

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
**МІЖНАРОДНІ
ВІДНОСИНИ**
Випуск 3

Ужгород-2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Палінчак М.М. – *д.політ.н., професор*

Заст. гол. редактора: Капітан Л.І. – *д.і.н., професор*
Панов А.В. – *к.і.н., професор*

Відповідальний секретар: Зубанич Л.Л. – *к.і.н., доцент*

Члени редколегії: Галда П.П. – *к.і.н., доцент*
Атаманенко А.Є. – *д.і.н., професор*
Бисага Ю.М. – *д.ю.н., професор, Заслужений юрист України*
Вегеш М.М. – *д.і.н., професор*
Дір І.Ю. – *к.ю.н., доцент*
Кіш Є.Б. – *д.і.н., професор*
Лемак В.В. – *д.ю.н., професор*
Мандрик І.О. – *д.і.н., професор*
Офіцинський Р.А. – *д.і.н., професор*
Приходько В.П. – *к.і.н., д.е.н., професор*
Павлишин С.Я. – *к.ю.н.*
Стряпко І.О. – *к.і.н., доцент*
Тодоров І.Я. – *д.і.н., професор*
Федака С.Д. – *д.і.н., професор*
Шніцер І.О. – *к.і.н., доцент*
Ioan Horda – *д.і.н., професор (Королівство Румунія)*
Andrzej Krynski – *доктор габілітований, професор (Республіка Польща)*

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу МОН України від 04.04.2018 № 326 (додаток 9)

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 6 від 21.06.2018.**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21014-10814Р,
видане Державною реєстраційною службою України 29.09.2014 р.

Офіційний сайт видання: www.visnyk-intrelations.uzhnu.uz.ua

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Панов В.О. ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ, БЕЗРОБІТТЯ І ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1990-ТІ РР.....	7
Вегеш М.М., Палінчак М.М. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ІСНУВАННЯ КАРПАТО-УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1938-1939).....	17
Велінець Ю.І. РОЗБУДОВА ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ПЕРШІ ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 50-Х РР. ХХ СТ.....	29
Кожухаренко Л.В. ВІД ДОБРОЧИННОСТІ ДО ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ.....	36
Коцур В.В. УГОРСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА У ПОЛІЕТНІЧНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ ХХІ СТОЛІТТЯ: МОВНИЙ ЧИННИК.....	45
Левенець О.М. ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ КЛАСАХ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У СЕРЕДИНІ 60-Х РР. ХХ СТ.....	53
Хоркава І.І. УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У ЛЬВОВІ У РОБОТІ «ЧИТАЛЬНІ УКРАЇНСЬКИХ БОГОСЛОВІВ ІМ. М. ШАШКЕВИЧА» ВПРОДОВЖ 20 – 30-Х РР. ХХ СТ.....	60
Яшин В.О. ДИСКРИМІНАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА ДОМІНУЮЧЕ СТАНОВИЩЕ ДЕРЖАВИ В ЕКОНОМІЧНИХ СТОСУНКАХ З ЄВРЕЙСТВОМ СМУГИ ОСІЛОСТІ (ЗА РОСІЙСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ ІІ ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.).....	65

РОЗДІЛ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Искендерова Н.Е. ПАРЛАМЕНТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ФРАКЦИИ, СОЗДАННЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИМИ ПАРТИЯМИ В ПЕРВОМ ПАРЛАМЕНТЕ АЗЕРБАЙДЖАНА.....	73
Ціватий В.Г. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ДИПЛОМАТИЧНІ ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ В ІСТОРИЧНОМУ СПАДКУ ФРАНЧЕСКО ГВІЧЧАРДІНІ (1483–1540): ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРСИ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ.....	78

РОЗДІЛ 3

ЕТНОЛОГІЯ

Босак Едгар, Капітан Л.І. ОБРАЗ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ МЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ: ФОРМУВАННЯ СТЕРЕОТИПІВ.....	87
Балагадирова Парвана Тебриз гызы. ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИКА-ВОСТОКОВЕДА А.Е. КРЫМСКОГО ПО ИСТОРИИ КАБАЛЫ.....	93
Лукашенко А.І. ХРИСТИЯНСЬКИЙ ДУАЛІЗМ І ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ СПЕЦИФІКИ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА (І–ХІ СТ.).....	99

РОЗДІЛ 4

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Севда Абдуллаева. ИЗ ИСТОРИИ НАЛОГОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В КАЗЕННЫХ ДЕРЕВНЯХ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ ХІХ – НАЧАЛЕ ХХ ВВ.....	106
Богданова Т.Є. ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ЧОРНОМОРСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ.....	112

Анар Керимли. НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА ЦАРСКОЙ РОССИИ В СКОТОВОДЧЕСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.....	118
Кухарєва Н.М. МУЗЕЙ ЗАПОВІТУ Т. Г. ШЕВЧЕНКА: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ.....	123
Пивоваренко О.А. ВЕГЕТАРІАНСЬКА ПЕРІОДИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	131
Цихуляк І.М. ІДЕЇ СУВЕРЕННОСТІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ОТЦЯ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА.....	138

CONTENTS

SECTION 1

HISTORY OF UKRAINE

Panov V.O. PROBLEMS OF EMPLOYMENT, UNEMPLOYMENT AND LABOR MIGRATION IN THE ECONOMICS OF THE TRANSCARPATHIAN REGION IN 1990s.....	7
Vehesh M.M., Palinchak M.M. STATE-LEGAL BASIS OF CARPATHO-UKRAINIAN STATE (1938-1939).....	17
Velinets Yu.I. THE DEVELOPMENT OF THE COAL INDUSTRY AND THE FIRST MINER'S TEAMS IN THE VOLYN REGION IN THE 50'S OF THE TWENTIETH CENTURY.....	29
Kozhukharenko L.V. FROM CHARITY TO VOLUNTEER MOVEMENT IN UKRAINE: HISTORY AND NOWADAYS.....	36
Kotsur V.V. HUNGARIAN NATIONAL MINORITY IN POLITICAL SPACE OF UKRAINE IN XXI CENTURY: LANGUAGE FACTOR	45
Levenets O.M. TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN SPECIALIZED LINGUISTIC CLASSES IN GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE VOLYN REGION IN THE MID-60's. XX CENTURY.....	53
Khorkava I.I. THE PARTICIPATION OF STUDENTS OF GREEK CATHOLIC THEOLOGICAL ACADEMY IN LVIV IN THE WORK OF «READING ROOMS OF UKRAINIAN THEOLOGIANs NAMED AFTER M. SHASHKEVYCH» DURING 20-30-YEARS XX CENTURY.....	60
Yashyn V.O. THE DISCRIMINATION OF THE JEWISH ENTREPRENEURSHIP AND THE DOMINANT POSITION OF THE STATE IN ECONOMIC RELATIONS WITH THE PALE'S JEWS (BY RUSSIAN LEGISLATION FROM LATE 19 TH TO EARLY 20 TH CENTURY).....	65

SECTION 2

WORLD HISTORY

Yskenderova N.E. PARLIAMENT OF AZERBAIJANI DEMOCRATIC REPUBLIC AND FRACTIONS CREATED BY POLITICAL PARTIES IN THE FIRST PARLIAMENT OF AZERBAIJAN.....	73
Tsivatyi V.H. INTERNATIONAL RELATIONS AND DIPLOMATIC EUROPEAN HUMANITARIAN PRACTICES IN FRANCESCO GUICCIARDINI (1483–1540): EXTERNAL POLITICAL AND INSTITUTIONALIZATION DISCOURSE OF PERIOD OF EARLY NEW TIME.....	78

SECTION 3

ETHNOLOGY

Bosak Edhar, Kapitan L.I. VISION OF POLISH IN UKRAINIAN MENTAL SPACE: FORMING STEREOTYPES.....	87
Balahadyrova Parvana Tebryz hyzy. STUDIES OF THE HISTORIAN-ORIENTALIST A.E. KRYMSKY ON THE HISTORY OF KABALA.....	93
Lukashenko A.I. CHRISTIAN DUALISM AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE SPECIFICS OF THE POLITICAL SPHERE OF EVERYDAY LIFE OF SOCIETY (I-XI CENTURIES).....	99

SECTION 4

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Sevda Abdullaeva. FROM THE HISTORY OF TAX LEGISLATION IN STATE VILLAGES OF NORTHERN AZERBAIJAN IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES.....	106
Bohdanova T.Ye. LATIN AMERICAN STUDIES IN PETRO MOHYLA BLACK SEA NATIONAL UNIVERSITY.....	112

Anar Kerymly. TAX SYSTEM OF TSAR RUSSIA IN THE CATTLE-BREEDING OF NORTHERN AZERBAIJAN AT THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES.....	118
Kukharieva N.M. MUSEUM OF TESTAMENT OF T. SHEVCHENKO: HISTORY AND PRESENTATION.....	123
Pyvovarenko O.A. VEGETARIAN PERIODICS OF RUSSIAN EMPIRE.....	131
Tsykhuliak I.M. THE IDEAS OF SOVEREIGNTY IN DISCOURSE THE ETHNONATIONAL POLICY OF AUGUSTIN VOLOSHIN.....	138

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 93/94

ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ, БЕЗРОБІТТЯ І ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1990-ТІ РР.

PROBLEMS OF EMPLOYMENT, UNEMPLOYMENT AND LABOR MIGRATION IN THE ECONOMICS OF THE TRANSCARPATHIAN REGION IN 1990s

Панов В.О.,
здобувач

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті аналізуються проблеми зайнятості, безробіття і трудової міграції в економіці Закарпатської області в 1990-ті рр. Робиться припущення, що першопричиною негативних явищ у цій сфері був катастрофічний спад промислового виробництва та спрощення галузевої структури економіки області.

Ключові слова: зайнятість, безробіття, трудова міграція, робоча сила, деіндустріалізація, примітивізація економіки.

В статье анализируются проблемы занятости, безработицы и трудовой миграции в экономике Закарпатской области в 1990-ые гг. Выдвигается предположение, что первопричиной негативных явлений в этой сфере был катастрофический спад промышленного производства и упрощение отраслевой структуры экономики области.

Ключевые слова: занятость, безработица, трудовая миграция, рабочая сила, деиндустриализация, примитивизация экономики.

The article analyzes problems on the labor market in the economics of the Transcarpathian region of Ukraine in 1990s including mass unemployment and labor migration. The suggestion is made that the major reason for negative in this area was the catastrophic contraction of the industrial production and the simplification of the regional economics.

Key words: employment, unemployment, labor migration, labor force, deindustrialization, simplification of economics.

Економічні трансформації 1990-х рр. безпосередньо позначилися на ключовій складовій економічного потенціалу Закарпатської області – трудових ресурсах. Внаслідок переходу до ринкової економіки в 1990-ті рр. кардинально змінилася структура зайнятості, гострої форми набула проблема безробіття, а до трудової міграції виявилися залученими сотні тисяч закарпатців. З огляду на важливість цих проблем для Закарпатської області вони неодноразово ставали предметом вивчення дослідників, таких як В.П. Мікловда, М.А. Лендел,

М.І. Пітюлич та інших. У статті здійснюється спроба розглянути негативні явища у сфері зайнятості та трудової міграції в Закарпатській області в 1990-ті рр. як результати стрімкого скорочення промислового виробництва та деіндустріалізації економіки краю.

Варто наголосити, що для Закарпаття проблема зайнятості та безробіття має довготривалий характер. Через низку чинників Закарпаття протягом останніх століть належало до регіонів із низьким рівнем розвитку продуктивних сил та індустріального розвитку, що, у свою

чергу, постійно було причиною надлишку трудових ресурсів. Проблеми зайнятості працездатного населення не було повністю розв'язано навіть за часів радянської планової економіки [3, с. 34]. Наприклад, за даними В.П. Мікловди, навіть у роки найвищого економічного піднесення внаслідок просторових деформацій із розміщення продуктивних сил чисельність безробітних, за експертними оцінками, коливалася в межах 65-75 тис. осіб, однак цей факт замовчувався, а сама проблема згладжувалася широкомасштабною сезонною трудовою міграцією [10, с. 75]. А вже станом на кінець 1991 р., коли кризові явища лише почали набирати оберти, 115 тис. осіб працездатного віку були незайняті в народному господарстві, а 58 тис. із них регулярно виїжджали на сезонні роботи за межі області [13, арк. 130].

Ситуація дедалі погіршувалася на фоні поглиблення економічної кризи. Статистичні дані демонструють масштабний процес вивільнення працездатного населення: паралельно зі зростанням чисельності працездатного населення знижувалася чисельність зайнятого населення. Рівень спаду зайнятості був високим у всіх виробничих галузях, а найвищим – на промислових підприємствах (скорочення кількості працюючих із 187,4 тис. в 1991 р. до 88,5 тис. в 1998 р.), у будівельних організаціях (з 35,3 тис. до 16,1 тис.), у сільськогосподарських колективах і лісовому господарстві (з 82,1 тис. до 37,7 тис.). Загалом, з 1991 по 1998 р. кількість офіційно працюючих зменшилася на 128,5 тис. осіб [9, с. 64–65]. У відсотковому відношенні частка осіб, задіяних у промисловості, скоротилася із 37,2% в 1990 р. до 31,3 – у 1997 р. За аналогічний період частка працюючих у сільському господарстві скоротилася з 6,1% до 4,4%, у будівництві – з 7,2 до 4,0%, у науці – з 0,9 до 0,4%. Натомість зросла частка осіб, що працюють у сфері освіти, культури та мистецтва – з 14,1 до 21,1%, фінансів і кредиту – з 0,9 до 1,1%, і найбільше (більш ніж утричі) – у державному управ-

лінні – з 1,7 до 5,4% [5, с. 75–76]. Загалом, в області за 1990–1997 рр. кількість робочих місць у промисловості зменшилася на 48,3%. Таке суттєве скорочення кількості осіб, задіяних у промисловості, є природним результатом процесу катастрофічного падіння виробництва в промисловості області (понад 60% за 1990-ті рр.), що призвів також до деіндустріалізації економіки та спрощення її галузевої структури. З іншого боку, треба підкреслити, що надзвичайно висока частка осіб, задіяних саме в промисловості, була особливою рисою радянської командної економіки з властивою для неї концентрацією зайнятості саме в галузях матеріального виробництва. Тому процеси роздержавлення та приватизації власності об'єктивно зумовили масштабне вивільнення трудових ресурсів із сфери матеріального виробництва у сферу послуг.

Треба відзначити, що деіндустріалізація, тобто процес зменшення частки промисловості в економіці країн і регіонів, притаманна не лише Україні. Але попри певну подібність цього в розвинених ринкових економіках та Україні 1990-х рр. вони насправді дуже різні за своєю суттю. У першому випадку деіндустріалізація супроводжувалася зростанням продуктивності праці в промисловості та підвищенням доданої вартості, що генерується нею. Хоча значна частина промисловості була виведена в країни, що розвиваються, найбільш передові та високотехнологічні виробництва дотепер зосереджені саме в цій відносно невеликій кількості країн. В Україні ж зниження частки промисловості супроводжувалося одночасно «загибеллю найкращих» (тобто передових галузей промисловості) і вивільненням робочої сили; вціліла промисловість представлена переважно підприємствами нижчого технологічного рівня.

Наслідки деіндустріалізації зразка розвинених країн та українського у сфері зайнятості також є докорінно відмінними. Якщо в розвинених країнах вивільнена в результаті зростання технологічності промисловості робоча сила змогла адап-

туватися в динамічному секторі послуг, то в Україні низька продуктивність у домінуючих видах економічної діяльності зі спадною віддачею тримала заробітні плати на низькому рівні, що обмежувало попит на працю в інших секторах економіки, зокрема й у сфері послуг, а також утримувало купівельну спроможність робітників і заробітні плати на дуже низькому рівні [16, с. 174–176]. Це неминуче призвело до масового безробіття й трудової міграції. Наприклад, в одному з перших в Україні порівняльних досліджень безробіття у синтетичному регіональному індексі рівня соціально-економічного розвитку регіонів Закарпатська область віднесена до групи регіонів, що відстають у розвитку, разом із Тернопільською, Івано-Франківською, Херсонською областями. Автори дослідження відзначили чітку залежність між рівнем розвитку тієї чи іншої області, а отже, середньою зарплатою й рівнем безробіття, та рівнем концентрації в ній промислового виробництва [2, с. 21–24].

Загалом, за період 1992–1997 рр. рівень офіційно зареєстрованого безробіття зріс у Закарпатській області у 8,5 разів до 3,07% [10, с. 111]. Цей показник є нормальним для будь-якої економіки, але він не відображав реального стану речей. Через недосконалість методики обрахунку рівня безробіття та загалом низьку якість роботи служб зайнятості реальний показник безробіття в офіційній статистиці не відображався. Дослідники могли лише приблизно обрахувувати його, користуючись непрямыми методами. Наприклад, якщо за основу взяти методику Міжнародної організації праці, то реальний рівень безробіття мав би бути в 4 рази вищим і складав би в Закарпатській області бл. 12,2%. Реальний масштаб проблеми безробіття визнавали навіть перші особи області. Наприклад, тодішній голова ОДА С.І. Устич в одній із доповідей заявляв: «Офіційний рівень безробіття станом на 1 січня 1997 року становив 1,9%, але його фактичне значення було значно вищим – 30–35%, а в гірській місцевості – до 70%»

[20, с. 7]. Точний обрахунок рівня безробіття ускладнювався ще й тим, що найпоширенішою його формою було приховане безробіття: у 1993 р. в окремі періоди до чверті всіх працюючих у народному господарстві перебували у вимушених відпустках [14, арк. 31], а в 1997 р. рівень прихованого безробіття перевищував рівень офіційно зареєстрованого в 5,8 разів [10, с. 114]. У промисловості, наприклад, менше ніж 50% робітників працювали в режимі повної зайнятості. Загалом, по області у вимушених адміністративних відпустках перебувало 28,9% працівників, із них 60,8% – у промисловості [9, с. 64–65].

Значна відмінність між офіційними даними щодо безробіття та реальним станом речей була зумовлена не лише особливостями обрахування рівня безробіття (безробітними вважалися особи, які стали на облік у відповідних центрах зайнятості), але й тим, що значна частина фактично безробітних осіб не зверталася до цих центрів. Звідси виникає відмінність між чисельністю працездатного та чисельністю зайнятого населення: у 1997 р. зайняте населення було на 25% менше, аніж працездатне. З цих 25% осіб, які були фактично не відображені в офіційній статистиці щодо зайнятості, але й не рахувалися безробітними, більшість належала до осіб, що займалися підсобним сільським господарством. У 1999 р. з 552,7 тис. осіб, зайнятих в економіці, 168,8 тис. осіб належали саме до цієї категорії [17, с. 17]. Попри те, що ці господарства протягом 1990-х рр. стали головним виробником сільськогосподарської продукції, зайнятість у них була вимушеним кроком заради самозабезпечення продуктами харчування. У них зберігалися традиційні способи виробництва, засновані на простій фізичній праці, внаслідок чого продуктивність цих господарств була низькою, що свідчило про вкрай неефективне використання головного елемента виробничого потенціалу – трудових ресурсів [7, с. 81]. Аналізуючи роль домашніх господарств

в економіці регіону в період її ринкової трансформації, проф. В.П. Мікловда вказує, що функції села обмежувалися тільки виробництвом продовольчої продукції та забезпеченням сировиною переробної промисловості, що в сукупності зі слабо розвинутою інфраструктурою та атрофованим розвитком несільськогосподарських галузей і сфери обслуговування зумовило вузьку сферу прикладання праці з обмеженою кількістю професій і спеціальностей, що стало гальмом для зайнятості [10, с. 48].

Переважаючі особистих господарств населення як основного місця додання праці було свідченням особливої гостроти проблеми зайнятості в сільській та особливо гірській місцевості. Сільське господарство найбільшою мірою наближене до ринку досконалої конкуренції, який характеризується високим її рівнем і відсутністю можливості його суб'єктів впливати на формування цін на свою продукцію, що неминуче позначається й на попиті на працю. Окрім того, внаслідок розвалу промисловості знизився рівень диверсифікації економіки на цих територіях, що суттєво знизило можливості для працевлаштування їхнього населення. Тому в сільській і гірській місцевості сформувався ринок праці з обмеженим попитом. Саме для цих територій характерне не просто безробіття, а тривале безробіття, коли особа не має постійного місця роботи протягом років.

У відповідь на кризові явища в Закарпатській області поступово сформувалися інституціональна та нормативна база функціонування ринку праці, однак заходи сприяння зайнятості населення на офіційному рівні були не достатніми для того, щоб зняти чи хоча б пом'якшити соціальну напругу та зменшити рівень безробіття. Без перебільшення можна стверджувати, що національний уряд та обласна влада фактично усунулися від вирішення цих проблем. Станом на 1997 р. співвідношення між пропозицією праці (45 017) та заявленого попиту на неї (357) в Закарпатській області становило

126 до 1, і це без врахування того факту, що значна частка безробітних у центрах зайнятості на обліку не стояла. Ефективність центрів зайнятості в такій складній ситуації можна оцінити як дуже низьку: професійним навчанням було охоплено лише 3,1% незайнятого населення, працевлаштовано 18,1% осіб, що стояли на обліку [10, с. 107–109]. Здебільшого для заміщення пропонували робочі місця, які не потребують високого рівня знань. Наприклад, у січні 1999 р. в Ужгородський міський центр зайнятості з підприємств та організацій міста поступили заявки про наявність 42 вільних робочих місць, із них 36 – на місця, що не потребували високої кваліфікації [10, с. 139]. Тож не дивно, що значна частина *de facto* безробітних не зверталася до центрів зайнятості, усвідомлюючи нездатність цих установ вирішити проблему безробіття. Взагалі, за умов глибокої економічної кризи такі установи й не могли належним чином виконувати покладену на них функцію, адже практично всі галузі економіки перебували в кризі, а отже, не могли генерувати стабільний і масовий попит на робочу силу. Наприклад, у 1992 р. лише на 52 підприємствах області велася робота зі створення нових робочих місць [4, арк. 194].

За високий рівень безробіття певною мірою відповідали також регулювання та політика держави на ринку праці, причому найбільшу негативну роль відіграли мінімальний рівень заробітної плати та соціальні виплати безробітним. Люди з низькою кваліфікацією не могли знайти роботу, оскільки мінімальний рівень заробітної плати часто перевищував вигоду, що вони могли принести працевлаштуванню, а виплати безробітним слугували антистимулом для пошуку роботи. Це створювало «пастки бідності» та заохочувало розвиток тіньової економіки [6, с. 531–532]. Вдаючись до такого регулювання в дусі популізму та удаваної турботи про соціальний захист населення, уряд не тільки не зміг реально захистити населення (суми соціальних виплати були занадто

низькими, а їхні виплати обумовлені низкою критеріїв), але й занадто зарегулював ринок праці, позбавивши його необхідної за умов трансформацій гнучкості. Унаслідок цього утворився величезний «сірий» ринок праці, на якому стосунки наймача та робітника регулювалися формальними домовленостями, а не нормами законодавства. Хоча завдяки цьому було дещо пом'якшено проблему зайнятості, але в соціальному плані наслідком було утворення так званого прекаріату – соціального класу працівників із неповною або частковою формою зайнятості, для яких характерні нестійке соціальне становище, соціальна незахищеність, залежність від наймача, нестабільний дохід, депрофесіоналізація тощо [19, с. 11–20].

Природним наслідком складної ситуації на ринку праці стала масова трудова міграція. Відзначена вище асиметрія між попитом і пропозицією праці створювала для неї великий потенційний ресурс, а до сфери трудової міграції були віднесені різні верстви населення з різним професійно-кваліфікаційним рівнем. Важливо зазначити, що на етапі формування ринку праці в 1990-ті рр. трудова мобільність населення Закарпаття мала переважно вимушений і часто нелегальний характер [15, с. 232].

На Закарпатті трудова міграція є давнім явищем, що безпосередньо відображало структурні проблеми зайнятості, описані вище. Причиною масової трудової міграції традиційно вважалися висока щільність населення, відсутність вільних земель та їхня низька продуктивність, різні форми соціального та національного тиску. Сучасна хвиля трудової міграції є вже четвертою за ліком і є, імовірно, наймасовішою: починаючи з кінця 1980-х рр за різними оцінками за кордоном постійно працює від 100 до 300 тис. працездатних мешканців області [2, с. 49–50; 21, с. 14–28]. Така розбіжність в оцінках зумовлена тим, що трудова міграція закарпатців практично завжди відбувалася нелегально або напівлегально, а отже, важко піддавалася статистичному обліку.

Як і по всій Україні, після розпаду СРСР викликана економічною кризою трудова сезонна міграція спочатку задіяла значно більші маси на Закарпатті, ніж постійна міграція. Традиції трудової міграції сягають радянської епохи, а після здобуття Україною незалежності, але через значне скорочення кількості робочих місць, полегшення умов виїзду та кращі можливості заробити багатьох привабляло працевлаштування за кордоном.

За сукупністю певних міграційних показників Закарпатська область займає унікальне становище серед інших регіонів України. Наприклад, О.В. Позняк поділяє всі регіони України на 8 груп, до того ж одну з груп складає лише Закарпатська область [12, с. 142]. Причиною цього є характерний лише для Закарпаття надзвичайно високий рівень участі населення працездатного віку у трудовій міграції за кордон – бл. 30% від працездатного населення, що майже в три рази перевищує показник Галицької групи регіонів і майже в шість разів – показник по Україні загалом. Причинами таких високих показників міграції О.В. Позняк вважає близькість і легкість доступу до держав Європи (але значна частка трудової міграції із Закарпаття спрямовувалася і до Росії), менш патерналістський, а отже, схильний до самостійного вирішення проблем менталітет населення [12, с. 143–145]. Однак, на нашу думку, вказані особливості є не причинами для трудової міграції, а радше сприятливими для неї обставинами.

Взагалі, питання про причини трудової міграції закарпатців вимагає більш детального розгляду. Серед закарпатських економістів популярним є пояснення безробіття та міграції певними географічними та демографічними особливостями області. Наприклад, Г. Пуйо пише: «Для Закарпатської області характерні висока питома вага населення, що проживає в сільській місцевості, нерівномірна система розселення та нижча, ніж у середньому по Україні, землезабезпеченість. Ці чинники зумовили праценад-

лишковість регіону» [15, с. 232]. Через це, мовляв, набула поширення тенденція до інтенсифікації міжрегіональних і міждержавних міграційних процесів.

Це твердження, попри свою, здавалось би, незаперечність, потребує детальнішого розгляду. По-перше, землезабезпеченість ніяк не корелюється з працenaдлишковістю та міграційним потенціалом: низька забезпеченість ріллею характерна як для найбідніших країн світу (наприклад, Бангладеш – 0,05 га на особу), які генерують величезну кількість мігрантів, так і для заможних розвинених країн (Нідерланди – 0,06 га на особу). При цьому середньосвітовий показник складає 0,20 га на особу, що лише трохи відрізняється від показника Закарпаття (0,16 га на особу) [1].

По-друге, помилковим, на нашу думку, є твердження про причинний зв'язок між нижчим рівнем урбанізації та працenaдлишковістю. На нашу думку, першопричиною як низького рівня урбанізації, так і працenaдлишковості є низький рівень виробничих сил, насамперед обробної високотехнологічної промисловості: низькоурбанізовані регіони практично завжди працenaдлишкові, бо домінуючі в них види економічної діяльності (сільське господарство, низькотехнологічна промисловість тощо) не потребують великої кількості зайнятих.

По-третє, неправильним, на нашу думку, є виокремлення низького рівня доходів як ключового фактора посилення трудової міграції. На думку авторів порівняльного дослідження ринків праці в 10 областях України (зокрема, Закарпатській), пошук роботи за кордоном зумовлений помітним падінням прибутків значної частини українців та суттєвою різницею в рівнях заробітної плати населення в Україні та за кордоном [2, с. 13]. Такого ж погляду дотримуються і провідні закарпатські економісти В.П. Мікловда та М.І. Пітюлич: «Традиційно вважалося, що основною причиною масштабної трудової міграції є безробіття, особливо серед сільського населення. Однак про-

блема зайнятості не може розглядатися як ключовий чинник, що генерує масштабну трудову міграцію. Звідси цілком логічний висновок: головною причиною міграційної активності є низький рівень доходів населення.<...> Саме знецінення праці інтенсифікує трудові міграційні процеси та є ключовою проблемою у сфері трудових відносин» [11, с. 330–331].

Такий висновок видається нам дивним, адже рівень заробітної плати прямо пов'язаний із попитом і пропозицією праці: переважання пропозиції праці над її попитом у регіоні чинить тиск на рівень заробітної плати в бік її зменшення. Автори доходять висновку, некритично сприймаючи надмірно оптимістичні дані офіційної статистики щодо безробіття. Однак фактичне безробіття щонайменше вчетверо перевищувало офіційні показники, а якщо рахувати різні форми прихованого безробіття, часткової зайнятості чи вимушеної зайнятості в підсобних господарствах, то й значно більше. Тому ми глибоко переконані, що низький рівень заробітних плат є притаманним для ситуації надлишку пропозиції праці (тобто безробіття) та спричиненим деіндустріалізацією та примітивізацією економіки, яке і є глибокою причиною трудової міграції. У ситуації 1990-х рр. мігрантами ставали не через низький рівень заробітної плати, а найчастіше через неможливість взагалі знайти стабільну роботу. Втім, варто відзначити, що розрив у рівні оплати праці із сусідніми країнами може справді стати фактором сприяння трудовій міграції за умов, коли виїзд за кордон є нескладним (що спостерігається в економіці України, починаючи з 2016 р, коли попри зростаючий попит на працю і навіть зростання зарплат трудова міграція лише посилюється). Однак у 1990-ті рр. не різниця в заробітних платах була ключовою причиною, хоча прикордонний характер Закарпатської області завжди був одним із факторів, що стимулював міждержавну трудову міграцію, адже, крім економічних чинників, діяли й такі як етнослова трудова міграція, лінгвістичний

фактор, родинні зв'язки, культура праці, трудові традиції [8, с. 12].

Особливостями процесів трудової міграції закарпатців було те, що в досліджуваний період вона ще не почала набувати характеру незворотності. Більшість трудових мігрантів із Закарпаття сприймали її як тимчасове явище, спосіб підтримати матеріальний достаток родини на період економічних негараздів. Проте затяжний характер економічної кризи, тривалість і глибина падіння виробництва породжували у значної частини закарпатців негативні економічні очікування, що, безумовно, слугували лише залученню більшої кількості осіб до трудовігратійних процесів. Не зупиняли мігрантів ані перспективи важкої некваліфікованої праці, ані переважно нелегальне працевлаштування. За деякими оцінками, понад 90% закарпатських заробітчани працювали нелегально, тобто без відповідного дозволу на працевлаштування та трудового договору, укладеного з іноземним роботодавцем [3, с. 65].

З огляду на особливо складну ситуацію у сфері зайнятості в сільській та особливо гірській місцевості масштаб трудової міграції з них був значно більшим. Наприклад, рівень безробіття в гірській місцевості досягав 50–70%, і навіть у кінці 2000-х рр., після досить тривалого періоду економічного зростання, лише бл. 48% мешканців гірських сіл мали постійну роботу [18, с. 92–93]. Решта ж була задіяна в процесах трудової міграції: маятникової (вона набула масового характеру вже на початку 2000-х рр. після появи крупних зарубіжних інвесторів), міжрайонної, міжрегіональної та міждержавної. Трудова міграція жителів цих територій, більшість яких у 1990-ті рр. набули чітких ознак депресивності, мала низку особливостей. Абсолютна більшість мешканців гірських сіл орієнтується на роботу, що не потребує високої кваліфікації, а домінуючим мотивом їхньої трудової діяльності було вимушене пристосування до змін, які відбулися в економіці гірських сіл за роки реформ. Для таких людей про-

фесійна адаптація дуже часто означала просте пристосування, до того ж нерідко з пониженням статусної позиції та матеріального рівня життя [18, с. 92–93].

Результати масової трудової міграції для економіки та соціальної сфери Закарпатської області є неоднозначними.

З одного боку, трудова міграція мала певні позитивні наслідки для регіону. До головного позитивного наслідку чимало авторів відносять зниження напруги на українському ринку праці й зменшення рівня безробіття: «Трудовігратійні процеси певною мірою знімають соціальну напругу на ринку праці області» [11, с. 329]. Виїжджаючи за межі регіону на заробітки, закарпатці зменшували тиск на соціальну інфраструктуру регіону, скорочували пропозицію на регіональному ринку праці, що стабілізувало зайнятість і рівень заробітної плати.

По-друге, експерти та дослідники до позитивних наслідків трудової міграції зараховують покращення матеріального становища сімей заробітчани, підвищення середнього рівня прибутків громадян, підвищення сукупного попиту на товари та послуги вітчизняного виробництва. На жаль, надійних підрахунків обсягів грошових переказів закарпатських трудових мігрантів у 1990-ті рр. не існує, але в 2000-ні рр., за приблизними підрахунками, щороку через системи перерахування грошей до України надходило близько 21–22 млрд дол. США, з яких до Закарпаття – близько 500–600 млн. Навіть якщо в 1990-ті рр. обсяги переказів були значно меншими, трудова міграція все одно сприяла надходженню додаткових коштів в економіку області, що навіть за умовними підрахунками в декілька разів перевищували залучені прямі іноземні інвестиції та вітчизняні капіталовкладення [15, с. 233]. Фактично трудова міграція сприяла досягненню соціально-економічної стабільності як в Україні, так і в Закарпатській області шляхом додаткового надходження значних фінансових ресурсів, що сприяло стабілізації та покращенню економічної ситуації як

на мікро-, так і на макрорівні. Крім того, після повернення з-за кордону значну частину зароблених коштів населення витратило для започаткування власного бізнесу та створення робочих місць.

По-третє, трудова міграція, що переважно була спрямована до країн із розвиненою ринковою економікою, сприяла адаптації українців до умов ринкової економіки, допомогла набути навичок і досвіду, ознайомитися з технологіями, розширити світогляд і так далі [2, с. 15–16].

З іншого боку, як і будь-яке складне соціальне явище трудова міграція має й негативні наслідки.

По-перше, трудова міграція справді призводить до зниження напруги на українському ринку праці й зменшення рівня безробіття. Але в такий спосіб проблеми, що спричинили трудову міграцію, не вирішуються, а лише маскуються, й то лише в короткостроковій перспективі. Адже більшість трудових мігрантів розглядає виїзд на роботу до іншого регіону, і тим більше до іншої країни, як вимушений і тимчасовий крок. Якщо ж трудові мігранти, що з часом звикають до вищих стандартів життя та вищого рівня заробітної плати, протягом багатьох років не бачать покращення ситуації на ринку праці рідного краю, вони дедалі частіше починають замислюватися щодо виїзду на постійне місце проживання. На нашу думку, визнання позитивної ролі трудової міграції як фактора зниження суспільної напруги є нічим іншим, як цинічним визнанням «непотрібності» мігрантів і неспроможності уряду вирішувати проблеми зайнятості та загалом людського розвитку.

По-друге, теза про позитивний вплив переказів мігрантів на економіку України також неоднозначна. Почнімо з того, що виїзд на роботу за кордон осіб, в освіту та соціальне забезпечення яких Україна витратила чималі кошти, є прикрою втраченою. Справді, за кордоном заробітчани працюють, як правило, не за фахом, адже часто досить кваліфіковані фахівці з різних сфер – освічені люди, на підготовку

яких витрачені значні кошти, не можуть реалізуватись у власній країні. Окрім того, працюючи за кордоном, мігранти не сплачують податків і внесків у бюджет України, але, повертаючись, користуються її соціальною інфраструктурою, що створює додатковий тягар на українських платників податків. Вплив заробітків за кордоном на розвиток дрібного бізнесу також є вкрай скромним через податковий тиск, брак дешевих кредитів, труднощі з реєстрацією підприємств, невіру громадян у перспективи малого бізнесу. Більша частина переказаних мігрантами коштів спрямовується на споживання імпортованої продукції, тобто значна частина зароблених за кордоном валютних коштів дуже швидко виводилася з України (що й не дивно, адже внаслідок примітивізації економіки країни її промисловість втратила можливість виготовляти широкий перелік споживчої продукції).

По-третє, українські мігранти за кордоном і справді мали можливість ознайомитися з принципами функціонування ринкової економіки, вивчити методи та технології організації виробництва, але здебільшого вони виконували низькокваліфіковану роботу, що призводило до втрати ними професійних навичок і знань, окрім того, вони часто працювали з порушенням місцевого законодавства й ставали жертвами економічної експлуатації, соціального відчуження, сексуальних злочинів, свавілля з боку правоохоронних органів, торгівлі людьми тощо [2, с. 15–16].

По-четверте, нерегульоване міграційне скорочення населення призводить до погіршення демографічної ситуації, суттєво деформує вікову структуру населення, посилює соціальне напруження, стає причиною руйнації сімейних цінностей і традицій. Трудова міграція за кордон призводить до розриву сімейних зв'язків і появи психологічних проблем, а «легкі гроші» з-за кордону девальвують цінність праці в Україні, виховують споживацтво чи стають стимулом до міграції інших українців.

Як бачимо, проблеми міграції виходять далеко за межі економічних наслідків, адже масштабна трудова міграція має не лише економічні переваги й недоліки, але й суттєво впливає на соціальні процеси, демографічну динаміку, політичну культуру та суспільну мораль.

Висновки. У статті висувається припущення, що негативні явища у сфері зайнятості, безробіття й трудова міграція були спричинені стрімким скороченням промислового виробництва в області та спро-

щенням галузевої структури її економіки. Внаслідок цього на ринку праці виявився суттєвий надлишок робочої сили, який не міг бути ефективно використаний регіональною економікою, у якій провідну роль почали відігравати галузі зі спадною віддачею. Наслідком такої трансформації економіки області стали масове та тривале безробіття, а також трудова міграція, зокрема й міжнародна. Наголошується на тому, що особливо гостро ці проблеми постали в сільській та гірській місцевостях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Arable land (hectares per person). The World Bank. 2017. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.ARBL.NA.PC>
2. Вивчення ринку праці у десятих областях України: Зменшення негативного впливу від трудової міграції за кордон та запобігання торгівлі людьми через покращення економічної ситуації. Дослідження, проведене в рамках проекту «Запобігання торгівлі людьми в Україні». Київ, 2005. 65 с.
3. Галак М.Р. Проблеми міжнародної трудової міграції на Закарпатті. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка. 2011. Спецвип. 33. Ч. 1. С. 64–68.
4. Державна програма зайнятості населення Закарпатської області на 1993 р. (Затверджено розпорядженням Представника Президента України від 15 січня 1993 р. № 26) // ДАЗО. Ф. № 2626. Оп. № 1. Спр. 27 «Розпорядження №№ 1 50 Представника Президента України. 6 січня 1993 р. – 28 січня 1993 р.». Арк. 193 216.
5. Економіка Закарпаття: статистично-аналітичний збірник (період формування ринкових відносин 1990–1997 роки). Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1998. 111 с.
6. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени: в 2 т. Т. 2: 1870 – наши дни / Под ред. С. Бродберри, К. О'Рурк. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2013. 624 с.
7. Лендел М.А., Товканець С.А. Виробничий потенціал регіону в умовах ринкових перетворень: проблеми формування і використання. Ужгород: Карпати, 2009. 232 с.
8. Маргіта М.В. Розвиток локальних соціальних ресурсів прикордонних територій в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів (на матеріалах Закарпатської області): автореф. дис. ... канд. економ. наук: спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка». Ужгород, 2009. 20 с.
9. Митровцій І.М., Чернецова В.Р. Розподіл трудових ресурсів Закарпаття і динаміка створення нових робочих місць. Проблеми економічного та соціального розвитку регіону і практика наукового експерименту: наук.-техн. зб. / За ред. Й.Й. Головача та Н.І. Ценклер. Вип. 15. Ужгород-Київ: Карпати, 1999. С. 64–69.
10. Мікловда В.П. Ринкова трансформація економіки регіону. Ужгород: Карпати, 2000. 185 с.
11. Мікловда В.П., Пітюлич М.І. Трудова міграція населення Закарпаття в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2013. Вип. 3 (101). С. 324–332.
12. Позняк О.В. Особливості розвитку міграційних процесів у регіонах України. Регіональна економіка. 2010. № 1 (55). С. 141–147.
13. Програма зайнятості населення Закарпатської області на 1992 р (затверджена рішенням Виконавчого комітету Закарпатської обласної ради народних депутатів № 237 від 24.12.1991) // ДАЗО. Ф. № 195. Оп. № 14. Спр. 3452 «Протокол № 18 засідання виконавчого комітету / №№ 227–237 /, 20 грудня 1991 р. – 24 грудня 1991 р.». Арк. 128–154.
14. Програма зайнятості населення Закарпатської області на 1994 р. (Затверджено розпорядженням Представника Президента України від 28 грудня 1993 р. № 567) // ДАЗО. Ф. № 2626. Оп. № 1. Спр. 50 «Розпорядження №№ 551 578 Представника Президента України, 16 грудня 1993 р. – 31 грудня 1993 р.» Арк. 30–44.

15. Пуйо Г. Вплив трудової міграції на функціонування регіонального ринку праці (на прикладі Закарпатської області). Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 14. С. 231–234.

16. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные остаются бедными. Москва: Изд. дом Гос. Ун-та Высшей школы экономики, 2011. 384 с.

17. Сільське господарство Закарпаття у 1990–2001 рр.: статистичний збірник. Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 2002. 58 с.

18. Слюсаренко В.Є. Економічна адаптація населення гірських територій до нових умов господарювання. Гірські території Закарпаття: соціально-економічні трансформації: монографія / За заг. ред. члена-кор. НАН України, д. е. н., проф. В.П. Мікловди. Ужгород: ПП «Бреза», 2012. С. 79–97.

19. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.

20. Устич С.І. Стан і тенденції соціально-економічного розвитку Закарпатської області за 1996 рік. Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи: мат-ли наук.-практ. конф. (13–14 березня 1997 р.). Ужгород, 1997. С. 3–11.

21. Щербан Т.Д., Папп Д.Д. Історична ретроспектива транскордонної трудової міграції населення Закарпаття / Т. Д. Щербан, Д. Д. // Регулювання трудовіграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М. І.; [М.І. Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан та ін.]. – Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. – С. 6-40.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ІСНУВАННЯ КАРПАТО-УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1938-1939)

STATE-LEGAL BASIS OF CARPATHO-UKRAINIAN STATE (1938-1939)

Вегеш М.М.,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Палінчак М.М.,

*доктор політичних наук, професор, декан факультету
міжнародних економічних відносин
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті робиться спроба дослідити еволюцію державно-правового статусу Закарпаття (Підкарпатська Русь – Карпатська Україна) з жовтня 1938 р. до середини березня 1939 р. Висвітлюється діяльність автономного уряду Августина Волошина по реорганізації судової гілки влади і прокуратури у 1938-1939-х роках. На основі значного масиву архівних та опублікованих документів аналізується антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони», руйнівні дії угорських та польських терористів, спроби ворожої агентури дестабілізувати внутрішньополітичне становище Карпатської України. Автори доводять, що такий стан справ змусив уряд Августина Волошина піти на певне згортання демократичних процесів у краї.

Ключові слова: Карпатська Україна, Сойм Карпатської України, уряд Августина Волошина, державно-правовий статус, державна прокуратура, суди, угорська іредента, шпигуни, диверсанти.

В статье сделана попытка исследовать эволюцию государственно-правового статуса Закарпаття (Подкарпатская Русь – Карпатская Украина) с октября 1938 г. до середины марта 1939 г. Освещается деятельность автономного правительства Августина Волошина по реорганизации судебной власти и прокуратуры в 1938-1939 годах. На основании значительного массива архивных и опубликованных документов анализируется антиукраинская деятельность провенгерской «пятой колонны», разрушительные действия венгерских и польских террористов, попытки вражеской агентуры дестабилизировать внутривнутриполитическое положение Карпатской Украины. Авторы доказывают, что такое положение вещей заставило правительство Августина Волошина пойти на некоторое сворачивание демократических процессов в регионе.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Сойм Карпатской Украины, правительство Августина Волошина, государственно-правовой статус, государственная прокуратура, суды, венгерская иредента, шпионы, диверсанти.

The article attempts to investigate the evolution of the state-legal status of Transcarpathia (Subcarpathian Rus – Carpathian Ukraine) since October 1938 to mid-March 1939. It also researches the activities of the Autonomous Government of Augustine Voloshyn on the reorganization of the judicial branch of the authorities and the prosecutor's office in 1938-1939. On the basis of a large array of archival and published documents, the anti-Ukrainian activity of the pro-Hungarian "fifth column", the destructive actions of Hungarian and Polish terrorists, and attempts by the enemy's agents to destabilize the political situation in the Carpathian Ukraine are analyzed. The authors argue that this situation forced the government of Augustine Voloshin to go for a certain curtailment of democratic processes in the province.

Key words: Carpathian Ukraine, Soym of Carpathian Ukraine, Government of Augustine Voloshyn, state-legal status, state prosecutor's office, courts, Hungarian irredentism, spies, saboteurs.

Постановка проблеми. Утворення Карпато-Української держави – результат багаторічної діяльності українських

патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак не можемо не вказати, що короточасне існування авто-

номного, а згодом самостійного Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна) збігалося з гострою політичною кризою у Центральній Європі, яка мала місце напередодні Другої світової війни. Закономірно, що міжнародний фактор робив свій відбиток на суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Європі взагалі, Чехословаччині та Закарпатті – складовій її частині, зокрема. Попри складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття виборолло автономні права й будувало свою державність у союзі з чехами і словаками.

З'ясування цих та деяких інших проблем, об'єктивне і всебічне вивчення місця і ролі Карпатської України у контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни заслуговує спеціального дослідження. Віддаючи належне авторам змістовних праць з політичної історії Закарпаття, необхідно констатувати, що з'явилася велика кількість публікацій, які не тільки грішать фактичними помилками, а і заполітизованістю, що нерідко призводить до спотворення загального історико-політологічного процесу і місця у ньому Карпатської України. Вперше введені до наукового обігу документи дозволяють по-новому дивитися на події піввікової давності, радикально переосмислити попередні оцінки. Створення Карпатської України наприкінці 30-х років необхідно розцінювати у двох площинах: як суб'єкта політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни у Центральній Європі, і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, урахувавши при цьому той факт, що йдеться про окрему частину українських земель.

У цьому ракурсі, на наш погляд, актуальною є постановка проблеми еволюції державно-правового статусу Карпатської України наприкінці 30-х років (боротьба політичних сил за надання краю найширшої автономії, перетворення Підкарпатської Русі у суб'єкта федерації та проголошення Карпатської України незалежною державою).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одними з перших, хто зробив спробу дослідити окремі аспекти еволюції державно-правового статусу Карпатської України були активні учасники тих подій С. Росоха [1], В. Шандор [2] і П. Стерчо [3]. Однак загальним їх недоліком був брак архівних джерел та належної документальної основи. Найкраще з проблематикою був обізнаний В. Шандор, який впродовж 1938-1939 рр. очолював Представництво Карпатської України у Празі. Особливої уваги заслуговує ґрунтовне дослідження В. Маркуся [4]. Хоча у центрі уваги американського дослідника українського походження була проблема приєднання Закарпатської України до Радянської України у 1944-1945 рр., проте вчений також порушив проблему державно-правових основ Карпатської України. Деякі аспекти порушував П.-Р. Магочій [5], хоча й заперечував державотворчі процеси у Закарпатті наприкінці 30-х років. В енциклопедичному плані проблеми державотворення дослідив І. Поц [6]. Сучасний український дослідник О. Пагіря [7], вивчаючи Збройні сили Карпатської України – ОНОКС, детально зупинився на антиукраїнській діяльності угорських і польських диверсантів, які намагалися дестабілізувати внутрішньополітичне становище у краї. Деякі аспекти досліджуваної проблеми проаналізувала у своїй монографії Н. Василина [8]. Найповніше еволюцію державно-правового статусу Закарпаття наприкінці 30-х років дослідили М. Болдижар [9], В. Лемак [10], М. Палінчак [11], М. Вегеш [12].

Формулювання цілей статті. Основною метою є дослідження важливих етапів української державності у Закарпатті, що дасть змогу простежити еволюцію державно-правового статусу краю. При цьому акцентується на впливі негативних факторів на внутрішньополітичне становище Карпатської України (антиукраїнська діяльність угорської та польської агентури, різноманітні терористичні акції тощо).

Виклад основного матеріалу. Після поразки національно-визвольних змагань у 1918-1919 рр. державно-правовий статус Закарпаття пройшов своєрідну еволюцію, основними етапами якої були: а) автономія у складі Угорщини згідно з законом № 10 «Руська Крайна» від 26 грудня 1918 р.; б) рішення Всекарпатських Народних Зборів від 21 січня 1919 р. про возз'єднання краю з УНР; в) автономія у складі Чехословаччини згідно з рішенням Паризької мирної конференції від 10 вересня 1919 р. Питання приналежності Підкарпатської Русі до Чехословаччини остаточно врегулювало мирний трактат у Сен-Жермені. Державно-правовий статус краю визначався статтями 10-13 названого договору: «Стаття 10: Чехословаччина зобов'язується, що зорганізує територію південнокарпатських русинів у кордонах, визначених Головними союзниками і об'єднаними державами у межах чехословацької держави як адміністративну одиницю, якій буде надано найширше самоуправління, сумісне з цілісністю чехословацької держави. Стаття 11: Територія південнокарпатських русинів буде мати сейм самоуправління. Цей сейм буде мати законодавчу владу у справах мовних, шкільних та релігійних, а також у питаннях місцевого самоуправління та у всіх інших питаннях, який буде наділений законами чехословацької держави. Губернатор русинської території буде призначений президентом Чехословацької Республіки і буде відповідальний русинському сейму. Стаття 12: Чехословаччина погоджується, щоб службовці на русинській території призначались, по можливості, з-поміж населення цієї території. Стаття 13: Чехословаччина гарантує території русинів справедливе представництво у Законодавчих зборах Чехословацької республіки, до яких ця територія буде посилати депутатів, обраних на підставі конституції Чехословацької республіки. Ці депутати, однак, у сеймі Чехословаччини не будуть мати права голосу у жодних законодавчих питаннях, які віднесені до компетенції русинського сейму» [13].

Уряд Чехословаччини, виконуючи рішення Сен-Жерменського договору, ввів основні положення ст. 10–13 до Конституції ЧСР, прийнятої 29 лютого 1920 р. (ст. 3, п. 1–9) [14]. Ця Конституція юридично закріплювала державно-правове становище Закарпаття у рамках Чехословаччини. Необхідно погодитись з міркуваннями В. Шандора, що «між постановами Сен-Жерменського договору і Конституцією ЧСР у справі автономії є, однак, поважні розходження, як також і помилкова інтерпретація» [15]. Так, зокрема, у параграфі 3 Конституції ЧСР констатується, що «на чолі Підкарпатської Русі є губернатор, іменованій президентом Чехо-Словацької Республіки на внесок уряду і є відповідальний також Сойму Підкарпатської Русі» [16]. «Мирний договір, – писав В. Шандор, – ясно постановляє, що Губернатор краю іменується президентом держави, але зовсім не передбачає, що «на внесок уряду», тобто центральної влади у Празі. З логіки Сен-Жерменського договору впливає, що президент республіки призначає губернатора на пропозицію Сойму Підкарпатської Русі і він є відповідальний перед Соймом. Призначення губернатора президентом республіки за пропозицією празького уряду ставить його у повну залежність від влади у Празі, чим віднімаються йому його автономні привілеї. У такому випадку губернатор стає вищим державним урядовцем, якого празький уряд може будь-коли замінити іншою особою. Це міняє цілий смисл Мирного договору про «якнайширшу автономію, сумісну з цілісністю держави» [17]. На цьому порушення Сен-Жерменського договору не закінчувалися. 20 квітня 1920 р. цивільну владу у Підкарпатській Русі було передано віце-губернатору, що переконало Г. Жатковича у фікції його губернаторської посади і змусило емігрувати у США. Причому посаду віце-губернатора посів чех Я. Брейха.

Згідно зі ст. 3 Конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. віце-губернатор спільно з губернатором підписував усі урядові

акти. Отже, фактично, в його руках була зосереджена вся повнота влади на Підкарпатській Русі. Губерніальна рада складалася з губернатора, віце-губернатора, 10 обраних членів і 4 членів, призначених урядом ЧСР за пропозицією губернатора. Генеральна рада розглядала всі питання, які стосувалися Підкарпатської Русі [18]. Із вищесказаного видно, що «державно-правові акти (пп. 10–13 договору від 10.X.1919, генеральний статут, конституція та інші), хоч на словах і «гарантували» автономію для Закарпаття, на ділі ж були законодавчими актами, які замість того, щоб забезпечити автономію краю, тут же обмежували її» [19].

Детально зупиняємось на основних положеннях Конституції ЧСР 1920 р. тому, що вона не втрачала свою силу до 22 листопада 1938 р. Навіть після 11 жовтня 1938 р., коли Прага призначила перший автономний уряд А. Бродія, на території краю продовжувала діяти вищеназвана Конституція Чехословаччини. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною ЧСР. Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Закарпаття далеко переходив рамки автономії, визначеної у Сен-Жерменському договорі та чехословацькій Конституції 1920 р. [20].

Згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р., «членам (його заступникам) Конституційного суду, якого дотепер назначував Президент Республіки на внесок Сойму Підкарпатської Русі, назначує Уряд Підкарпатської Русі» (розділ 1, частина 1, артикул 2) [21]. Урядову й виконавчу владу на території Підкарпатської Русі «виконує в усіх справах, що належать до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний Уряд Підкарпатської Русі, який являється складовою частиною Центрального уряду (артикул 3)» [22]. Згідно з артику-

лом 5, «вибори до Сойму Підкарпатської Русі будуть переведені до п'яти місяців від оголошення цього закону», а «перше засідання Сойму... скличе до місяця по виборах Президент Республіки до міста, що його визначить Уряд Підкарпатської Русі» [23]. Конституційна поправка (§1) підкреслювала: «1. Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки. 2. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Сойму Підкарпатської Русі» [24]. У §2 констатувалося, що «урядову мову та мову навчання у школах на території Підкарпатської Русі встановить Сойм Підкарпатської Русі». Варто погодитися з М. Болдижаром, що «вже через кілька днів автономний уряд порушив правові норми конституції», видавши розпорядження від 25 листопада 1938 р. про запровадження на території краю української мови [25]. До цього тільки додамо, що А. Волошин не заборонив паралельне вживання назв і надписів на чеській та словацькій мовах.

Згідно з §4 глави 2 Конституційної грамоти, у компетенції чехословацького парламенту продовжували залишатися відносини з іншими країнами, питання війни та укладення миру, торговельна і тарифна політика, експорт та імпорт, грошова одиниця, обороноздатність держави, транспорт, комунікації, правне унормування господарських і фінансових справ тощо. У §9 глави 2 цього закону зафіксовано, що «1. У всіх справах, не наведених у §4, законодавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує Сойм Підкарпатської Русі, вибраний загальним, безпосереднім, тайним голосуванням згідно з принципом пропорційного представництва». Сойм Підкарпатської Русі повинен був встановити устрій краю, але «у рамках правного устрою Чехо-Словацької Республіки». Що стосувалося зміни території краю, то для цього потрібна була згода 2/3 більшості Сойму. 22 листопада 1938 р. по празькому радію виступив міністр внутрішніх справ Карпатської України

Ю. Ревай, який високо оцінив новий Конституційний Закон. «Закінчилася наша боротьба за волю народу, – говорив він, – моя радість впливає з двох причин: 1) серед найбурхливіших подій ми, як національна одиниця, захоронили себе живими; 2) починаємо нове господарське життя, тому що Підкарпаття, підкарпатський народ має ухвалену свою конституцію... Наша країна стала державою, наш народ став державним народом... Закони для нашого краю, після нашої конституції, буде ухвалювати наш Сойм. Спільні у цілій федерації є: міністерство заграничних справ, міністерство народної оборони, однак зі своєю місцевою командою, та справа державних позичок. Інакше нашою державою буде управляти Уряд нашої країни, що буде складатися тільки з синів нашого народу. При судах у Празі і Брні, що торкається нашого громадянства, всі скарги будуть полагоджуватися окремими сенатами, що будуть зложені із наших людей. Наша конституція стала законом» [26].

Автономний уряд Карпатської України, який після рішень Віденського арбітражу перемістився до Хуста, складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікацій. Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Міністерство юстиції очолив А. Дутка, шкільництва – А. Штефан, комунікацій – Ю. Ревай (паралельно виконував обов'язки міністра внутрішніх справ). Останнє відомство мало вісім ресортів: господарство, залізниця, пошта, телефон, телеграф, охорона здоров'я, торгівля і промисли, громадські роботи, соціальна опіка. Особистими секретарями А. Волошина були призначені С. Росоха та І. Рогач. У грудні 1938 р. секретарем прем'єр-міністра з політичних питань став С. Клочурак, начальником департаменту персоналом надкомісар М. Лацанич, начальником відділу пропаганди В. Комаринський, начальником департаменту законодавства і застережних справ М. Кочерган, директором фінансів С. Єфремов [27].

14 листопада 1938 р., тобто ще до прийняття Конституційного Закону від 22 листопада, рішенням Президії Ради Міністрів Підкарпатської Русі була створена служба безпеки, яка підпорядковувалася винятково голові уряду. 15 листопада Президія Поліційної Дирекції звернулася до А. Волошина з приводу створення у Хусті Управління поліції. Прем'єр-міністр згоду дав, однак дещо обмежив її компетенцію, звівши діяльність поліції до «служби розвідчої, заділення поодиноких ресортів та інші праці, зв'язані з відкриттям уряду» [28]. Начальником поліції було призначено надпоручника Ю. Білея. Серед завдань, які покладалися на поліцію, були: «1) забезпечити публічний спокій строгим доглядом над особами, ворожими державі; 2) охорона публічного й приватного майна та публічної моральності переслідуванням всякого роду злочинних елементів; 3) щодо зовнішнього вигляду міста, боротьба проти бруду та інших безпорядків на вулицях і прилюдних місцях за згодою з іншими відповідними чинниками» [29]. Начальник поліції Ю. Білей наказав «надати містові український характер... і до 15 грудня 1938 р. всі вивіски та надписи у Хусті заготовити українською мовою» [30].

Автономний уряд Августина Волошина намагався організувати судову систему та судочинство Карпатської України. Це питання висунулося на перший план після рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Вже 9 листопада Верховний суд Чехословацької Республіки почав діяти у Левочі, а Крайовий суд і Державна прокуратура (офіційна назва – Державна прокуратура – М.В., М.П.) перебравися з Ужгорода до Великого Березного. Після 10 листопада віце-губернатор О. Бескид звільнив з посад велику групу чиновників, які залишилися на територіях, що відійшли до Угорщини [31]. Міністерство юстиції, що належало до компетенції прем'єр-міністра, очолив його радник Августин Дутка. Пізніше при цьому відомстві була утворена комісія на чолі з Володимиром Комаринським, яка займа-

лася юридичною термінологією «спеціально для Карпатської України» [32].

9 грудня 1938 р. Президія Верховного суду у Левочі прийняла розпорядження № 21.290-3/38, в якому вказувалося: «1) після §1-го Постійної Комісії з 2 жовтня 1938 р., ч. 226 Зб. з. і р. заряджую для поалагодження судової агенди про залишки судових округів, яких осідок зістався на землях відступлених Мадярщині, на час, поки не дойде до повної реорганізації судів, наступні окружні суди: окружний суд у Великому Березному; окружний суд у Нижніх Верецьких; окружний суд в Іршаві. 2) після §2, цитованого розпорядженням Постійної Комісії, заряджую для окружних судів, підпорядкованих краєвим судам, осідок яких лежить на землях забраних мадярами, наступні краєві суди: а) Краєвий суд у Великому Березному для окружного суду у Великому Березному і для окружного суду у Нижніх Верецьких для округу крайового суду в Ужгороді; б) Краєвий суд у Хусті для окружного суду в Іршаві та окружного суду у Севлюші з округів краєвого суду у Берегові» [33]». Реорганізація всієї судової системи повинна була завершитися до 1 січня 1939 р. Урядова газета Карпатської України «Нова свобода» повідомляла: «У Хусті буде <...> вищий суд і вища державна прокуратура. У Карпатській Україні будуть два краєві суди, у Хусті й Великому Березному. Окружних судів буде 10, а саме: у Великому Березному, Середнім (поки що в Анталовцях), Сваляві, Нижніх Верецьких, Іршаві, Севлюші, Хусті, Воловім, Тячеві й Рахові. На ведучих містах будуть українці, тільки у тих випадках, коли не буде кваліфікованих людей, будуть колишні чужинці. Рівночасно з цією новою організацією судівництва будуть зліквідовані суди приляглих (присяжних – М.В., М.П.)» [34].

16 січня 1939 р. автономний уряд А. Волошина видав чотири розпорядження щодо організації у краї судової справи. Вони стосувалися процедури судочинства, створення Вищого суду і Державної прокуратури, «Про станов-

лення осідків і обводів судів та урядів публічної обвини» та нормативний акт, пов'язаний із виконанням у краї «Закону про охорону республіки». 21 лютого 1939 р. А. Волошин видав останнє розпорядження уряду щодо судівництва, згідно з яким деякі села з одного судового округу включалися до іншого. Про судівництво Карпатської України юрист М. Бращайко писав: «Судівництво наше має бути перейняте відданістю та посвятою для судових справ. Воно має мати перед очима стару римську засаду: справедливість є основою (фундаментом) держави. Ми мусимо стреміти до того, щоб цей фундамент був сильний, непохитний мов скала гранітова. Так має і так мусить бути» [35].

Протягом усього часу існування Карпатської України на теренах краю активно діяла угорська агентурна сітка, Закарпаття буквально заповнили угорські шпигуни і диверсанти. Державна прокуратура у Великому Березному повідомляла 22 грудня 1938 р., що «був жандармською станицею у Гукливному затриманий Василь Губаній, котрий <...> прилюдно агітував проти влади Карпатської України та її прем'єра, при чім ... роздавав часопис «Дневник» [36]. Державною прокуратурою була відкрита кримінальна справа стосовно осіб, які агітували проти уряду А. Волошина і за приєднання с. Підгоряни до Угорщини [37]. 30 листопада 1938 р. Юрко Гордубей переконував жителів с. Чорний Потік, що «без Ужгорода і Мукачева не можемо жити» і що у цьому винен тільки Августин Волошин [38]. Крайовий суд у Великому Березному 8 грудня 1938 р. засудив Ю. Кляйсера і Ю. Пашкуляка, звинувачених державною прокуратурою «за злочин змови проти республіки <...> Обоих їх вислав дня 4 листопада 1938 р. з Радванки звісний фенциківець Крайняк на нашу верховину, щоби по наших селах збирали у громадян підписи за прилучення цілої Карпатської України до Мадярщини... Дав їм 12 порожніх формулярів з надписом: «Берні уряд в ...», а також передав їм список громад положених на лінії

Ужгород – Ужок. На дорогу дістали також 200 кч. І мали обходити всі села, наведені у списку, скликати селян і агітувати за прилучення до Мадярщини. З тими інструкціями заїхали до Ужоку а відти пішки до Волосянки, зібрали підписи, але зараз їх жандарми арештували... Обвинені і перед жандармерією і десь перед сенатом до вини зовсім призналися і дістали за те кожний по 2 роки в'язниці» [39].

Зацікавилася Державна прокуратура античеською та антиукраїнською діяльністю проугорських священиків. Зокрема «о. Сілвай Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі радіоголошень з Будапешта» [40]. Пістряловський священик Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. «проголосив, що солодкого чоловіка Бродія скинули з міністерського предсідництва, а на місто нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгорода і сам його заб'ю» [41]. За проугорську агітацію був затриманий ужоцький священик Золтан Шолтес [42]. 28 грудня 1938 р. парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий «за злочин підготовки до зговору проти республіки» [43]. Священик Іжак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячів до Угорщини [44]. І таких прикладів можна назвати чимало. Окружний начальник у Перечині 24 грудня 1938 р. переконував А. Волошина «... щоби священики, близькі духом до мадяр, були попереложувані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітувати...» [45].

Державна прокуратура у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувались в образах на адресу А. Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд «українською бандою» [46], а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна» [47]. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А. Волошин запевнив, що не бажає «дальшого поступування у тій справі» [48]. Український лідер ставив

себе вище за різні плітки та інтриги, які майже не припинялися. Однак, яким би чином не поступав А. Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це служба преси і пропаганди вела свою власну контрпропаганду. Саме з цієї причини видавалися листівки, в яких возвеличувався А. Волошин, його діяльність [49]. Необхідно зазначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компрометуючі матеріали на А. Волошина, як раніше на А. Бродія [50].

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М. Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил» [51]. Однак на перших порах Берлін не давав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України. Через деякий час до них приєдналися також польські диверсанти.

За підсумковим звітом майора Анкерштайна, у результаті польських диверсійних дій на території Карпатської України було знищено (або пошкоджено) 12 автомобільних мостів, одну греблю, телефонний комутатор та будинок пошти. В одному місці були пошкоджені залізничні колії та лінії електропередач високої напруги. У 27 місцях були пошкоджені телефонні лінії. Ці дії викликали повний безлад і навіть паніку у рядах чехословацьких жандармів, військових підрозділів та прикордонних служб у північній, гористій частині Закарпаття. За даними командуючого акцією «Лом», втрати неприятеля становили 23 вбитих, 15 поранених, 20 полонених, доставлених на територію Польщі, та 5 полонених, роззброєних і відпущених на місці. Втрати з боку учасників акції становили 11 загиблих (з них 8 вбитих та 3 розстріляних) і 7 поранених.

Три особи (з них двоє поранених) потрапили у полон, а ще три – зникли безвісти [52]. Однак ці дані важко вважати точними. Має рацію, безперечно, Д. Домбровський, коли стверджує: «До усієї наведеної інформації як про власні втрати, так і про втрати неприятеля слід ставитися дуже обережно, оскільки вона відрізняється від зведень, складених чехословацькою стороною. Не відомо також, чи точним є список польських втрат. У зведеннях II відділу Головного штабу немає даних про долю провідників, які не були зареєстровані як учасники акції. Їхня функція часто залежала від поставлених завдань. Здається, що дехто був зацікавлений лише у позитивному результаті акцій, часто відмовляючись від участі у небезпечних або ризикованих операціях...» [53]. Загальний баланс фінансових втрат на акцію «Лом» становив приблизно 250 тисяч злотих [54]. Незаперечним є факт, що «гібридну війну» Польщі у Карпатській Україні не вдалося приховати. Влада Чехословаччини оприлюднила інформацію на цю тему, яка потрапила до закордонної преси, що суттєво ускладнювало тогочасні чехословацько-польські відносини. Головне, чого добивалася польська влада – встановлення спільного угорсько-польського кордону, але цього наприкінці 1938 року досягти не вдалося. Це буде зроблено тільки у березні 1939 року, коли гортистські війська повністю захоплять територію Карпатської України.

Активною була й участь карпатських січовиків у боротьбі з угорськими і польськими терористичними угрупованнями. Нерідко проводилися спільні бойові операції підрозділів STOS та відділів Карпатської Січі зі знешкодження терористів і диверсантів. Одна з них завершилася розгромом групи Йозефа Према. Така сама доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Було взято у полон 24 старшин, 62 підстаршин і понад 200 рядових терористів. Свідченням масовості угорських терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною про-

кратурою станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів. А 3 січня цього ж року великобичківські січовики під керівництвом районного коменданта поручника П. Волощука навіть затримали двох шпигунів – Андрія Бойду та римо-католицького священника з Румунії, які мали намір переслати у Будапешт прохання про приєднання Закарпаття до складу Угорщини [55].

20 листопада 1938 р., згідно з наказом А. Волошина, у Карпатській Україні був утворений концентраційний табір Думен поблизу Рахова. До нього могли потрапити «дезертири та втікачі з заграниці» і «політичні провинивці з нашого краю...» [56]. Що ж являв собою цей табір? Словацький письменник Ф. Іванчо, який від другої половини грудня 1938 р. знаходився у таборі, писав, що «Думен можна назвати концтабором лише умовно... У думенському таборі бракувало те основне, без чого не обходяться справжні концтабори, якими є: подвійна огорожа з колючого дроту навколо табірної площі, навколо табору заборонна площа – зона; на кутах табору – сторожові вишки з озброєними вартівими; страва – за процентами виконаної денної норми; робочий день – 12 годин у кожному пору року» [57]. Інший очевидець тих подій, Микола Бандусяк писав, що у таборі «охорони не було, ізольовані могли легко втекти» [58]. Отже, думенський табір важко назвати концентраційним на зразок нацистських чи сталінських. Його створення було актом більш символічним, ніж місцем катування і знешкодження інакомислячих. Підтвердженням цієї думки є той факт, що на Думені не засвідчено жодного вбивства засланих туди порушників закону [59]. Сучасний дослідник Василь Лемак констатував, що «концтабір став місцем інтернування для інакомислячих, у першу чергу – русофільської орієнтації» [60].

На 12 лютого 1939 р. були призначені вибори до Сойму Карпатської України. Про це повідомило Міністерство внутрішніх справ Карпатської України 12 січня 1939 р. В оголошенні МВС вказувалось,

що «вибори відбудуться на основі частини I і III закону ч. 330–1920 Зб. з і р. по тексту закону ч. 126–927 Зб. з і р. Виборчі списки будуть, починаючи днем 19 січня 1939 року, впродовж 8 (восьми) днів виложені у всіх громадських урядах до прилюдного наглядання. Листа кандидатів має бути... подана партіями в двох примірниках найпізніше 21 дня перед днем виборів т. є. в неділю 22-го січня 1939 до 12 години в полудне предсідникові краєвої виборчої комісії в Хусті» [61]. Деякі історики у такому рішенні уряду вбачають грубі порушення: «З юридичної точки зору, це не вписувалось ні в які міжнародно-правові норми процедури виборів» [62]. Однак оголошення про вибори було опубліковано не 20 січня, а 12 січня 1939 р., тобто за десять днів до початку виборів. Отже, правопорушень з боку уряду не було. Інша справа, вибори проходили на безальтернативній основі, що свідчило про відхід уряду А. Волошина від демократії. 16 січня 1939 р. було іменовано голову Краєвої виборчої комісії П. Калинюка та його заступника М. Лацанича [63]. Вибори закінчилися повною перемогою представників українського напряму, об'єднаних в УНО, що дало право уряду Карпатської України скликати Сойм – перший український парламент в історії краю.

У зв'язку з різким погіршенням міжнародної обстановки і фактичним розпадом Чехословаччини, А. Волошин 14 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України, яку наступного дня ратифікував Сойм. До остаточного рішення Сойму Карпатської України владу незалежної держави представляли: прем'єр-міністр А. Волошин, Ю. Ревай (закордонні справи), Ю. Перевузік (внутрішні справи), С. Клочурак (господарство), Ю. Брацайко (фінанси і комунікація), М. Долинай (здоров'я і соціальна опіка). 15 березня 1939 р. розпочав роботу Сойм Карпатської України. Головою було обрано А. Штефана, заступниками голови Ф. Ревая і С. Росоху, секретарем М. Кочергана.

Сойм Карпатської України прийняв Конституційний Закон Ч.1:

§1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§2. Назва держави є: Карпатська Україна.

§3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законодавцю.

§7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».

§8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття [64].

Після прийняття цього закону Сойм Карпатської України 22 голосами обрав А. Волошина президентом Карпатської України, який після складення присяги, іменував новий уряд у складі: прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Ю. Ревай, міністр внутрішніх справ Ю. Перевузік, міністр господарства і оборони С. Клочурак, міністр фінансів та комунікацій Ю. Брацайко, міністр здоров'я і соціальної опіки М. Долинай, міністр освіти й релігійних справ А. Штефан. Після прийняття цих актів Сойм відстрочив своє засідання.

Рішення Сойму у черговий раз змінили державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча деякою мірою символічно, Карпатська Україна перестала бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. «Проголошення повної незалежності Карпатської України, – писав представник уряду А. Волошина у Празі В. Шандор, – було важливим державно-політичним актом, хоч не мало міжнародного визнання, бо на це не було

часу. Воно було найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення, яке належить українському народові так, як і панівним державотворчим народам. Це стосується всіх українських земель і всього українського народу. У силу історичних умов поодинокі території України були довгими віками відокремлені від себе і від свого матірнього центру Києва. Всупереч тому Всенародні Збори у Хусті у 1919 р., подібно як і парламент Західноукраїнської Народної Республіки у 1919 р., Національні Ради Буковини й Бесарабії у 1918–1919 рр. у своїх політичних рішеннях декларували свою соборно-державну єдність з центральною Україною. Такі прояви державності українців на всіх землях України демонструють серйозний міжнародно-правовий аргумент і силу державно-визвольної боротьби» [65].

Висновки. Отже, наприкінці 30-х років державно-правовий статус Карпатської України пройшов своєрідну еволюцію. До прийняття чехословацьким парламентом Конституційного Закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій держави чехів, словаків і закарпатських українців на території краю була чинна Конституція ЧСР від 29 лютого 1920 р., в основі якої знаходились рішення Сен-Жерменського мирного договору. З проголошенням 14 березня 1939 р. незалежності, а 15 березня ратифікації цього рішення Союзом, Карпатська Україна перестала бути суб'єктом

федерації, перетворившись у незалежну державу. Протягом всього міжвоєнного періоду на території краю діяла проугорська «п'ята колона», антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації у 1938-1939 рр. Карпатську Україну наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, складали списки неблагонадійних, організовували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Чехословацький і український уряди доклали всіх зусиль, щоб чинити опір ворожій пропаганді, намагалися реформувати суди та прокуратуру. Важке внутрішнє становище краю і необхідність консолідації всіх патріотично налаштованих сил, змусили уряд А. Волошина піти на певне згортання демократичних процесів, яке проявилось у забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Союму, закритті деяких проугорських видань, товариств, відкритті концтабору. Без таких рішучих заходів країна могла потонути в анархії та всюдозволеності.

Попри значну кількість монографій та статей, які присвячені державотворчим процесам у Карпатській Україні наприкінці 30-х років, потребують більш ґрунтовного дослідження питання становлення і розвитку державної служби, правоохоронних органів, зокрема української поліції. На сьогодні також відсутні праці, в яких би аналізувалися державотворчі процеси у Словаччині після її виходу з ЧСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Росоха С. Союз Карпатської України. Вінніпег, 1949. 82 с.; його ж: Спомини: Події та люди на моєму шляху. Торонто – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. 92 с.
2. Шандор В. Закарпаття: історично-правний нарис від IX ст. до 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз. 292 с.; його ж: Карпатська Україна – зфедерована держава. Нью-Йорк, 1968. 62 с.; його ж: Спомини. Т. 2: Карпатська Україна 1939-1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. 245 с.
3. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України. Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Мюнхен, 1955. С. 188-210.
4. Маркус В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. 1944-1945. К., 1992. 112 с.
5. Магочій П. Р. Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2006. 120 с.
6. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. 431 с.
7. Пагіря О. Карпатська Січ: Військове формування Карпатської України. К.: Темпора, 010. 152 с.

8. Васирина Н. Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни: Нове бачення подій. Ужгород: Карпати. 2008. 224 с.
9. Болдижар М. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус. Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919-1945 роках: Матеріали наукової конференції. 3-4 жовтня 1996 р. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету у справах преси та інформації, 1997. С. 14-22.
10. Лемак В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 р. Нариси історії Закарпаття. Т. 2. Ужгород, 1995. С. 310-317.
11. Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та у Східній Словаччині у 20 – середині 30-х років ХХ століття. Ужгород, 1996; Палінчак М.М., Болдижар М.М. Релігія і церква на Закарпатті в 20-30-х рр. Нариси історії Закарпаття. Т. 2. Ужгород, 1995. С. 437-447.
12. Вегеш М. Карпатська Україна: Документи і факти. Ужгород: Карпати, 2004. 432 с.; його ж: Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів – Хуст: ЗУКЦ, 2004. 414 с.
13. Конституційний Закон про автономію Карпатської України з 22-го листопада 1938 р., прийнятий Парламентом Чехо-Словацької Республіки / Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Львів: За вільну Україну, 1994. С. 235-242.
14. Там само.
15. Шандор Вікентій. Спомини. Т. 1: Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП Гражда, Карпатський Союз, 1996. С. 44.
16. Там само.
17. Там само. С. 44-45.
18. Стерчо П. Названа праця. С. 235-236.
19. Там само. С. 236.
20. Маркус В. Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття. Ужгород: Гражда, 1994. С. 33.
21. Стерчо П. Названа праця. С. 236.
22. Там само. С. 236-237.
23. Там само. С. 237.
24. Там само.
25. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 150.
26. Нова свобода. 1938. 27 лист.
27. Там само. 23 груд.
28. Там само. 26 лист.
29. Там само.
30. Там само.
31. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945) / Ред. колегія: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп. Ужгород: Закарпаття, 1995. С. 284.
32. Там само. С. 284-285.
33. Нова свобода. 1938. 27 груд.
34. Там само. 1938. 22 груд.
35. Там само. 1939. 7 січ.
36. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО) // Ф. 17. Оп. 2. Спр. 336. Арк. 1.
37. ДАЗО // Ф. 3. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2.
38. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 6.
39. Нова свобода. 1938. 13 груд.
40. ДАЗО // Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 30.
41. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 8.
42. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 5.
43. Там само. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 1.
44. Там само. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 31.
45. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 1-2.
46. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 1.
47. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 179. Арк. 1.
48. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 2.
49. Там само. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1-2.

50. Archiv Ministerstva zahraničnich vecí. Praga. Karton 655.
51. Химинець Юліан. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1992. С. 89.
52. Домбровський Даріуш. Польща і Закарпаття: 1938-1939. Київ: Темпора, 2012. С. 206.
53. Там само.
54. Там само. С. 217.
55. Пагіря Олександр. Названа праця. С. 76-77.
56. ДАЗО // Ф. 3. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.
57. Іванчо Ф. Мої спостереження. Закарпатська правда. 1992. 2 груд.
58. Бандусяк М. Правда і вигадки про Думен. Закарпатська правда. 1992. 2 груд.
59. Більш детально див.: Вегеш Микола. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: В 2 тт. Т. 2. Ужгород, 1997. С. 128-129.
60. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945). С. 286.
61. Стерчо П. Названа праця. С. 122.
62. Болдижар М. Названа праця. С. 122.
63. Стерчо П. Названа праця. С. 123.
64. Там само. С. 136
65. Шандор В. Названа праця. С. 351.

РОЗБУДОВА ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ПЕРШІ ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 50-Х РР. ХХ СТ.

THE DEVELOPMENT OF THE COAL INDUSTRY AND THE FIRST MINER'S TEAMS IN THE VOLYN REGION IN THE 50'S OF THE TWENTIETH CENTURY

Велінець Ю.І.,

магістр історії, аспірант кафедри нової та новітньої історії України

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

У статті відображено результати дослідження щодо розбудови вугільної промисловості на Волині у 1950-х рр., яка у цей період відіграла важливу роль у післявоєнній відбудові економіки, оскільки мінеральне паливо було головним ресурсом в енергетичному забезпеченні промислового потенціалу західних областей УРСР. У дослідженні розглянуто процес освоєння і розвитку Нововолинського промислового району Львівсько-Волинського вугільного басейну, проблеми будівництва і експлуатації шахт, вказано економічні показники роботи вугільних підприємств басейну, а також охарактеризовано діяльність перших шахтарських колективів.

Ключові слова: вугільна промисловість, Волинська область, Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, Нововолинськ, шахта, вугілля.

В статье отражены результаты исследования по развитию угольной промышленности на Волини в 1950-х гг., которая в этот период играла важную роль в послевоенном восстановлении экономики, поскольку минеральное топливо было главным ресурсом в энергетическом обеспечении промышленного потенциала западных областей УССР. Рассмотрен процесс освоения и развития Нововолинского промышленного района Львовско-Волинского угольного бассейна, проблемы строительства и эксплуатации шахт, указанные экономические показатели работы угольных предприятий бассейна, а также характеризуется деятельность первых шахтерских коллективов.

Ключевые слова: угольная промышленность, Волинская область, Львовско-Волинский каменноугольный бассейн, Нововолинск, шахта, уголь.

The article reflects the results of a study of the coal industry in Volyn region in the 1950s, which played at that time an important role in the post-war improvement of the economy, since mineral fuel was the main resource in the energy provision of industrial potential of western regions of the Ukrainian SSR. The research considers the process of development of the Novovolynsk industrial region of the Lviv-Volyn coal basin, the problems of the construction and exploitation of mines, indicates the economic rates of the coal enterprises of the basin, and also describes the activities of the first miners' collectives.

Key words: coal industry, Volyn region, Lviv-Volyn coal basin, Novovolynsk, mine, coal.

Постановка проблеми. Вивчення матеріалів, пов'язаних з освоєнням кам'яновугільного басейну у післявоєнний період, дасть змогу по-новому оцінити потенціал вугільної промисловості Волинської області. Дане дослідження показує складність процесу розроблення покладів кам'яного вугілля на шахтах Нововолинська, а також демонструє всю вагомість галузі для розвитку західних областей УРСР.

Аналіз досліджень і публікацій.

Ця тематика на сьогодні є недостатньо вивченою. Певні аспекти розвитку гірничої промисловості у західних областях УРСР досліджували Г. Ковальчак [7] та В. Задорожний [5]. Технічні особливості у процесі освоєння Львівсько-Волинського басейну висвітлено у дослідженнях М. Струєва [27]. Статистичні дані розвитку шахт було проаналізовано у дослідженні Б. Попеля [25], а організа-

цію праці перших волинських шахтарів досліджував О. Росінський. Дослідники акцентували увагу на різних аспектах розвитку вугільної промисловості, але вони не відобразили цілісної картини процесу становлення вугільної галузі у Волинській області у післявоєнний період.

Формулювання цілей статті. Дослідник поставив перед собою такі завдання: дослідити процес становлення та розвитку вугільної промисловості у Волинській області у 50-х рр. ХХ ст., з'ясувати основні особливості функціонування гірничодобувних підприємств, розкрити сутність формування шахтарських колективів у Нововолинському промисловому регіоні Львівсько-Волинського вугільного басейну. Метою роботи є відтворення цілісної картини процесу становлення та розвитку вугільної промисловості на Волині у 50-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У 1945 р. закінчилась Друга світова війна і вже з початком відбудовчих процесів у західних областях УРСР, виникли економічні труднощі розвитку регіону. Будівництво великих промислових підприємств (зокрема електростанцій), зростання вантажообігу залізничного транспорту, вимагало наявності потужної паливно-енергетичної бази, якою в Україні був лише Донбас, а доставка вугілля зі сходу на захід УРСР була надзвичайно затратною. Тому, Рада Міністрів СРСР 31 січня 1948 р. приймає постанову «Про розвиток видобутку кам'яного вугілля на Західній Україні», яка зобов'язала Міністерство вугільної промисловості СРСР провести детальну розвідку двох шахтних полів у Володимир-Волинському та Іваничівському р-нах. Одночасно був організований спеціальний трест «Волиньвуглерозвідка», який здійснював геологорозвідку покладів вугілля.

У жовтні 1948 р. бригада старшого майстра М. Воробйова відкрила вугільні пласти у с. Бубнів Іваничівського р-ну з робочою потужністю товщиною 0,5 м, а на початку 1949 р. на околицях с. Бужанка того ж району у свердловині

№ 117, де буріння проводив волинянин В. Ватуля, геологи відкрили робочий пласт потужністю 1 м [1, с. 186]. Після завершення геологорозвідувальних робіт, які дали хороший результат, відразу розпочалась підготовка до будівництва майбутніх шахт. Наказом міністра вугільної промисловості західних районів СРСР № 128 «Про заходи щодо забезпечення виконання геологорозвідувальних робіт і будівництва вугільних шахт у Західній Україні» від 29 квітня 1948 р. керівникові Союззахідшахтопроекту Єрмоленку було дано розпорядження, розробити і направити Міністерству паливних підприємств у серпні 1948 р. всю технічну документацію для будівництва майбутніх шахт [26, с. 63].

Для проведення будівельних робіт у грудні 1949 р. було створено трест «Західшахтобуд», який відразу розпочав практичну фазу підготовки до будівництва шахт басейну. На початку 1950-х рр. із Донбасу, Кузбасу і Підмосков'я було відправлено 246 спеціалістів на розбудову вугільних шахт Волині, які у лютому 1950 р. поблизу с. Дорогиничі Іваничівського р-ну заклали першу шахту Львівсько-Волинського вугільного басейну. Очолив будівництво шахти № 1 виходець із Донбасу М. Курмаз. У вересні 1950 р. було закладено шахту № 2 неподалік с. Русовичі Іваничівського р-ну, а її будівництво очолив росіянин з Підмосковного вугільного басейну І. Фомін [8].

Темпи будівництва шахт були дуже швидкими. У вересні 1950 р. в Іваничівському р-ні. на території с. Будятичі, було закладено шахту № 3, а впродовж 1951–1954 рр. було закладено нові шахти: № 4 біля с. Дорогиничі, № 5 і № 6 – поблизу с. Грибовиця, № 7 – неподалік с. Біличі, № 8 – поблизу сіл Низкиничі та Хренів [26, с. 63]. 12 листопада 1952 р. у доповідній записці обкому КП України Центральному комітетові КП України, про роботу трестів вказувалось, що «загальні геологічні запаси вугілля у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні визначаються в 1,3 млрд. т, що дозволяє

вважати цей басейн важливою енергетичною базою для Радянської України» [6, с. 231].

23 червня 1954 р. державною комісією підписано акт запуску шахти № 1 із проектною потужністю 300 тис. т вугілля на рік. У січні 1955 р. в експлуатацію було введено шахти № 2 і № 3. Однак, розбудова вугільної галузі на Волині відбувалась у складних умовах, а комбінат «Укрзахідшахтобуд» систематично не виконував планів капіталовкладень, допускав значні перевитрати коштів, повільно освоював проектну потужність шахт. Намагаючись вкластись у терміни здачі в експлуатацію шахти, шахтобудівники недотримувались економії будівельних матеріалів. Під час будівництва шахти № 4 було змарновано 20 т амоніту на суму 32 тис. крб., який використовували для підриву твердих порід, цементу – на 133 тис. крб., бетону – на 98 тис. крб. [17]. За десять місяців 1955 р. план видобутку вугілля шахт № 1, № 2 і № 3 було виконано лише на 31,9% і не додано до плану 327 т вугілля [2].

Пленум ЦК КП України 25–26 травня 1956 р., розглянувши питання «Про хід виконання директив ХХ з'їду КППС про розвиток вугільної промисловості Української РСР», зобов'язав Львівський та Волинський обкоми, райкоми вугільних районів значно покращити організаційно-технічне керівництво вугільною промисловістю, масово-політичну роботу на шахтах і будовах [7, с. 90].

20 серпня 1956 р. до центру нового вугільного басейну – Нововолинська, прибули Перший секретар ЦК КППС М. Хрущов, керівництво Компартії та уряду УРСР. Вони ознайомились з ходом спорудження шахт і видобутку вугілля, побували на будівництві шахт Нововолинськ № 7 та на діючій вже на той час Нововолинській № 2. М. Хрущов та керівники Компартії та уряду, а також перший секретар Волинського обкому партії І. Грушецький взяли участь у виробничих нарадах волинських гірників, партійних, профспілкових, керівних та інженерно-технічних працівників шахт і будов басейну [26, с. 65].

Результатом цієї поїздки стало прийняття ЦК КППС та Радою Міністрів СРСР 8 жовтня 1956 р. постанов «Про невідкладні заходи з подолання відставання шахтного будівництва в УРСР» та «Про невідкладні заходи з розвитку вугільної промисловості УРСР», які відіграли важливу роль у подальшому розвитку Львівсько-Волинського вугільного басейну [26, с. 65]. Постанови вказували шляхи покращення рівня партійного і господарського керівництва басейном, удосконалення організації праці шахтарів, упровадження нової техніки, покращення матеріально-побутових умов життя шахтарів.

На основі Волинського рудоуправління для вдосконалення керівництва вугільними підприємствами Волині у серпні 1956 р. було створено трест «Нововолинськвугілля». Керівником трестом було призначено І. Гайдаша, а головним інженером – А. Димова [12]. У березні 1956 р. за с. Стара Лішня Іваничівського р-ну розпочалося спорудження шахти № 9, а у 1957 р. здано в експлуатацію шахту № 7. У червні 1959 р. було завершено будівництво шахти № 5. У серпні 1956 р. було здано в експлуатацію шахту № 4, у листопаді № 8. а у грудні – шахту № 6.

Впродовж 1954–1959 рр. було збудовано і здано в експлуатацію 8 шахт. Згідно зі звітною доповіддю голови Нововолинського виконкому М. Окладного, проголошеної 29 лютого 1960 р.: «загальна потужність вугільних шахт міста становить 2,85 млн. т. на рік. На шахтах міста – діє 64 діючих лави... Вугільний басейн займає перше місце у СРСР за рівнем механізації, все вугілля добувається тільки комбайнами...» [11]. У другій половині 50-х рр. ХХ ст. видобуток вугілля значно зріс: у 1955 р. було видобуто 205 тис. т вугілля, а у 1960 р. уже 2 млн. 652 тис. т вугілля [9, с. 24–25].

На будівництво вугільного басейну держава асигнувала у п'ятій п'ятирічці (1951–1955 рр.) понад 860 млн. крб., а у шостій (1956–1960 рр.) близько

2 млрд. крб. [5, с. 45]. Для розбудови нового вугільного басейну необхідні будівельні матеріали і устаткування надсилались з усіх вугільних басейнів та інших союзних республік СРСР. З Москви, Горького, Мінська прибували автомашини, з Волгограда і Челябінська – трактори, автогрейдери, з Ленінграда, міст Уралу, Кузбасу – екскаватори, підйомні крани, необхідне будівельне та гірниче устаткування, з Вірменії – трансформатори, з Карельської та Комі АРСР – ліс та збірні будиночки («фінські будинки»), із Середньої Азії та Закавказзя – будматеріали [24, с. 135].

На початку спорудження шахтних стволів, гірники постали перед труднощами більшими, ніж у ряді вугільних родовищ Радянського Союзу. У Кузбасі, Донбасі та інших вугільних басейнах шахтні стволи проходять, зазвичай, по твердих гірських породах, а у Львівсько-Волинському ж басейні їх доводилося прокладати по насичених водою м'яких породах. Для боротьби з такими природними явищами під час будівництва шахт у 1951 р. було створено відділення «Шахтоосушення», яке у 1952 р. було перейменовано у Волинське відділення Московського тресту «Спецшахтобуд» [25].

Будівництво шахт проходило надзвичайно швидкими темпами. Швидкість проходження стовбурів (основна частина шахти) у місяць складала 30–40 м (при нормативній 22–25 м), а в окремих періодах складала 80–90 м. Головні стовбури шахт мали 5 метровий діаметр та були обладнані двохскіповим підйомом для видачі вугілля вантажопідйомністю 3 т. Кожна шахта мала допоміжний стовбур діаметром 6 м, який був оснащений двохклітьовим підйомом для видачі гірської породи, а також спуску-підйому людей місткістю до 20 чол. Кріплення шахтних стовбурів здійснювалось чавунними тубінгами, а з 1956 р. залізобетонними. На різних шахтних полях басейну глибина стовбурів змінювались від 373 до 606 м, тобто вугілля залягало не так глибоко, як на шахтах Донбасу [27, с. 229].

Волинські шахти мали проектну потужність 300–450 тис. т вугілля у рік, якої було досягнуто на початку 1960-х рр. Середня тривалість будівництва вугільних шахт басейну введених в експлуатацію до 1960 р., складала 5 років і 2 місяці. У найкоротший термін зведена шахта № 6 – за 3 роки і 9 місяців. На підготовчі роботи затрачали в основному 12,6 місяця (20%), проходження стволів – 19,4 місяця (32%) і на підготовку площі виймальних полів – 30 місяців (48%) [27, с. 230]. Тобто, у повоєнний час тривалість будівництва однієї шахти на Волині складала близько 5 років, що вказувало наскільки високою була потреба у твердому паливі.

Зведення волинських шахт здійснювалось у тісній співпраці з ученими, які проводили експерименти на будівництвах шахт, а гірничо-наукові досягнення згодом застосовувались на будівництвах шахт Донбасу, Уралу, Кузбасу та ін. Над удосконаленням систем вуглевидобутку, способами управління покрівлею, кріплення очисних і підготовчих виробок, поліпшення вентиляцій шахт, створенням нових типів машин і механізмів працювало понад 10 науково-дослідних інститутів, в яких працювали вчені Києва, Сталіно (сучасний Донецьк), Москви, Львова та ін. [22].

У 1958 р. розпочалось будівництво спроектованого «Укрдіпрошахт» першого у Радянському Союзі вуглепроводу гідротранспортування палива із шахт Нововолинська на Добротвірську ТЕС із пропускною спроможністю проводу у 200 т за год. Головна станція вуглепроводу мала розташуватись на шахті № 2. Розрахунки показували, що гідротранспортування вугілля з Нововолинська на електростанцію обійдеться у 2,5 рази дешевше, ніж перевезення через залізницю [19]. Однак на початку 1960 р. будівництво дослідно-промислового вуглепроводу було зупинено, а його устаткування Постановою Ради Міністрів № 161 від 10 лютого 1960 р. передано Луганському та Сталінському раднаргоспам. Держава при цьому витратила лише на проектування зазначеного вуглепроводу 981 тис. крб. [3].

Інститут «Укрдіпрошахт» розробив новий проект герметизації шахт, щоб зменшити втрати повітря, яке подається у шахту. Було розроблено проект розширення рудничного двору, куди могло вміщуватися 150 вагонеток. Колектив інституту також склав генеральний проект розвитку і забудови шахтарського м. Нововолинськ на 1959–1969 рр. [22].

У 1959 р. на шахті № 7, вперше у СРСР, пройшла випробування шнекобурова машина, яка видобуває вугілля з пластів 0,4–0,7 м без кріплення очисного вибою і без присутності людей. Установка показала продуктивність вдвоє більшу, ніж вуглевидобувний комбайн «Кіровоць». Випробування машини здійснював науковий співробітник інституту гірничої справи Академії наук СРСР Полуєтков [23].

На шахті № 2 під керівництвом спеціалістів Донецького вугільного інституту випробовували новий вузькозахватний видобувний комплекс, який складався із двостороннього комбайна «КРД», конвеєра, який вигинався і металеве кріплення. Комплекс був створений працівниками Горлівського машинобудівного заводу ім. Кірова, Харківського заводу «Світло шахтаря» і Торецького машинобудівного заводу ім. Ворошилова. Комплекс призначений механізувати видобуток вугілля у пластах потужністю 0,7–1,2 м, які були на шахтах Нововолинська [22].

У 1959 р. група вчених під керівництвом академіка Маньковського розробила безпечний та найпродуктивніший спосіб розробки вертикальних стволів. Спосіб полягав у бурінні стовбурів великого діаметра на повну глибину (300–360 м) за допомогою спеціальної механічної бурової установки УЗТМ, розробленої на Уралмашзаводі. Всі процеси виконуються не у вибої, як раніше, а на поверхні. Агрегат давав змогу зводити постійне металеве або залізобетонне кріплення стовбура з поверхні. Агрегат Маньковського вперше у СРСР було успішно випробувано на будівництві шахт № 5 та № 9 «Нововолинська» [20].

20 травня 1959 р. під час спорудження шахти № 9 вперше у шахтобудівництві

СРСР було спущено у стовбур 15-метрову секцію кріплення із залізобетонних тубінгів (зазвичай опускали секцію по 2 м). Секція була розроблена і опущена на дно стовбура згідно з проектом Українського науково-дослідного інституту організації і механізації шахтного будівництва. Здійснення проекту інституту було доручено інженерові тресту «Шахтоспецбуд» І. Лосю, а безпосереднє керівництво операціями здійснював начальник лабораторії кріплення шахтних стволів К. Тюрін [20].

У новозбудованому вугільному басейні було достатньо проблем у промисловому виробництві та матеріально-технічній базі шахт. У вищому керівництві активно обговорювалось впровадження механізації на виробництві, однак все ж часто використовувалась ручна праця шахтарів, які вручну носили кріпильні матеріали, подавали порожні вагони, а підіймальні крани, бульдозери, електровози та інші агрегати використовувались не повністю, або взагалі простоювали [15]. Засоби підземного транспорту працювали лише на 50–60% потужності. Наприклад, у тресті «Нововолинськвугілля» з 111 наявних видобувних комбайнів працювали лише 57, з 4 прохідницьких – жоден не використовується, а 34 нових електровози не застосувались взагалі у шахті [21]. На шахті № 1 допускалися простої навіть справних машин, зокрема за 156 робочих днів комбайн «Донбас» простояв 39, а машина «ППМ-2» – 117 днів [13].

У 50-х рр. ХХ ст. було досить проблемним кадрове забезпечення шахт. Перші кваліфіковані робітники були завезені у басейн за путівками ЦК КП України, Львівського та Волинського обкомів КП України, а також ЦК ЛКСМУ із Донбасу, Воркути, Підмосковського та Кузнецького вугільних басейнів, навколо яких формувалися всі робітничі колективи басейну. Поповнювались шахтарські колективи випускниками шкіл трудових резервів, гірничопромислових шкіл, технікумів та демобілізованих воїнів радянської армії і чорноморського флоту. Серед них працювали спеціальні агітатори, які

вербували на роботи по розбудові Львівсько-Волинського вугільного басейну. Кавалер трьох знаків «Шахтарської слави» М. Соловійов, розповідав про агітаторів-вербувальників серед демобілізованих воїнів, які обіцяли «золоті гори» на шахтах Волині: «Служба у Липецьку підходила до закінчення... до мене у «каптьорку» поселили вербувальника робочої сили із західного вугільного регіону... вдень і ввечері мені розповідає про принади шахтарської праці, а також ще підйомні які давав – 500 карбованців: 250 на місці, 250 після прибуття... Вербувальник був добрячий, бо нас, добровольців, виявилось аж 350... Доїхали до Курська, а вже кількох десятків не дорахувались [які отримавши 250 крб. втекли з поїздів]. У Сокаль половина доїхала. А тоді ще у вугільному тресті виявилось, що їх тут не чекають: потрібні лише ті, хто вже скуштував підземного хліба...» [10]. Однак, попри значну кількість шахтарів з різних районів СРСР, переважну більшість шахтарів становила селянська молодь Волинської, Львівської, Тернопільської, Рівненської та Станіславської (сучасної Івано-Франківської) областей УРСР [4, с. 59].

Значна кількість робітників були мало-кваліфіковані, бо більшість молодих шахтарів становили волиняни, які ніколи не бачили такої складної техніки. Кваліфіковані робітники, які були привезені із вугільних басейнів СРСР, використовувались не за призначенням, зокрема 20% робітників працювали на поверхні, третина з них – на лісових складах, а інші працювали різноробочими, помічниками та виконували інші другорядні роботи, які не відповідали їх спеціалізації [21]. Наприклад, на шахті № 1 з 225 робітників комплексних комбайнових бригад впродовж року на видобутку вугілля було задіяно 145 чол. [13].

До кінця 50-х рр. шахти ніяк не могли перейти на графік циклічності організації праці шахтарів, який передбачав проходження циклу (тобто 110 м вибою) протягом трьох змін. Дві зміни добувні,

а третя – ремонтна [14]. Відбувалась масова плинність інженерно-технічних працівників шахти. Наприклад, на шахті № 1 у 1955 р. на першій дільниці змінилось 9 начальників, на шахті № 2–4, на шахті № 4–5 [16]. Внаслідок вказаних вище промислових проблем шахти часто не вкладались у графіки видобутку вугілля.

Перші шахтарі проживали у кількох десятках дерев'яних збірних «фінських» будиночках. У березні 1950 р. було закладено перший житловий будинок для гірників, а вже 10 квітня 1951 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР робітничому селищу шахтарів присвоєно назву Нововолинськ. У 1954 р. розпочато будівництво ще одного робітничого селища – Жовтневе (з 2016 р. – Богородатне). Великій кількості шахтарів не вистачало помешкань. У 1956 році з 15 тис. шахтобудівників у будинках і гуртожитках комбінату «Укрзахідшахтобуд» проживало лише 9,5 тис. чол., а решта проживала у навколишніх (Гряди, Хренів, Тишковичі, Низкиничі, Стара Лішня, Бужанка та ін.) і віддалених селах (Володимир-Волинського, Локачинського і Горохівського р-н) [18]. У квітні 1957 р. робітниче селище Нововолинськ стало містом районного підпорядкування, а 25 вересня 1958 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР його було віднесено до міст обласного підпорядкування. Згідно з планами забудови міста на 1960-ті рр., житлових масивів було достатньо аби забезпечити шахтарів потрібною кількістю помешкань.

Висновки. Отже, у 50-х рр. ХХ ст. в УРСР на території Волинській області розбудовується новий вугільний басейн, який забезпечував вугіллям не лише західні області УРСР, але і БРСР та Прибалтику. За вказаний період було збудовано вісім вугільних підприємств і фактично було освоєно Нововолинський промисловий регіон. Розбудова гірничої галузі посприяла збільшенню кількості робітничого класу на Волині та виникнення нових поселень – селища Жовтневе та міста Нововолинськ.

Подальші дослідження потрібно зосередити на вивченні історичних матеріалів, пов'язаних із матеріальним забезпе-

ченням та побутовим життям робітничого класу кам'яновугільної галузі Львівсько-Волинського басейну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Велінець Ю.І. Геологорозвідувальні роботи вугільних родовищ у волинській області в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ століття. Матеріали XXXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 31. С. 186–189.
2. Держархів Волинської обл., ф. р.-1817, оп.1, спр. 1.
3. Держархів Волинської обл., ф. р.-1817, оп.1, спр. 273.
4. З побуту гірників Львівсько-Волинського вугільного басейну. Народна творчість та етнографія. 1970. Вип. 1 (січень-лютий). С. 59–60.
5. Задорожний В., Паламарчук М. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР. К.: Держполітвидав УРСР, 1960. 175 с.
6. Із доповідної записки обкому КП України Центральному Комітетові КП України про роботу тресту «Волинськвуглерозвідка». 12 листопада 1952 р. Волинь Радянська (1939-1965 рр.). Збірник документів і матеріалів. Львів: Каменяр, 1971. Ч. 3. С. 231.
7. Ковальчак Г.І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади (1939–1958 рр.). Історико-економічний нарис. Київ: Наукова думка, 1965. 186 с.
8. Колос. 1990. 25 серп.
9. Народне господарство Волинської області. Статистичний збірник. Львів: Статистика, 1971. 182 с.
10. Наше місто. 2002. 22 серп.
11. Наше місто. 2008. 4 груд.
12. Нововолинськ та околиці. Край шахтарської праці. Історико-публіцистичні нариси. Львів: ДП Вид. дім УКРПОЛ, 2008. 164 с.
13. Радянська Волинь. 1955. 28 жовт.
14. Радянська Волинь. 1955. 2 лист.
15. Радянська Волинь. 1955. 16 лист.
16. Радянська Волинь. 1955. 26 лист.
17. Радянська Волинь. 1955. 13 груд.
18. Радянська Волинь. 1956. 7 серп.
19. Радянська Волинь. 1958. 6 лип.
20. Радянська Волинь. 1959. 27 трав.
21. Радянська Волинь. 1959. 5 серп.
22. Радянська Волинь. 1959. 6 жовт.
23. Радянська Волинь. 1959. 26 груд.
24. Росінський О.М. Робітники Львівсько-Волинського басейну в боротьбі за створення і розвиток вугільної промисловості (1949-1974 рр.). Респуб. міжвід. темат. наук. зб. «Питання історії СРСР». Харків, 1976. Вип. 21. С. 134–140.
25. Слово правди. 1991. 23 бер.
26. Смаль О. Становлення та розвиток вугільної галузі на Волині наприкінці 1940-х – у першій половині 1960-х рр. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2012. Вип. 11. С. 61–67.
27. Струев М.И., Исаков В.И., Шпакова В.Б. Львовско-Волынский каменноугольный бассейн. Геолого-промышленный очерк. Киев: Наукова думка, 1984. 272 с.

ВІД ДОБРОЧИННОСТІ ДО ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

FROM CHARITY TO VOLUNTEER MOVEMENT IN UKRAINE: HISTORY AND NOWADAYS

Кожухаренко Л.В.,
аспірант

Ізмаїльського державного гуманітарного університету

Стаття аналізує благодійну діяльність на українських землях у різні історичні періоди. Актуальність теми зумовлена тим, що після початку антитерористичної операції на сході нашої держави в 2014 р. волонтерська діяльність досягла свого найвищого піку. Активна громадянська позиція викликала в нас інтерес звернутися до багатого історичного досвіду вітчизняної доброчинності. Дослідження висвітлює характерні ознаки надання допомоги та пропонує періодизацію становлення доброчинності в Україні від дохристиянських часів і до сьогодення.

Ключові слова: благодійність, допомога, доброчинність, братства, волонтерство.

Статья анализирует благотворительную деятельность на украинских землях в разные исторические периоды. Актуальность темы обусловлена тем, что после начала антитеррористической операции на востоке нашего государства в 2014 г. волонтерская деятельность достигла своего наивысшего пика. Активная гражданская позиция вызвала у нас интерес обратиться к богатому историческому опыту отечественной благотворительности. Исследование освещает характерные признаки оказания помощи и предлагает периодизацию становления благотворительности в Украине от дохристианских времен и до современности.

Ключевые слова: благотворительность, помощь, добровольчество, братства, волонтерство.

The article analyzes charitable activities on Ukrainian lands in different historical periods. The relevance of the topic is due to the fact that after the start of the anti-terrorist operation in the east of our country in 2014, volunteering has reached its peak. Active civil position has caused us to turn to the rich historical experience of domestic charity. The study highlights the characteristics of the provision of assistance and suggests periodization of the development of charity in Ukraine from pre-Christian times to the present.

Key words: charity, assistance, fraternity, volunteering.

Постановка проблеми. Поки що діяльність волонтерів є важливим чинником державотворчого процесу в Україні. Питання благодійності є багатовимірним, яке має різні аспекти. Тому ми вважаємо, що проблема розвитку волонтерства як соціального захисту нужденних є ще й історичною. Неможливо усвідомити сучасні моделі волонтерського руху, не дослідивши історію його появи та становлення як феномена, одного з найбільших чинників громадянського суспільства в Україні. Це й зумовлює потребу більш детального його аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час написання статті нами

були застосовані наукові доробки вітчизняних і зарубіжних дослідників. Серед зарубіжних варто виокремити роботу **К. Каутського, який визначив вплив християнства на доброчинність.** Питання соціальної допомоги розглянуті в працях А. Григор'єва, С. Злупко, І. Зверєвої, Г. Лактіонової. Сучасний період досліджують такі вчені: Т. Лях, а саме – методика організації волонтерських груп; С. Харченко – теорію та практику волонтерського руху в Україні; М. Шевченко – проблеми становлення волонтерства. Як бачимо, проблема доброчинності на українських землях досліджується вченими соціологічного, культурологічного, педа-

гогічного спрямування, проте це питання недостатньо висвітлено історичною наукою.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розглянути кроки становлення волонтерства в Україні, визначити вітчизняні тенденції доброчинства, з'ясувати внесок відомих історичних постатей у благодійність. Для досягнення мети необхідним є вирішення таких завдань: дослідити історичний процес волонтерської діяльності в Україні, показати зв'язок доброчинності, що є природною для українства, з волонтерським рухом.

Виклад основного матеріалу. Історію волонтерської роботи в Україні важко простежити, оскільки в давні часи не було практики фіксувати такі вчинки, формальне фіксування таких дій та їхнє дослідження взяло свій початок не так давно. Милосердя та доброчинність властиві українському народу та сягають у далеке минуле, коли наші пращури, виховані на традиціях співпраці, а згодом на духовних і етичних якостях християнства, надавали безкорисну допомогу співгромадянам: бідним, престарілим, хворим. Допомагаючи одне одному, українці завжди схилилися до головних рис волонтерства: добровільність, використання вільного часу, безоплатність і суспільна користь. Осіб, які присвячували себе суспільно-корисній справі, називали благодійниками, добровольцями, доброчинцями, меценатами, громадськими діячами й тільки з часом цих людей стали називати волонтерами. На думку вітчизняного науковця Н. Заверико, історія волонтерства в Україні нараховує понад сто років. Першими вітчизняними волонтерами можна вважати представників Червоного Хреста, який організував добровільний запис у сестри милосердя для роботи в шпиталях і лікарнях для бідних [7, с. 12]. Доброчинний рух не припинявся на тлі історії, незважаючи на різні події. Ми виокремили такі періоди становлення волонтерського руху в Україні:

І етап (до 988 р.) – доброчинність часів язичництва. Нашим пращурам ще задовго

до Хрещення були відомі добрі вчинки. Благодійність носила простий характер родинної чи сусідської взаємодопомоги та мала на меті годування, одягання та прихисток найменш захищених членів своєї общини – сиріт, удів, літніх людей. Цей етап визначається відсутністю законодавчо оформлених механізмів надання допомоги. Князі також не цуралися доброчинності та полишили свій слід в історії вітчизняної благодійності, про що свідчать факти, зафіксовані в історичних джерелах. Прикладами такої князівської ініціативи дохристиянського періоду можуть слугувати договори із греками, укладені у 911 та 945 рр. князями київськими Олегом та Ігорем «Про порятунок полонених», якими визначалися взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків, у якій би країні вони не перебували, та повернення їх на батьківщину [10, с. 86].

І етап (988 р. – перша половина XIV ст.) – розвиток доброчинності з прийняттям християнства. Коли на наші землі у 988 р. завдяки Володимиру Великому прийшло християнство як офіційна релігія держави, саме вона посіла роль рушія доброчинності. Із прийняттям християнства церква стає провідною благодійницькою організацією, яка протягом багатьох століть надавала допомогу нужденним у Русі-Україні. Почала ширитися цілеспрямована турбота про знедолених. **К. Каутський зазначив**, що християнство «розвинуло мораль вищу за античну, оскільки принесло із собою піднесену гуманність, нескінченне співчуття, яке однаково розповсюджується на все, що має людську подобу, на найнижчих і найвищих, на своїх і чужих, на ворогів і друзів...» [13, с. 11]. Зокрема, князь Володимир Святославич, названий у народі Хрестителем, закликав людей опікуватися про ближніх, ставитися до них милосердно. Прагнучи розвинути, надати милосердю організованого характеру, для цього у 996 р. видав Церковний Устав, який покладав на духовенство опіку над хворими, інвалідами, жебраками й іншими

незахищеними категоріями населення. Десятину сплачували князі та інші заможні люди, на бідних цей обов'язок не поширювався [19, с. 11]. Десятина спрямовувалася на утримання монастирів, церков і добродійних установ. Переїнявшись духом християнських повчань, він зробився побожним, ласкавим, щедро роздавав милостиню, запроваджував школи, будував храми й став у повному розумінні батьком для своїх підданих. Він допомагав бідним, старим і калікам, сиротам і вдовам [1]. Традиція добродійності тривала і після смерті князя. Його приклад наслідували інші представники княжої родини: Ярослав Мудрий, Володимир Мономах. Наслідувачем добродійних справ Володимира був його син – князь Ярослав Мудрий. Усіляко підтримував розповсюдження християнства, будівництво церков. З ім'ям Ярослава пов'язаний і розквіт культури, освіти. На землях Русі-України будувалось чимало шкіл, де діти здобували знання. Осередком освіти став Києво-Печерський монастир. За правління Ярослава обдаровані діти незалежно від статусу направлялися до «книжного навчання», також мали місце училища для сиріт, котрі утримували завдяки милостині. Онук Ярослава Мудрого Володимир Мономах залишив після себе «Повчання дітям», де висловив думки політичного та морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними керманічами, дбати про інтереси держави, боротися із князівськими міжусобицями, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою подавати приклад іншим. Він наказував нагодувати та напоїти бідного, шанувати гостя, незважаючи на його соціальний статус, радив поважати людей похилого віку як батьків. Настанов Володимира Мономаха дотримувались і його сучасники, і нащадки. Серед них – його сестра Анна. 1086 року ігуменя Анна заклала у своєму монастирі дівочу школу – це перша дівоча школа в Україні. Преподобна Анна збирала для науки дівчат усіх класів, хто хотів навчатися. Анна навчала дівчат читати, писати,

співати в церкві, навчала й жіночих ремесел Це була на той час велика культурна подія – заснування першої дівочої школи в Києві. Князівна Анна Всеволодівна славилася великими ділами й все своє чернече життя (1086–1113) віддала на працю освіти українських жінок [14]. Під час монгольських навал за благочинні функції відповідає православна церква, оскільки на початку свого панування на княжих землях хани чемно ставились до духівництва, звільняли церкву та монастирі від поборів. Церква надихала людей, ширила думку про те, що безкорисно надавати допомогу нужденним – справа богоугодна та сама була взірцем такого ставлення під час стихійних лих, війн, голоду. Значною залишалась допомога нужденним у формі милостині, яка була шляхом порятунку (згідно з християнською релігією). Крім того, люди вірили, що коли їх спіткає біда, їм допоможуть так само, як вони допомагали нужденним. Роздачею милостині супроводжувались свята та поховання, а також поминки [4, с. 330].

III етап (XIV – перша половина XVII ст.) – українські землі у складі сусідніх держав. Із середини XIV ст. українські землі були розділені між різними державами: Польщею (Галичина), Угорщиною (Закарпаття), Молдавським князівством (Буковина), Кримським ханством (південний схід і південь, Крим). Але більша частина території сучасної України перебувала у складі Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії в 1569 р. між Литвою та Польщею постала єдина нова держава – Річ Посполита, у складі якої опинились етнічні українські землі. Основні напрями розвитку добродійності в литовсько-польський період були зумовлені економічними, ідеологічними, військовими та культурними потребами тогочасного суспільства. За Литовську добу на українських землях були поширені чотири основні форми надання допомоги: державно-муніципальна система допомоги, церковно-монастирська система, обшинне піклування нужденними на селі, приватна благодійність. У містах

опікувалися бідними, немічними, сиротами й літніми людьми муніципалітети та православні братства, а в селах за це відповідали сільські громади. Мала місце «толока» – виконання господарських робіт членами общини в господарстві одного із селян (літня людина, удова чи малолітня сирота). Законодавство Великого князівства Литовського передбачало заходи щодо надання допомоги в професійному навчанні дітей бідних прошарків суспільства. У першій половині XVI ст. в «Уставі замків, держав і дворів» Сигізмунда Августа передбачалось «брати в селян синів і віддавати у навчання ремеслу з тим, щоб вони потім були корисними для замків і дворів господських» [6, с. 122].

Із середини XVI ст. на землях Речі Посполитої дедалі більшого значення набуває дворянська благодійність, дружини багатих вельмож займаються утриманням та освітою сиріт і дітей із бідних родин. Стало звичкою брати на виховання дівчаток із родин збіднілої шляхти. Вони навчалися разом із рідними дітьми танцям, етикету; їх забезпечували одягом і харчами, а згодом видавали заміж із немалим приданим [9, с. 19].

Обставини відсутності власної державності та постійного тиску з боку католицизму вплинули на те, що добродійність і надалі залишалась прерогативою церкви та досягла щонайбільшого свого розквіту. Благодійні установи розташовувалися при монастирях і храмах. Це був час, коли поширилися православні міські братства – добровільні об'єднання, перші в історії України незалежні громадські організації, склад яких переважно поповнювався представниками українського міщанства: купцями, ремісниками, представниками духовенства, православними шляхтичами. З часом до братств долучилося козацтво. Зародження та діяльність православних братств можливо розглянути крізь парадигму волонтерського руху. У XVI–XVII ст. братства як «народні осередки милосердя» посідали помітне місце в житті українського

народу та є одним із найцікавіших феноменів історії нашої держави XVI–XVII ст. Серед головних завдань їхньої діяльності була благочинність. Братчики активно були задіяні у влаштуванні шкіл і лікарень, відкривали друкарні, бібліотеки, піклувалися про церковне оздоблення (книги, ікони, свічки), допомагали старцям, осиротілим, потерпілим від лиха, вдовам, хворим, біднякам. Варто відзначити, що у братських школах учнів виховували в дусі гуманізму, побожності, милосердя, поваги до рідної історії й культури. Незаперечним є те, що право на здобуття освіти мали й діти з бідних сімей. Тогочасне суспільство постало перед проблемою втрати конфесійної самостійності. Українські православні братства взяли на себе відповідальність протистояти наступу окатоличення й полонізації, підтримували церкву та освіту, сприяли національному та культурному відродженню. Діяли вони за коштів внесків братчиків і добровільних пожертв православних вірян. Їхньою організаційною основою були добровольці, які сьогодні зветься волонтерами. Наприклад, удова луцького судді Василя Гойського Анна 14 листопада 1597 р. пожертвувала на розбудову Почаївського монастиря великі кошти, невдовзі почалося будівництво церкви на честь Успіння Божої Матері та забезпечення її всім потрібним; подарувала ченцям свою спадщину: землі, сіножаті, млини. Також при Почаївському монастирі заснувала друкарню, придбавши чотири друкарські верстати, що довго й вірно служили монастирській друкарні [3]. Одним із найвідоміших добродійців того часу є Петро Могила. Благодійницька діяльність П. Могили пов'язана з реставрацією церков, шкільною освітою. У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської лаври П. Могила заснував при лаврі школу вищого типу [24, с. 33]. Особливо варто згадати гетьмана реєстрового козацтва Петра Конашевича-Сагайдачного, який з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства та постійно опікувався цим культурним і духовним

центром України [8, с. 108]. За п'ять днів до своєї смерті в 1622 р. П. Сагайдачний у присутності київського митрополита І. Борецького склав тестамент – заповіт. У ньому він заповідав своє майно на освітньо-наукові, релігійно-церковні та благодійні цілі, зокрема, 1500 золотих він подарував Київській і Львівській братським школам «на науку і цвічення (виховання) діток українських і бакалаврів учених» [25].

IV етап (друга половина XVII ст. – 1764 рр.) – доба козаччини. Відродивши добродійні традиції Київської держави, сповільнені монгольськими набігами, українська еліта XIV – на початку XVII ст. передала їх козацтву як провідній верстві. Варто зауважити, що саме козацтво виступило тією важливою політичною силою в захисті прав православної церкви та братств у той непростий історичний період. Гетьмани, козацька старшина та рядові козаки були хранителями добродійних традицій і залишили свій вагомий слід в історії вітчизняної благодійності. Як окремий феномен вияву добродійності (XVII–XVIII ст.) стало меценатство видатних гетьманів: Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола та інших, котрі сприяли розповсюдженню просвітництва, піклуючись обдарованими країнами, яких направляли на навчання до найкращих європейських університетів. За словами вітчизняного дослідника козаччини В. Коцур, фундаментальні основи благодійності козацької доби були закладені гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким уже з перших місяців визвольної боротьби. Ці традиції були продовжені й іншим гетьманом І. Мазепою, якого називають найактивнішим благодійником козацької доби, адже за понад 20 років гетьманування він витратив на благодійність величезну суму власних коштів, яка перевищувала 10 річних бюджетів Гетьманщини [18, с. 12]. Серед його основних досягнень треба зазначити сприяння розвитку освіти. Мазепа вислав молодь на здо-

буття вищої освіти за кордон. Початкову освіту давали у школах при церквах, а головно – при монастирях. Щоби такі монастирі могли утримувати школи, мусили мати якісь запевнені доходи. Тому Мазепа обдаровував і монастирі маєтками [12, с. 98]. На кошти І. Мазепи було споруджено Спаську церкву Мгарського монастиря біля Лубен на Полтавщині, церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. За наказом Мазепи було перебудовано Софійський собор, Успенську церкву лаври та Михайлівську церкву Видубицького монастиря [25, с. 48]. Та, незважаючи на складну ситуацію, добродійністю займався не тільки І. Мазепа. Зокрема, гетьман І. Скоропадський чимало сил і власних коштів віддав на добродійність. Скоропадський побудував у Стародубі церкву Івана Предтечі, багато грошей виділив на розвиток Слезького монастиря, на створення нових розписів Успенського собору Києво-Печерської лаври, на випуск книжок у чернігівській друкарні Троїцько-Іллінського монастиря (усі ці видання були помічені особливим знаком – родовим гербом Скоропадських) [11]. Гетьман Данило Апостол відзначився як благодійник, подарувавши Сорочинському монастирю великі земельні наділи. Гетьман Д. Апостол побудував за власні кошти величну Спасо-Преображенську церкву в Сорочинцях [5]. Гетьмани намагались зберегти самотню українську культуру, будуючи церкви й монастирі, піклуючись про освіту та науку. Тож провідне українство презентувало свою державу тогочасній Європі як країну, що має свою славу історію, сучасну освіту, мистецтво, високу духовну культуру.

V етап (кінець XVIII ст. – 1917 рр.) – у складі Російської імперії. На кінець XVIII ст. добродійність починає зазнавати змін. Благодійність від церковно-громадської переходить до державно-громадської діяльності. Під керівництвом самодержавної влади Російської імперії, яка визнала відповідальність за окремі незахищені верстви населення, починають створюватися форми утримання

таких людей. З XIX ст. добродійність поширюється серед відомих українців, які були задіяні в різних сферах суспільного життя: наука, громадська діяльність, література, підприємництво. Підприємці, які володіли великими статками, використовували їх не лише для власної справи, але й для добродійності, розвитку вітчизняної культури, освіти, покращення медичної справи тощо. Розуміння особистої відповідальності перед суспільством і майбутнім України стало головним лейтмотивом благодійності. Фірма «Брати Яхненки і Симеренко» під час голоду 1830 р. протягом тривалого часу годували кілька тисяч бідних селян [21, с. 1131]. Благодійники реагували на суспільні виклики, намагалися шукати вдалі рішення для покращення становища незахищених громадян, будували й утримували відповідні установи. На початку XX ст. в Україні статус найбільшого добродійного центру мало місто Київ, де громадська активність набула сутєвих розмірів, а її вплив був відчутний у різних сферах життя міста. 1913 р. в Києві налічувалося 86 благодійних організацій і товариств, з яких 47 надавали допомогу бідним, малолітнім і людям похилого віку, 15 – скаліченим і хворим, а 24 – незаможним учням і студентам. Поряд із цим заможні громадяни, серед яких виділялися родини Терещенків, Бродських, Попових, Симеренків, Демидових та інших, протягом другої половини XIX – на початку XX ст. засновували власним коштом лікарні, притулки, церкви, гімназії та училища, дитячі садки, споруджували церкви, фінансували роботу культурно-мистецьких закладів [20, с. 14]. Симеренко Василь Федорович 10 % усіх своїх прибутків віддавав на розвиток української культури. Заснував народний театр, фінансово підтримував «Киевскую старину», «ЛНВ», «Україну», «Раду», «Громадську думку», видавництво «Вік», видання М. Драгоманова, О. Кістяківського, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, «Наукове товариство ім. Т. Шевченка». Весь свій маєток у 10 млн крб. заповів на розвиток укра-

їнської справи під опіку Товариства допомоги українській літературі, мистецтву, науці, яке заснував особисто [22, с. 748].

VI eman (1917–1991 pp.) – розвиток ідей добродійності в радянський час. Більшовики, які прийшли до влади під час Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. в Російській імперії, оголосили добродійство феноменом класового (перш за все буржуазного) суспільства. Радянська атеїстична ідеологія оголосила благодійність зайвою, ініціативу, яка раніше належала громадським організаціям і приватним особам, остаточно взяла під свій контроль радянська держава. Відомий дослідник Г. Кононова, аналізуючи радянський період, зазначає, що у 50-х рр. XX ст. для радянської людини благодійність подається як «допомога, яка лицемірно надається представниками правлячих класів експлуататорського суспільства деякій частині нужденного населення з метою омани трудящих і відволікання їх від класової боротьби» [17, с. 331–332]. У XX ст., коли Україна була складовою СРСР, благодійність сприймалася дещо по-іншому: добровільна участь у заходах була замінена на «добровільну примусовість». Життя радянської людини як громадянина передбачало наявність у неї «суспільного навантаження». Благо держави визнавалось головнішим за блага людини, розуміння добровольця мало ідейно-патріотичне значення: так називали людину, яка добровільно погоджувалася служити інтересам не окремих громадян, а партії, комуністичній ідеї, соціалістичній країні. Об'єктами допомоги за радянського періоду могли бути тільки державні справи, як-от: великі будівництва (БАМ), освоєння цілини, допомога в зборі урожаю, праця на суботниках, недільниках тощо. Жодної законодавчої бази щодо добровільної праці не було. Уся добровільна діяльність із надання конкретної допомоги провадилася громадськими організаціями: піонерії та комсомолу, профспілок, ради ветеранів війни та праці. Допомога здійснювалася у формах шефства, добровільних народних дружинах, членства

в тимурівських загонах, участі в роботі оперативних комсомольських загонів. Допомогали школам, проблемним родинам, ветеранам. У радянській Україні діяв так званий тимурівський рух, до складу якого входили учні-піонери та комсомольці. Діти надавали допомогу людям похилого віку: кололи дрова, приносили воду, наводили лад у помешканнях, на подвір'ях тощо. Розмах тимурівського руху забезпечувався постійною увагою, підтримкою влади. Діяльність тимурівських загонів популяризували шляхом розповідей по радіо, друку в пресі, художніх фільмів. Широко використовувалась праця комсомольця-добровольця, образ якого був присутній у всіх вагомих подіях радянського періоду історії України: воюючий у рядах Червоної армії, відновлюючий зруйноване війною народне господарство, учасник великих будівництв.

VII етап (1991 р. – сьогодні) – Україна незалежна. В Україні поняття «волонтер» до 90-х ХХ не існувало. Після розпаду СРСР, коли 24 серпня 1991 р. наша держава стала незалежною, волонтерський рух у суверенній Україні не був дуже активним. Люди в новій державі дедалі більше піклувалися про подолання власних проблем, праця для блага інших почала занепадати. Проте на кінець ХХ ст. розпочинається відродження традицій благодійності, волонтерська діяльність почала, хоча й потроху, але відновлюватися. Щораз більше людей свідомо стали виявляти активність, допомогати дітям-сиротам, людям з обмеженими можливостями, хворим, облаштовувати вулиці, місця відпочинку тощо. Із цього часу добродійність визнають як добровільну допомогу іншим особам за кошт вільного часу чи власного добробуту та за умови, що ця допомога не порушує прав інших і надається згідно з чинним законодавством. З цього часу допомога перебуває поза сферою офіційного адміністрування та впливу влади. У перші роки незалежності нашої держави дедалі активніше почали говорити про важливість волонтерства в суспільстві. З 1992 р. в Укра-

їні починає активно розвиватися мережа соціальних служб для молоді (нині – центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді (ЦСССДМ)). Головна мета їхньої діяльності – реалізація державної молодіжної політики. Саме створення центрів соціальних служб для молоді (ЦСССДМ) спричинило активний розвиток волонтерського руху [16, с. 15]. Наприклад, Всеукраїнська асоціація молодіжного співробітництва «Альтернатива-В» – неполітична, неприбуткова громадська організація була заснована на добровільних засадах у 1992 р. «Альтернатива-В» була створена з метою сприяння співпраці між молодіжними організаціями, сприяння виробленню молоддю України активної громадянської позиції через її залучення до програм у галузі освіти, спорту, культури, екології, захисту історичного надбання та допомоги соціально незахищеним верствам населення. Асоціація набула всеукраїнського статусу у червні 1999 р. [23]. Із середини 90-х рр. благодійні структури підтримували наукові й учбові програми, допомагали дитячим будинкам, лікарням, надавали фінанси на лікування. З огляду на таку провідну тенденцію розвитку волонтерства у 1998 році було створено Всеукраїнський громадський центр «Волонтер». Основним завданням Центру є сприяння розвитку волонтерського руху в Україні. Членами Центру можуть бути громадяни України, які досягли 14 років [26, с. 52]. У травні 1998 р. Україна серед країн Центральної та Східної Європи, Азії розпочала реалізацію регіональної програми «Ініціативи по роботі на добровільних засадах». Ідея започаткування такої програми належала Нью-Йоркському інституту відкритого суспільства. Вона впроваджується через національні відділення. Її метою є відновлення волонтерства, яке повинно стати запорукою громадянського суспільства та свідченням незворотності демократичних перетворень у країні [15, с. 84]. Значущі зміни сталися в організаційно-інституційній підсистемі українського молодіжного руху. Замість дітищ тоталі-

тарної радянської системи – комсомольської та піонерської організацій – створено систему державних інститутів, що займаються формуванням і реалізацією державної молодіжної політики, утворилася низка різноманітних за політичними вподобаннями та формами діяльності громадських молодіжних і дитячих об'єднань [27, с. 92]. Серйозним поштовхом у розвитку волонтерського руху став 2001 рік, коли Україна долучилася до ухваленого ООН святкування Міжнародного року волонтерів 5 грудня щороку. Держава офіційно визнала волонтерство постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р., якою також затверджено «Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» [23].

Події на Кримському півострові, його окупація та антитерористичні операції на східних кордонах України взимку – навесні 2014 р. стали новим викликом і черговим етапом розвитку волонтерської спільноти. Волонтери, чия діяльність була спрямована, передусім, на найгостріші та стандартні проблеми, що мали місце в українському суспільстві, мусили змінити напрями своєї допомоги. Збір і постачання в зону військових дій необхідних ресурсів, надання медичної допомоги пораненим, допомога переселенцям та пошук зниклих і звільнення бранців – це ті чотири основні напрями роботи волонтерів, які спрямовані на протидію зовнішній агресії та її наслідкам. Найвагоміший внесок для посилення обороноздатності України волонтери зробили саме на початку військових дій у Донецькій і Луганській областях. За короткий термін волонтерські ініціативи переросли в потужні організації. Серед найбільш потужних організацій треба виділити волонтерське об'єднання «Народний тил», що містить «Колеса народного тилу» (постачання машин до АТО), «Медичний народний тил» (постачання ліків до АТО), Help Army, «Крила

Феніксу», «Армія SOS», «Народний проєкт», «Волонтерська сотня» [2, с. 18]. Сучасна ситуація в Україні змінила щоденний стан речей – волонтери стали новим обличчям суспільства.

Для популяризації волонтерства та публічної оцінки діяльності кращих його представників докладають зусиль не тільки різноманітні громадські організації, які безпосередньо працюють із волонтерами, а й державні структури та ЗМІ. Видається спеціальна література, з якої можливо дізнатися, як залучити громадськість до вирішення проблем суспільства. Популяризація волонтерства демонструє приклади його діяльності, викликає бажання наслідувати кращі традиції та допомагати нужденним.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що вітчизняне волонтерство має довгу історію та свої традиції, які були важливою складовою суспільного життя наших пращурів. Короткий ретроспективний нарис історії доброчинності свідчить про те, що вона приходила на допомогу під час найбільш складних і трагічних подій. Історія зародження та становлення волонтерства в Україні характеризується своєю періодичністю, збереженням і заохоченням благодійницької діяльності громад, церкви та приватних благодійників. Історичні періоди мали свої характерні особливості, об'єктивно зумовлені реаліями суспільно-державного розвитку на українських землях тих часів. Увесь цей досвід став підґрунтям для відродження та розвитку сучасного волонтерського руху, який також має власну історію, відлік якої почався з кінця 2013 р., з Майдану, де розпочалась Революція гідності. Небайдужі наші співгромадяни прийшли на допомогу українській армії. Тож у нас утворилася справжня армія волонтерів, які стали для бійців надійним тилом. Стає зрозумілим, що волонтерський рух виправдав усі сподівання й повинен розвиватися надалі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Володимир Великий біографія. URL: <http://dovidka.biz.ua/volodimir-velikiy-biografiya-skogocheno/> (дата звернення: 28.05.2018).
2. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики. Аналіт. доп. Київ, 2015. 36 с.
3. Гойська Анна Тихонівна. URL: <http://irp.te.ua/gojs-ka-anna-ty-honivna/> (дата звернення: 28.05.2018).
4. Григорьев А.Д. История социальной работы до н. XX в.: учебник для студ. высш. учебн. завед. Минск: Тетра Системс, 2006. 462 с.
5. Данило Апостол – меценат і борець за самостійність України. URL: <http://www.haidamaka.org.ua/0257.html> (дата звернення: 28.05.2018).
6. Духопельников В.М. Хрестоматія з історії середніх віків. Київ, 1998. 387 с.
7. Заверико Н.В. Основи управління діяльністю волонтерів: посібник для керівників волонтерських груп та програм. Запоріжжя, 2004. 25 с.
8. Зайцев Ю.Д. Історія України. Львів, 1996. 488 с.
9. Зверева І.Д., Лактіонова Г.М. Соціальна робота в Україні. Київ, 2004. 254 с.
10. Злупко С.М. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні: навч. посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 192 с.
11. Іван Скоропадський (? – 1722) URL: <https://xn----7sbnbacaxoeehuadjsh3b6fzj4f.xn--j1amh/people/ivan-skoropadskij-1722.html> (дата звернення: 28.05.2018).
12. Іванченко Ю.І. Мазепа. Київ, 1993. 240с.
13. Каутский К. Происхождение христианства. Москва, 1990. 389 с.
14. Княгиня Янка – засновниця першої дівочої школи художніх ремесел у Києві URL: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=377> (дата звернення: 12.05.2018).
15. Кожухаренко Л.В. Волонтерський рух у світі й Україні: історія і сьогодення. Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 17–18 квітня 2015 р.). Харків, 2015. С. 84.
16. Кожухаренко Л.В. Проблеми та перспективи молодіжного волонтерського руху в Україні на сучасному етапі. Вісник Таврійського національного університету. Серія «Історичні науки». 2018. Т. 29 (68). № 1. С. 15.
17. Кононова Т.Б. Очерки истории благотворительности: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Издательско – торговая корпорация «Дашков и К», 2005. 340 с.
18. Коцур В.А. Благодійність козацької старшини (середина XVII – XVIII ст.): сучасна українська історіографія: автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2014. 22 с.
19. Лях Т.Л. Методика організації волонтерських груп. Київ, 2010. с. 160.
20. Лях Т.Л. Методика організації волонтерських груп. Київ, 2010. с. 160.
21. Підкова І.З. Довідник з історії України (А – Я). Київ, 2001. 1136 с.
22. Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг: постанова від 10 грудня 2003 р. № 1895 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF> (дата звернення: 21.05.2018).
23. Про нас. Всеукраїнська асоціація молодіжного співробітництва «Альтернатива-В» URL: <http://www.alternative-v.com.ua/pro-nas/> (дата звернення: 28.05.2018).
24. Українська культура литовсько-польської доби (XIV – перша половина XVII ст.) URL: http://megalib.com.ua/content/5965_Lekciya_14_Ykrainska_kylytra_litovskopolskoi_dobi_XIV_persha_polovina_XVII_st.html (дата звернення: 28.05.2018).
25. Харківська Н.І. Історія України: Довідник. Харків, 2007. 128 с.
26. Харченко С.Я. Історія, теорія та практика волонтерського руху в Україні. Луганськ, 2008. с. 320.
27. Шевченко М.Ф. Третій сектор в Україні: проблеми, становлення. Київ, 2001. с.173.

УГОРСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА У ПОЛІЕТНІЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ XXI СТОЛІТТЯ: МОВНИЙ ЧИННИК

HUNGARIAN NATIONAL MINORITY IN POLITICAL SPACE OF UKRAINE IN XXI CENTURY: LANGUAGE FACTOR

Коцур В.В.,

*кандидат політичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу національних меншин*

*Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса
Національної академії наук України*

У статті розкрито особливості українсько-угорських відносин з питань освіти угорської національної меншини після прийняття змін до закону України «Про освіту». Виявлено важелі впливу Угорщини на сучасну суспільно-політичну ситуацію на Закарпатті. Розкрито політичні чинники захисту прав національних меншин прикордонними державами. Надано деякі рекомендації та застереження щодо подальших українсько-угорських відносин у сучасному політичному, економічному, соціокультурному, міжнародному житті. Доведено, що Україна запроваджує державну мову навчання на власній території, і у жодному разі не обмежує права національних меншин.

Ключові слова: Венеціанська комісія, Європейський союз (ЄС), Закон України «Про освіту», Зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО), ЗУІ (Закарпатський угорський інститут) ім. Ф. Ракоці II, мовний анклав, національні меншини, освіта, сепаратизм, школа.

В статье раскрыты особенности украинско-венгерских отношений по вопросам образования венгерского национального меньшинства после принятия изменений в закон Украины «Об образовании». Выявлены рычаги влияния Венгрии на современную общественно-политическую ситуацию в Закарпатье. Раскрыты политические факторы защиты прав национальных меньшинств пограничными государствами. Предоставлены некоторые рекомендации и предостережения относительно дальнейших украинско-венгерских отношений в современной политической, экономической, социокультурной, международной жизни. Доказано, что Украина вводит государственный язык обучения на собственной территории, и ни в коем случае не ограничивает права национальных меньшинств.

Ключевые слова: Венецианская комиссия, Европейский союз (ЕС), Закон Украины «Об образовании», Внешнее независимое оценивание (ВНО), ЗВИ (Закарпатский венгерский институт) им. Ф. Ракоци II, языковой анклав, национальные меньшинства, образование, сепаратизм, школа.

The peculiarities of the Ukrainian-Hungarian relations on the education of the Hungarian national minority after the adoption of the amendments to the Law of Ukraine "On Education" are revealed. The levers of Hungary's influence on the current socio-political situation in Transcarpathia are revealed. Political factors of the protection of the rights of national minorities by the border states are revealed. Some recommendations and reservations regarding further Ukrainian-Hungarian relations in modern political, economic, socio-cultural, international life are given. It is proved that Ukraine introduces the state language of instruction in its own territory, and in no case restricts the rights of national minorities.

Key words: Venice Commission, European Union (EU), Law of Ukraine "On Education", External Independent Evaluation, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, linguistic enclave, national minorities, education, school.

Постановка проблеми. Удосконалення і впровадження у поліетнічній Україні якісно нової моделі співжиття українців як титульного етносу і 130 етнічних громад,

які населяють її землю, є пріоритетним науковим вектором вітчизняної соціогуманітаристики. Тільки тоді, «коли українці й неукраїнці за походженням стано-

виступають єдиний національний колектив, згуртовані не лише інститутом громадянства, а й чітко усвідомленими спільними цілями і власною моделлю організації на фундаменті громадянського суспільства» [13, с. 6], нарешті український соціум відчує себе повноцінною політичною нацією.

Від збалансованості та компромісності базових засад подвійної ідентичності, що становить саму суть української поліетнічної нації, залежать відповіді соціуму на виклики політичної реальності, в умовах якої формується нація [7, с. 10]. З огляду окресленої проблематики, актуальним видається дослідження регіональних особливостей сучасного етнополітичного життя, зокрема Закарпаття.

Окрім того, у зовнішньополітичній діяльності важливе значення для вирішення питань, пов'язаних із задоволенням потреб національних меншин, є налагодження та розширення міждержавних, міжурядових дипломатичних зв'язків. У цьому контексті чільне місце посідають українсько-угорські міждержавні відносини, оскільки на території України проживає понад 150 тисяч угорців, з них на Закарпатті 12 відсотків від усього населення області. Україною і Угорщиною упродовж десятиліть напрацьовано широку договірну базу щодо захисту і забезпечення прав національних меншин в обох державах. Проте останнім часом спостерігається загострення у питанні освіти угорської національної меншини, що гальмує подальший розвиток системи українсько-угорських міждержавних політичних відносин. На думку політолога Т. Березовця, угорці «хочуть вчити етнічних угорців, громадян України лише угорською мовою, але за кошти бюджету України. Готувати для себе робочу силу в іншій країні, не витрачаючи ні копійки» [12]. Водночас А. Кокотюха припускає, що «саме Росія, маючи величезний досвід спекуляцій та сіяння розбрату у мовних питаннях, могла використати момент..., який угорські націоналісти винесли у міжнародну політику, шукаючи привід повер-

нути Закарпаття [11]. За допомогою таких дій, зазначає Д. Тужанський, прем'єр-міністр Віктор Орбан зі своєю партією «Фідес-ХДНП» (Fidesz-KDNP) готувався у квітні 2018 року втретє поспіль перемогти на парламентських виборах та очолити уряд. Для того, щоб мобілізувати свій електорат, В. Орбан перетворював власних виборців на протестний електорат, знайшовши зовнішніх ворогів, «зачепивши угорців за живе та закликавши їх стати разом із собою на захист батьківщини» [22]. Як результат, такі добре відпрацьовані політичні технології дали свої плоди у квітні 2018 р. під час парламентських виборів. Так, правляча партія набрала 48,49% голосів. На другому місці – праворадикальна партія «Йоббік» з 19,50% голосів. Таким чином партія прем'єра отримала в парламенті 134 місця, тобто дві третини [20]. Зачинщики «інформаційних війн» сподіваються на велику неправду, яка триматиме «ситуацію під контролем». Водночас вони не враховують той факт, що «неправдиві інформаційні потоки будуть не лише дезінформувати населення, а приведуть його до апатії» А «дезорієнтоване населення – не добра основа для економічної активності і виходу суспільства із кризи» [6].

Отже, угорська проблематика в етнополітичному вимірі актуалізується на сучасному етапі української історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етнополітичні процеси в Україні, зокрема, суспільно-політична діяльність угорської національної меншини, неодноразово була предметом дослідження І. Рафальського [16], М. Панчука, О. Майбороди [10], В. Войналовича, О. Калакури, В. Котигоренка [5], О. Рафальського [17], О. Ляшенка, Н. Макаренко, Л. Ковач, В. Коцура [4], Н. Кочан, Ю. Ніколайця, О. Позняк, М. Рябчука, Н. Кічери, В. Кічери та ін.

Комплексне дослідження етнополітичних, етнокультурних та етноконфесійних процесів на Закарпатті в історичній ретроспективі представлене у колективній монографії «Закарпаття в етнополітич-

ному вимірі» [7]. Угорська національна меншина у процесах формування зовнішньої політики Угорської Республіки висвітлена в угорськомовних працях, зокрема довіднику «Угорці у світі. Карпатський басейн» [25] та доповіді президента Відомства угорців за кордоном Т. Сабо [18].

Аналіз україно-угорських відносин знайшов своє відображення у дослідженні І. Бабинця «Угорці Закарпаття в контексті українсько-угорських міждержавних взаємин (1991-2003 рр.)» [1, с. 74-80].

Попри значні наукові напрацювання з даної проблематики, угорська національна меншина в Україні потребує подальших дослідницьких розвідок, особливо у площині українсько-угорських міждержавних відносин, зовнішніх подразників на євроінтеграційні перетворення в Україні, враховуючи сучасні геополітичні «корегування» і війни на ґрунті «історичної спадщини». Адже, як зазначав Джорж Орвел: «Хто контролює сьогодні – контролює минуле, хто контролює минуле – контролює майбутнє» [9].

Виклад основного матеріалу. В Україні проживає угорська національна меншина, яка нараховує 150 тис. осіб, здебільшого у Закарпатті. Після прийняття у вересні 2017 р. нового українського закону про освіту виникла роздмухана проблема в Угорщині щодо мови викладання для національних меншин. Стаття 7 закону передбачає, що освіта мовою національних меншин надається лише у початкових класах, а середня і вища освіта надаватимуться державною мовою – українською [8].

Це обурило угорський уряд, який вбачає у цьому загрозу правам угорців в Україні. Загалом, за даними міністерства освіти, в Україні працюють 176 угорськомовних шкіл. Згідно з аналізом відкритих джерел інформації, на території Закарпаття угорська сторона відтворила повноцінну систему освіти, в якій навчальний процес відбувається переважно угорською мовою. Зокрема, спостерігається поширення угорської мови серед молоді у регі-

оні. Необхідно також згадати діяльність депутатів Закарпатської обласної ради у 2016 р., коли на ім'я міністра освіти та науки України було підписано звернення, в якому наголошувалося на включенні мов національних меншин до переліку предметів Зовнішнього незалежного оцінювання.

Таким чином, угорська сторона намагалася добитися того, щоб громадяни України після завершення 11-річного загальноосвітнього процесу навчання замість української мови склали б іспит з угорської. Після цього випускники шкіл продовжували б навчання у Закарпатському угорському інституті ім. Ф. Ракоці ІІ. Головним ризиком у цій ситуації вбачається можливість отримання на виході громадянина Угорщини, а не України, відірваного від гуманітарно-культурного простору України. Водночас угорські благодійні фонди виділяли на функціонування такої системи близько 2 млн. євро щорічно. У 2015 році було виділено 45 млн. грн, у 2016 році – 60 млн. грн. Таким чином, наочно спостерігалася тенденція до зростання активності Угорщини щодо фінансування освітніх проектів та програм на Закарпатті. У цьому спостерігається загроза освітнього сепаратизму [14].

Серед вищих навчальних закладів варто виділити Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці ІІ. Він був створений для збереження та розвитку угорської громади Закарпатської області. Серед основних напрямів підготовки студентів – Філологія (угорська мова і література), «Країнознавство», «Історія». ВНЗ неодноразово успішно проходив перевірки чиновників освітньої сфери. При цьому немає жодної інформації про те, яким чином на практиці проводився «зріз знань» для студентів інституту з таких дисциплін як «Українська мова та література», «Історія України». Це також безпосередньо стосується і проведення навчального процесу угорською мовою. У навчальному процесі фактично відсутні загальноукраїнські обов'язкові навчальні дисципліни. З огляду на це Міністерство

освіти і науки України, відповідно до чинного законодавства, має право позбавити цей ВНЗ видавати дипломи про вищу освіту українського зразка студентам, які не знають державної мови.

Паралельно у структурі ЗУІ ім. Ф. Ракоці II функціонують декілька науково-дослідних інститутів (НДІ), зокрема ім. Іштвана Фодора, ім. Тіводора Легоцкі, та ім. Антала Годинки. Так, у НДІ ім. Т. Легоцкі у 2015 році було розроблено проект утворення автономного угорськомовного району на Закарпатті з центром у м. Берегово, який і на сьогодні активно лобіюється офіційним Будапештом. З іншого боку, НДІ ім. А. Годинки було проведено соціологічне дослідження «Тандем-2016», у ході якого з'ясувалося ставлення жителів Закарпаття до питань створення угорської автономії та до проблеми подвійного громадянства. Що є цікавим, декларованою метою анкетування було з'ясування відносин між мультинаціональним населенням Закарпатської області та умови співіснування, зокрема угорського та українського народів.

Під час соціологічного дослідження було опитано 1212 мешканців Закарпаття (398 угорців та 814 українців) у 43 населених пунктах області. Анкета містила 90 питань, які були розподілені за наступними блоками: соціально-демографічні дані; ідентичність; міжетнічні відносини; вживання мови; релігійна приналежність; політика Угорщини стосовно Закарпаття; соціальне самопочуття, участь у політиці; мобільність, міграція.

Таким чином, угорська сторона активно моніторить ставлення жителів Закарпаття до автономії та подвійного громадянства. Зазначені соціологічні дослідження відбуваються на кшталт подібних опитувань, що проводились перед анексією Криму. Також варто додати, що результати цього опитування оголошував на спеціально організованій прес-конференції директор НДІ ім. А. Годинки Степан Черничко, який, крім того, також обіймає посаду проректора Закарпатського угорського інституту.

Попри відсутність в українських і західних ЗМІ інтересу до проблеми зростаючої угорської загрози у карпатському регіоні, нині виникає дискусійне питання щодо дестабілізації ситуації на Закарпатті. Аналіз політичної та соціально-економічної ситуації у регіоні говорить про існування низки факторів, які підтверджують дані щодо посилення політичної присутності офіційного Будапешта у регіоні.

Одним з напрямків політичної активності Угорщини у Закарпатській області залишається підтримка освітніх проєктів. Окремої уваги заслуговує активність у цьому напрямку і російської сторони, яка разом з Угорщиною, є не менш зацікавленою у дестабілізації ситуації в Україні та розвитку процесу сецесії на Закарпатті.

Проблема також полягає у тому, що український уряд не приділяє достатньої уваги тому, що сьогодні відбувається у Закарпатському регіоні. А тому журналістському та експертному середовищу не залишається іншої можливості, як використовувати подібні матеріали як додаткову нагоду, аби звернути увагу державних інституцій України на випадки порушення прав українців на Закарпатті. Своєрідний тандем з Росією існує в угорському політикумі. Як зазначає Є. Магда, «прем'єр-міністр Віктор Орбан, який контролює конституційну більшість у парламенті країни, не соромився демонструвати публічні симпатії до Володимира Путіна... Обрана не без підстав називають одним із лобістів російських інтересів в Європейському Союзі...» [9, с. 57]. Західним партнерам не слід забувати, що «Путін особисто... вважає необхідним компенсувати образи, нанесені Росії після падіння СРСР», у зв'язку з чим «свідомо... застосовує військову силу проти суверенної країни, щоб досягнути своїх цілей». «У нього є комплекс прийомів, які двічі рази принесли йому успіх і він планує продовжувати діяти у тому ж напрямі» [21, с. 310-311]. З огляду на ці обставини, угорському політикуму слід чітко зрозуміти, що без незалежної і сильної України – не може бути процвітаючої Угорщини.

Українська влада та українські громадяни мають чітко усвідомлювати, що владні кола сусідніх РФ та Угорщини і надалі посилюватимуть використання фактору національних меншин у деструктивних цілях проти української держави, попри те, що Будапешт системно пов'язаний з ЄС та блоком НАТО. Нацменшини України мають бути інтегровані в українське суспільство, максимально комфортно себе почувати як громадяни України, а не сусідніх країн, не боячись при цьому дискримінації за національною ознакою.

На переконання представника уряду Угорщини Яноша Арпада Потапі, перехід на українську мову навчання у Закарпатті суперечить чинній Конституції України. «Україна встромила Угорщині ножа у спину, внівши зміни у закон про освіту, який сильно порушує права угорської меншини», – йдеться у заяві міністра закордонних справ Угорщини Петера Сіярто. Він заявив, що для країни, яка прагне розвивати тісніші стосунки з ЄС, ганебно схвалювати рішення, які суперечать європейським цінностям. «Це неприпустимо, що Україна позбавила угорців права навчатися рідною мовою у школах і університетах, і залишила їм таку можливість тільки у дитячих садках і початкових школах», – сказав міністр [15].

На наступний день після підписання Президентом України Петром Порошенком Закону України «Про Освіту», 26 вересня, міністр закордонних справ Угорщини Петер Сіярто взагалі зробив конфронтаційну заяву: мовляв Угорщина «боляче вдарить по майбутньому України». А саме – буде блокувати будь-які ініціативи України у напрямку європейської інтеграції та у рамках участі у програмах «Східного партнерства».

Водночас, голова Закарпатської обласної державної адміністрації Геннадій Москаль розкритикував ухвалений проєкт закону. Чиновник переконаний, що він не відповідає Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, чинному законодавству України та укладеним

з сусідніми країнами міжнародним договорам. Він послався на статтю 6 закону «Про національні меншини в Україні», який гарантує використання рідної мови та навчання нею.

Геннадій Москаль вважає, що захищати українську мову потрібно та необхідно, але не обмежувати мови національних меншин. «Закарпаття – багатонаціональна область, у нас положення Європейської хартії регіональних мов застосовуються одразу до трьох мов – румунської, словацької та угорської», – йдеться у заяві губернатора. Угорська діаспора, у тому числі і 150-тисячна в Україні – один з інструментів впливу Будапешта на суміжні з Угорщиною країни. Але вони також є і фактором внутрішньої політики самої Угорщини.

Ще одною причиною загострення конфліктної ситуації є зовнішньополітичний вплив Російської Федерації на країни члени ЄС, зокрема Угорщину з питань зняття економічних санкцій з РФ [23].

Водночас міністр освіти та науки України Л. Гриневич стверджує, що закон не виключає вивчення угорської мови. «Мене це надзвичайно розчаровує і дивує, що наші угорські колеги не хочуть аби українські громадяни угорського походження мали європейські перспективи. Новим законом про освіту ми не порушуємо міжнародних зобов'язань. У мене склалася думка, що в Угорщині є дуже багато міфів про новий освітній закон». Вона назвала неправдою заяви Угорщини про те, що нібито український уряд ухвалив рішення про закриття шкіл, де йде навчання мовою національних меншин. «Ми збережемо частину викладання угорською мовою. Діти будуть вчити угорську мову, але при цьому вивчатимуть і українську мову, зможуть повністю інтегруватися в українське суспільство», – сказала Гриневич [3]. Вона також зазначила, що ще до підписання закону президентом, у Міністерстві закордонних справ України була велика зустріч з послами всіх країн, де детально було роз'яснено всі деталі нового закону про освіту. Мовний анклав, який існував

на Закарпатті, відбирав майбутнє у місцевої молоді. Ця ситуація робила неможливою повноцінну інтеграцію багатьох українських угорців до українського суспільства поза межами свого регіону. Однак така ситуація повністю влаштувала Угорщину. І у цьому і полягає ключова проблема. Ця ситуація ускладнювалася також парламентськими виборами у наших сусідів у квітні 2018 р., де правляча партія Угорщини робила ставку на голоси співвітчизників, що проживають за кордоном.

Представники українського та угорського урядів розійшлися у думці щодо того, який вплив на угорськомовну меншину має мовна норма закону «Про освіту». Про свої позиції, висловлені на засіданні ради асоціацій, розповіли віцепрем'єр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Іванна Климпуш-Цинцадзе та глава МЗС Угорщини Петер Сіярто. Сіярто заявив, що Угорщина не погодиться з жодним зменшенням прав угорськомовної меншини. «Ключове те – що жодна частина прав, які мають представники меншин, не може бути зменшена. Це фундаментальний принцип», – сказав він, зазначивши, що представив цю позицію на засіданні. Між тим, Україна наполягає на тому, що закон про освіту не зменшив, а розширив права угорськомовної меншини. Климпуш-Цинцадзе підтвердила, що на зустрічі звучало питання про неприпустимість звуження прав. «Спільна позиція всіх країн-членів ЄС полягає у тому, що права національних меншин мають поважатися і Україна однозначно підтримує цей посил і забезпечує це. Але закон про освіту не звужує, а розширює права меншин, надаючи їм більше можливостей. Якщо у Берегівському районі 75% учнів не змогли скласти іспит з української, то, мабуть, зараз вони дискриміновані, і не з власної вини», – пояснила віцепрем'єр [25]. «Ми розраховуємо на конструктивний, а не маніпулятивний діалог з Угорщиною», – наголосила вона. Сіярто, зі свого боку, заявив про впевне-

ність, що закон про освіту зменшує права меншини. «Я не думаю, що ви можете серйозно про це питати. Якщо раніше було право на навчання угорською з 6 до 23 років, а тепер буде до 10 років, то це – зменшення прав».

Європейська комісія «За демократію через право», більше відома як Венеціанська комісія, опублікувала рішення щодо мовних положень закону України «Про освіту». Документ містить низку рекомендацій для України, але водночас – вважає, що права угорськомовної меншини та інших меншин країн-членів ЄС можуть бути дотримані без внесення змін до сьомої статті закону, тобто тієї, якою встановлюється мова навчання. На думку комісії, при виконанні ст. 7 у тому вигляді, як вона ухвалена, Україна має: повною мірою використовувати гнучкість, передбачену п. 4 ст. 7, при ухваленні імплементаційного законодавства для забезпечення значного рівня викладання офіційними мовами ЄС для відповідних меншин; продовжувати забезпечувати достатню частку освіти мовами меншин у початковій та середній школі на додаток до вивчення державної мови; покращити якість викладання державної мови (для представників меншин. – ЄП); внести зміни до перехідних положень закону «Про освіту», забезпечивши довший перехідний період для поступового здійснення реформи; звільнити приватні школи від нових мовних вимог відповідно до статті 13 Рамкової конвенції; розпочати у рамках виконання нового закону «Про освіту» новий діалог із представниками національних меншин та усіх зацікавлених сторін щодо мовного питання в освіті; забезпечити, щоб виконання Закону не загрожувало збереженню культурної спадщини меншин та безперервності вивчення мов меншин у традиційних школах [2].

Висновки. У зв'язку з цим слід виокремити деякі рекомендації та застереження щодо подальшого розвитку України як незалежної держави, зміцнення її національних інтересів. Зокрема, у сучасному політичному, економічному, соціокуль-

турному, міжнародному житті слід зважено враховувати позитивні і негативні аспекти українсько-угорських відносин:

по-перше, не слід жертвувати національними інтересами України у відповідь на шантаж сусідів. «Мовна норма» з'явилася у законі про освіту не для того, щоб посварити український та угорський народи. Її поява має інші мотиви, зокрема глибшу інтеграцію угорської національної меншини в українське суспільство, повне задоволення її політичних та економічних прав. Україна вже має досвід, коли сусідня держава прагнула визначити наш порядок денний у національному, політичному і економічному житті;

по-друге, політика України, щодо даного питання має бути виваженою тоді, як дзеркальні дії можуть мати лише негативні наслідки для відносин з Угорщиною та ЄС. Водночас у Києві вже лунають пропозиції відповісти тією ж монетою. «Те, що робить Угорщина, – це шантаж, тому у цьому випадку ми діятимемо дзеркально», – заявив у вівторок голова української делегації у ПАРЕ Володимир Ар'єв [19]. Україна справді має можливість для «жорсткої» відповіді. Це протидія як в органах Ради Європи, про яку зга-

дав В. Ар'єв, так і в інших міжнародних інституціях, проте за підтримки Брюсселя слід шукати цивілізовані відповіді на виклики часу;

по-третє, важливо своєчасно викричати політичні спекуляції довкола таких питань, як суверенітет, національна історія, мова, кордони, армія, національні меншини тощо, особливо в умовах зовнішньополітичних викликів сьогодення.

Отже, нині склалася ситуація, коли існує загроза поглиблення українсько-угорських суперечок щодо угорської національної меншини у нашій державі. Те, що Україна запроваджує державну мову навчання на власній території, у жодному разі не є обмеженням прав національних меншин. Забезпечити гідне майбутнє в Україні для меншин можливо лише за умови володіння нею державною українською мовою. Тож керівництво країни мусить проводити виважену демократичну, національно-орієнтовану інформаційну політику, спрямовану на подолання ціннісно-цивілізаційного розколу українського суспільства, який всіляко намагаються поглиблювати зарубіжні імперські пропагандисти в умовах гібридної війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабинець І. Угорці Закарпаття в контексті українсько-угорських міждержавних взаємин (1991-2003 рр.). Науковий вісник Ужгородського університету. 2005. Вип. 12. С. 74-80.
2. Висновок Венеціанської комісії щодо освітнього закону. Текст документа. Європейська правда. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838/>.
3. Гриневич: В Угорщині є багато міфів про новий освітній закон. Українська правда. 2017. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/09/26/7156369/>.
4. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
5. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / М. Панчук, В. Євтух, В. Войналович, В. Котигоренко, О. Калакура, Н. Кочан, Н. Макаренко, Т. Горбань, О. Ляшенко, Л. Ковач. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
6. Жарких Д., Феofilов С. Война. Экономика. Информация. Киев: Саммит-Книга, 2016. 512 с.
7. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 10.
8. Про освіту: Закон України. Верховна Рада України; Законодавство України. 2017. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
9. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
10. Майборода О. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. К.: УАДУ, 1996.
11. Метод «йоббіка»: Чому Угорщина загострює мовну проблему з Україною. 112.ua Думки. 12 вересня 2017. URL: <https://ua.112.ua/mnenie/metod-yobbika-chomu-uhorshchyna-zahostriue-movnu-problemu-z-ukrainoiu-410752.html>.

12. Мовний шантаж Угорщини – це вже проблема Брюсселя, а не Києва. Zik новини. 27 вересня 2017. URL: https://zik.ua/news/2017/09/27/movnyy_shantazh_ugorshchyny__tse_vzhe_problema_bryusselya_a_ne_kyieva__1175289.
13. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ: ІПіЕНД, 2002. С. 6.
14. Никониров О. Як Угорщина через освіту створює на Закарпатті свій анклав. Діпо. Закарпаття. 2017. URL: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/yak-ugorschina-stvoryuye-sviy-anklav-cherez-navchannya-zakarpatciv-20170704599567>.
15. Попович З. Закон про освіту: куди заведуть мовні пристрасті на Закарпатті. BBC Україна. 2017. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-41252966>.
16. Рафальський І.О. Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні виклики. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України; Ніжин: Видавництво Лисенко М.М., 2016. 480 с.
17. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. К., 2000. С. 447 с.
18. Сабо Т. Лекція президента Відомства угорців за кордоном в період 1998-2002 років. URL: www.htmh.hu/paneu.htm.
19. Сидоренко С., Панченко Ю. Угорський мовний шантаж: чи поховає Будапешт європейське майбутнє України. Європейська правда. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/26/7071503/>.
20. Сидоренко С., Тужанський Д. Перемога вічного Орбана: як угорський прем'єр зберіг абсолютну владу в країні. Європейська правда. 9 квітня 2018 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/04/9/7080095/>.
21. Станчев М., Фельштинский Ю. Третья мировая: битва за Украину. Київ: Наш Формат, 2015. С. 310-311.
22. Тужанський Д. Гра на межі ворожнечі: як Угорщина радикалізує суспільство для перемоги чинної влади. Європейська правда. 28 серпня 2017 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/28/7069912/>.
23. Угорщина: що стоїть за войовничою риторикою проти України. LB.ua. 2017. URL: https://ukr.lb.ua/world/2017/09/26/377586_ugorshchina_shcho_stoit_voyovnichoyu.html.
24. «Не потрібен маніпулятивний діалог»: у Брюсселі сперечалися щодо мови освіти в Україні. Європейська правда. 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/12/8/7074831/>.
25. Magyarok a világban. Kárpát-medencé Kézikönyv a Kárpát-medencében Magyarország határain kívül élő magyarságról). Sorozatfőszerkesztő dr. Kasza Sándor. Budapest: Ceba Kiadó, 2000. 803 old.

ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ КЛАСАХ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У СЕРЕДИНІ 60-Х РР. ХХ СТ.

TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN SPECIALIZED LINGUISTIC CLASSES IN GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE VOLYN REGION IN THE MID-60's. XX CENTURY

Левенець О.М.,

магістр історії, аспірант кафедри нової та новітньої історії України

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Публікація показує результати науково-історичного дослідження, темою якого є процес викладання іноземних мов у спеціалізованих лінгвістичних класах у загальноосвітніх навчальних закладах Волинської області у середині 60-х рр. ХХ ст. У статті висвітлюються основні особливості процесу викладання, перераховано досягнення та недоліки тогочасного викладання іноземних мов. Також наведена статистика щодо кадрового та матеріально-технічного забезпечення лінгвістичних класів.

Ключові слова: іноземна мова, лінгвістичний клас, викладання, вчитель, учень, школа, навчальний процес.

Публикация отражает результаты научно-исторического исследования, темой которого является процесс преподавания иностранных языков в специализированных лингвистических классах в общеобразовательных учебных заведениях Волынской области в середине 60-х гг. ХХ в. В статье демонстрируются основные особенности процесса преподавания, перечислены достижения и недостатки тогдашнего преподавания иностранных языков. Также приведена статистика касательно кадрового и материально-технического обеспечения лингвистических классов.

Ключевые слова: иностранный язык, лингвистический класс, преподавания, учитель, ученик, школа, учебный процесс.

The publication reflects the results of the scientific-historical research, the subject of which is the process of teaching foreign languages in specialized linguistic classes in general education institutions of the Volyn region in the mid 60's of the XX century. The article describes the main features of the teaching process, lists the achievements and disadvantages of the contemporary teaching of foreign languages. Also the publication provides statistics of personal, material and technical support of linguistic classes.

Key words: foreign language, linguistic class, teaching, teacher, pupil, school, educational process.

Постановка проблеми. Іноземна мова, як дидактична дисципліна, була важливою компонентою навчального процесу у загальноосвітній школі радянського часу. Не виключенням були і західні області УРСР, зокрема й Волинська область, де були певні проблеми з викладанням іноземних мов. Попри незадовільне матеріально-технічне та кадрове забезпечення, вже у середині 60-х рр. ХХ ст. функціонували загальноосвітні школи зі спеціалізованими лінгвістичними класами, де здійснювалось поглиблене викладання іноземних мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціальних наукових досліджень з цієї проблематики не проводилось. Відповідно, у сучасній історіографії немає великої кількості публікацій, які ґрунтовно висвітлювали б дану проблему. Частково ця тема розглядалась ще у 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. у публікаціях таких авторів, як: Н.І. Єфременко та Н.І. Кікець, опосередковано, окремі аспекти теми, відображено у деяких статтях авторів у часи незалежної України – С.А. Бондар та Т.Р. Шевчук.

Формулювання цілей статті. Мета статті – об'єктивно висвітлити процес викладання іноземних мов у спеціалізованих лінгвістичних класах у загальноосвітніх школах Волині у середині 60-х рр. ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. У Волинській області у середині 60-х рр. ХХ ст. було три загальноосвітні середні школи і три школи-інтернати, в яких діяли спеціалізовані класи з поглибленим вивченням іноземних мов та викладанням ряду шкільних предметів іноземними мовами. З них дві загальноосвітні школи і одна школа-інтернат знаходились у м. Луцьку, одна загальноосвітня школа у м. Ковелі, дві школи-інтернати: у смт. Іваничах та у с. Княгининок (тодішнього Рожищенського р-ну).

У Луцькій школі-інтернаті викладалась німецька мова, в усіх інших школах зі спеціалізованими лінгвістичними класами – англійська [4, арк. 77].

Усього у цих шести школах, станом на 1964/1965 навчальний рік, було тридцять вісім – I–IV спеціалізованих лінгвістичних класів, чотири – V–VI. V і VI класи у цьому навчальному році були лише у Луцькій середній школі № 1, де було розпочато поглиблене викладання англійської мови з I-го класу у 1959 році. У I–IV класах навчався 1321 учень, з них у середніх школах – 890, у школах-інтернатах – 431. У V–VI класах навчалось 125 учнів [4, арк. 77].

Щодо педагогічного складу ситуація була вкрай не простою. По-перше, не вистачало висококваліфікованих учителів. По-друге, досить часто траплялись випадки, що вчителі працювали не за своєю спеціальністю. По-третє, деякі вчителі, маючи іншу педагогічну спеціальність, працювали на посадах учителів іноземних мов і паралельно, заочно здобували потрібну вчительську спеціальність. Це було наслідком гострої нестачі педагогічних кадрів. По-четверте, матеріально-технічна база цих шкіл була дуже слабкою, не вистачало навіть шкільного приміщення, класних кімнат, наочності,

підручників та іншої навчально-методичної літератури [4, арк. 77].

У шістьох загальноосвітніх навчальних закладах Волинської області у середині 60-х рр. ХХ ст., в яких були лінгвістичні класи, працював 31 вчитель іноземної мови, з них 19 у загальноосвітніх школах і 12 у школах-інтернатах. З-поміж них повну вищу спеціальну освіту, здобуту денною формою навчання, мали лише 20 вчителів, у тому числі 8 у школах-інтернатах. Троє вчителів закінчили відповідні факультети заочно. Чотири вчителі (з них троє у школах-інтернатах) викладали не ту мову, яка була їх основним фахом. Троє вчителів свого часу закінчили факультети російської мови і паралельно з викладанням іноземних мов у школах, заочно навчались на факультетах англійської мови. Одна вчителька була випускницею історико-філологічного факультету і працювала на посаді вчителя іноземної мови [4, арк. 77].

Із зазначеної вище кількості вчителів тільки четверо мали стаж роботи від 15 до 20 років – А.І. Шамрай (завуч школи № 5 м. Луцька), В.А. Боброва (учитель англійської мови школи № 1 м. Луцька), З.В. Сушкова (учитель німецької мови Луцької школи-інтернату), О.А. Прищепя (учитель англійської мови Ковельської середньої школи № 1). Окрім того, 10 учителів мали стаж роботи від 5 до 10 років. 17 вчителів мали стаж роботи менше ніж 5 років [5, арк. 78].

Найкраще забезпечена вчителями іноземних мов була школа № 1 м. Луцька [3]. Усі вчителі цієї школи, за винятком двох, мали відповідну повну вищу освіту, добре володіли іноземною мовою, яку викладали та постійно працювали над підвищенням свого мовного рівня. Так, завуч цієї школи, учитель англійської мови у спеціалізованих класах Л.С. Немировська склала кандидатський мінімум при Київському державному університеті. Досвідчений учитель В.А. Боброва не одноразово відзначалась вмілим підходом до учнів молодшого віку і вмінням працювати безперекладним методом. Досить

добре працювала Л.Ф. Кварцяна та молоді вчителі Х.Й. Корхот і І.Г. Носенко. Останній не мав спеціальної освіти, тому що закінчив факультет російської філології у державному університеті. Паралельно з викладанням іноземної мови, заочно навчався у Київському державному педагогічному інституті іноземних мов. Проте, він добре володів англійською мовою і багато працював над вдосконаленням свого мовного рівня, та відповідно, якісне викладання у спеціалізованих класах, на думку інспекторів Волинського обласного відділу народної освіти, цілком забезпечував.

У Ковельській середній школі № 1 працювала вчителем англійської мови О.А. Прищепа – одна з найкращих вчителів іноземної мови на той час у Волинській області. Її педагогічний досвід переймали інші вчителі, також її неодноразово запрошували надавати методичні та дидактичні рекомендації вчителям іноземних мов, які проходили курси підвищення кваліфікації у Волинському обласному інституті удосконалення кваліфікації вчителів [12]. Вона єдина з учителів спеціалізованих класів, яка закінчила два факультети – англійської мови і географічний, тому могла викладати у старших класах географію англійською мовою. Для її роботи було характерно застосування безперекладного методу роботи, широке застосування наочності при вивченні лексики англійської мови. Часто на уроках педагог дуже вміло моделювала життєві ситуації, які спонукали учнів до спонтанної розмовної мови.

У Луцькій середній школі № 5 з 9 вчителів тільки 2 не мали відповідної освіти. Проте, ці вчителі не мали великого викладацького досвіду. Англійською мовою вони володіли достатньо, але між собою розмовляли мало, а це відображалось і на учнях (у цій школі був низький рівень засвоєння учнями іноземної мови). Учителі А.М. Коробко і В.А. Новоселецька, які не мали відповідної освіти, працювали і навчалися заочно на англійському відділенні у педагогічному інституті.

Ці вчителі не достатньо володіли англійською мовою і методикою її викладання [5, арк. 78].

Зв'язок вчителів іноземних мов з кафедрою іноземних мов Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки був недостатнім, попри те, що троє викладачів цієї кафедри мали навчальні години у Луцькій середній школі № 5, проте вони мало цікавились роботою у спеціалізованих класах [6, арк. 79].

Щодо шкіл-інтернатів, то там в основному працювали молоді вчителі зі стажем викладацької роботи один-два роки. У Луцькій школі-інтернаті через нестачу педагогічних кадрів довелося у 1964–1965 навчальному році доручити викладання німецької мови у спеціалізованих класах вчителям французької мови – Г.А. Холомонюку та Е.Й. Сапіро (випускникам Київського державного університету). У цій же школі працювала вчитель Г.В. Леоненко, яка за час навчання в інституті не опанувала правильну вимову і робила чимало фонетичних і лексичних помилок. Вона закінчила факультет української та німецької мови Житомирського державного педагогічного інституту.

В Іваничівській школі-інтернаті працювали два вчителі англійської мови і один вчитель французької мови, хоча він викладав англійську мову. Викладання іноземних мов у спеціалізованих класах цього навчального закладу відзначалось як задовільне, проте учні не демонстрували значних успіхів у засвоєнні знань.

Однак, не дивлячись на численні труднощі із кадровим забезпеченням, методична робота в усіх школах проводилась. В усіх луцьких школах працювали семінари вчителів іноземних мов щодо розвитку усної мови під керівництвом учителів, які найкраще володіють повною іноземною мовою. Використовувалась при цьому й звукозаписуюча апаратура. У Ковелі та в Іваничах учителі спеціалізованих класів, разом з вчителями інших ближніх шкіл, працювали над підвищенням своїх знань тієї, чи іншої іноземної

мови та методики її викладання у загальноосвітніх навчальних закладах. В усіх школах була добре організована робота шкільних предметних комісій, які планували організацію позакласної роботи, виготовлення наочності, оформлення кабінетів іноземних мов, обговорювали форми і методи роботи у спеціалізованих класах, вивчали, переймали і запроваджували у себе кращий педагогічний досвід [6, арк. 79].

В усіх тогочасних волинських школах з лінгвістичними класами, головна увага зверталась на опанування вчителями безперекладних форм роботи та створення ними ситуацій, які наближали б викладання іноземної мови до життя.

Волинський обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів постійно надавав спеціалізованим класам методичну допомогу. Регулярно проводились спецсеінари для вчителів іноземних мов. Так, наприклад, у квітні 1963 р. був проведений семінар щодо ознайомлення з роботою республіканської наради, яка проходила у Львові на базі середньої школи № 4. Часто проходили семінари-практикуми у Луцькій середній школі № 1, наради по запровадженню кращого педагогічного досвіду.

Проте достатньо складним було питання матеріально-технічного забезпечення. У Луцькій середній школі № 1 класних кімнат у середині 60-х рр. ХХ ст. вистачало лише при тій умові, якщо спеціалізовані лінгвістичні класи працювали у дві зміни. У Луцькій середній школі № 5, станом на 1963–1964 навчальний рік і декілька наступних навчальних років, класних кімнат вистачало за умови, що спеціалізованих перших класів набиралось не більше двох. Для того, аби вистачало класних кімнат, всі шкільні збори і заняття гуртків змушені були проводитись в актовому залі. Школа постійно у 60-х рр. працювала у дві зміни [6, арк. 79].

У Луцькій школі-інтернаті спеціалізовані класи працювали в окремому приміщенні, де було десять класних кімнат і три вестибюлі, які теж були обладнані

шкільними меблями і використовувались для проведення навчальних занять. У цій школі-інтернаті перед початком 1963–1964 навчального року були проведені певні незначні об'єднання декількох спеціалізованих класів, чим й вдалось розв'язати нестачу класних приміщень.

В усіх школах були облаштовані класикабінети, де зосереджувалась наочність, затемнені вікна і була можливість демонструвати діафільми і кінофільми. Проте, повністю обладнаних звукотехнічною апаратурою кабінетів-лабораторій, станом на середину 60-х рр. ХХ ст., на Волині у школах не було. Усі школи, які мали лінгвістичні класи, були забезпечені патефонами з пластинками, а магнітофони були не у всіх школах [7, арк. 80].

Найбільш якісне та ефективне викладання іноземних мов відбувалось у спеціалізованих лінгвістичних класах Луцької середньої школи № 1. Тому керівники Волинського обласного відділу народної освіти саме у цій школі намагались впровадити експериментальну, як на той час для області, ідею – викладання окремих навчальних предметів іноземною мовою. Проте організувати якісне викладання загальноосвітніх навчальних дисциплін іноземною мовою було дуже складним завданням. Оскільки у Луцькій середній школі № 1 спеціалізованим був тільки VI клас, то навчальні предмети англійською мовою, станом на 1963–1964 навчальний рік, не викладались, тому що за навчальною програмою 1963 р. це не було передбачено. Учні VII класу 1964–1965 навчального року також не викладали навчальні предмети іноземною (англійською) мовою. Упровадження методик викладання окремих предметів іноземною мовою гальмувалось через ряд причин: відсутність досвіду такої роботи у даному навчальному закладі, відсутність відповідного матеріально-технічного забезпечення, а також певні побоювання вчителів брати на себе відповідальність за таку експериментально-дидактичну роботу, як це здавалось для тогочасних луцьких педагогів.

У 1964 р. інспекторами Луцького міського відділу народної освіти була здійснена перевірка стану викладання іноземних мов і якості знань учнів у даних спеціалізованих школах. Перевірка показала, що у всіх школах у I і II класах результати роботи не погані. За висновками інспекторів, учні засвоювали достатню кількість лексичних одиниць, відповідали на запитання і могли досить добре розмовляти на певні теми, які були визначені у навчальній програмі. Найкращих результатів досягли вчителі О.А. Прищепа (Ковель) та В.А. Боброва (Луцьк). Ці вчителі, вже у 1965 р. проводили уроки у I класі англійською мовою, при цьому, що учні мали чималий іншомовний словниковий запас, розуміли вчителя на уроці та ставили запитання, відповідали та вели досить великі діалоги, як для учнів I класу.

Разом з тим, були й певні дидактичні недоліки і труднощі у викладацькій діяльності тодішніх педагогів. Основні труднощі, що спіткали вчителів при викладанні іноземних мов у спеціалізованих других класах даних навчальних закладів, це робота з підручником, читання і письмо. Оскільки підручник з англійської мови для загальноосвітніх шкіл під редакцією О.С. Ханової не відповідав тематиці програми, вчителям було важко поєднувати роботу учнів над читанням і письмом з роботою над усною мовою. Пізніше, у III і IV класах, ставали дедалі помітнішими всі недоліки, які були допущені вчителями-лінгвістами у I і II класах – розвиток в учнів лише механічної, а не творчої пам'яті. Викладання іноземної мови у спеціалізованих класах, починаючи з III класу, вимагало від вчителів високої дидактичної майстерності у поєднанні між собою з різними аспектами мови. Як зазначали інспектори Луцького міського відділу народної освіти, окремі вчителі надто зациклювались на одному, тому чи іншому аспекті іноземної мови. Так, учитель англійської мови Луцької середньої школи № 1 Л.О. Вербицька надто багато уваги приділяла у III і IV класах письму [1, с. 99–101]. Її учні багато

писали самостійних робіт, диктантів, міні-творів. Часто вчитель задавала домашнє завдання учням написати міні-твір іноземною мовою. Але суть проблеми у даному випадку полягала у тому, що учні поступово забували усну мову. Такі вчителі іноземної мови Луцької середньої школи № 5, як Г.І. Токар та Г.Р. Шарафутдінова, часто застосовували при читанні переклад і тим самим порушували безпосередні зв'язки, які утворились в учнів при вивченні іноземної мови у попередніх класах. Тогочасні волинські педагоги-методисти, намагались з'ясувати причини певних професійних невдач. Досліджуючи це складне питання, зробили певні висновки – основний методологічний недолік, переважно молодих вчителів іноземних мов, полягав у тому, що «вчителі задавали вивчати на пам'ять майже всі тексти підручника і переважно всі розмовні теми, передбачені програмою, замість того, аби навчити учнів творчо користуватись вивченим мовним зразком» [8, арк. 81; 9, арк. 82].

Хоча, якщо порівнювати знання учнів V–VI класів спеціалізованих шкіл з учнями V–VI класами звичайних шкіл, то слід зазначити, що у спеціалізованих класах учні значно краще розуміли іноземну мову на слух. Досить добре висловлювали свою думку, чи відповідали на поставлені питання, вживаючи більше складних граматичних конструкцій, аніж учні звичайних класів.

Аналізуючи шкільні журнали середніх шкіл I–II класів, можна помітити лише не значну кількість незадовільних оцінок. Зовсім інша ситуація спостерігалась у школах-інтернатах, де впродовж кожного навчального року майже у кожен спеціалізований клас прибуло по чотири, п'ять або більше учнів з інших не спеціалізованих класів шкіл. Педагогам доводилось з такими дітьми працювати окремо, бо вони іноземну мову вивчали слабо, або взагалі не вивчали. Тому у школах-інтернатах у середині 60-х рр. XX ст. спостерігалась затримка і неуспішність у вивченні іноземних мов навіть у лінгвістичних класах [9, арк. 82].

Педагоги-методисти та інспектори Волинського обласного відділу народної освіти у 1964 р. проаналізували викладацьку роботу вчителів іноземних мов, рівень якості освіти, ступінь засвоєння школярами знань у спеціалізованих лінгвістичних класах. На одному із засідань, яке було присвячено цій темі, ухвалили, що зважаючи на низькі показники результатів у школах-інтернатах, недоцільно відкривати спеціалізовані класи з поглибленим вивченням іноземних мов при школах-інтернатах. Відповідно до цього, вже у 1965–1966 навчальному році у Луцькій і Княгининській школах-інтернатах не було жодного I класу, який би був спеціалізованим лінгвістичним. Таким чином у цих школах продовжувалось викладання іноземної мови лише у тих класах, де вона ще викладалась раніше, а наборів нових лінгвістичних класів надалі не проводилося.

У звичайних середніх школах спеціалізовані лінгвістичні класи себе повністю виправдали, але потрібно було вводити поглиблене вивчення іноземної мови, не більше як у двох паралельних класах. Тільки у такому випадку вистачало приміщень і вчителів іноземної мови. Для того, аби ці школи нормально функціонували, виправдовували себе і забезпечували надання хороших знань учням, директори шкіл подавали службові клопотання про виділення додаткових коштів на краще обладнання кабінетів-звукотехнічних лабораторій [10, арк. 83].

Висновки. Отож, як ми бачимо, у середині 60-х рр. XX ст. у Волинській області було шість загальноосвітніх навчальних закладів (три середні школи і три школи-інтернати) з класами з поглибленим

вивченням іноземної мови. Поглиблене викладання іноземних мов на той час було ускладнене багатьма факторами, зокрема: нестачею висококваліфікованих педагогічних кадрів, гострою нестачею шкільних приміщень, відсутність належного методичного і матеріально-технічного забезпечення. Однак, попри складну ситуацію із забезпеченням, вчителям іноземних мов Луцької середньої школи № 1 і Ковельської середньої школи № 1 все ж вдалось досягти високих результатів. Зокрема, у Луцькій середній школі № 1 навіть були намагання запровадити викладання шкільних предметів англійською мовою, що свідчить про високу результативність навчально-виховного процесу та окремих вчителів цієї школи у той час.

Щодо шкіл-інтернатів, то у них ситуація була набагато гіршою, ніж у звичайних загальноосвітніх середніх школах. Результати роботи лінгвістичних класів себе не виправдали через ряд причин: насамперед незадовільне кадрове та матеріально-технічне забезпечення і включення нових учнів, які вливалися у класи впродовж всього навчального року. Відповідно, у 1964 р. Волинським обласним відділом народної освіти, було прийнято рішення: не набирати надалі лінгвістичних класів у школах-інтернатах.

Надалі цю тему слід досліджувати як на загальноукраїнському, так і на локальному (обласному) рівнях. Потрібно ретельно проаналізувати процес викладання іноземних мов у лінгвістичних класах у минулому, зокрема у радянські часи. З'ясувати досягнення та недоліки радянської середньої освіти для того, аби не допустити помилок минулого у сучасному навчально-виховному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондар С.А., Шевчук Т.Р. Про деякі питання формування комунікативних зв'язків у процесі вивчення іноземної мови. Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Луцьк, 2005. № 4. С. 99–101.
2. Бондар С., Клименко Г. Формування вмінь і навичок розуміння іншомовного тексту. Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Романо-германська філологія. Луцьк, 1998. № 3. С. 123–124.
3. Волинь Express. 1993. 8 жовтня.
4. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп.11, спр. 672, арк. 77.
5. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп.11, спр. 672, арк. 78.
6. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп.11, спр. 672, арк. 79.
7. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп.11, спр. 672, арк. 80.
8. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп.11, спр. 672, арк. 81.
9. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп.11, спр. 672, арк. 82.
10. Держархів Волинської обл., ф. Р-59, оп.11, спр. 672, арк. 83.
11. Маїло М., Левчук Г. Психолого-педагогічний аналіз мовленнєвих навичок при вивченні іноземної мови. Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Луцьк, 2000. № 2. С. 328–330.
12. Радянська Волинь. 1966. 5 жовтня.

**УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ
АКАДЕМІЇ У ЛЬВОВІ У РОБОТІ «ЧИТАЛЬНІ УКРАЇНСЬКИХ
БОГОСЛОВІВ ІМ. М. ШАШКЕВИЧА» ВПРОДОВЖ 20 – 30-Х РР. ХХ СТ.**

**THE PARTICIPATION OF STUDENTS OF GREEK CATHOLIC
THEOLOGICAL ACADEMY IN LVIV IN THE WORK
OF «READING ROOMS OF UKRAINIAN THEOLOGIANS NAMED AFTER
M. SHASHKEVYCH» DURING 20-30-YEARS XX CENTURY**

Хоркава І.І.,

*аспірант кафедри релігієзнавства і теології
Національного університету «Острозька академія»*

У статті здійснено аналіз навчально-виховного процесу у Греко-католицькій богословській академії у Львові. Зокрема, розглянуто всебічне залучення її вихованців до участі у гуртку під назвою «Читальня українських богословів ім. М. Шашкевича». На основі переглянутих архівних матеріалів та історіографії досліджено процес становлення, завдання та основні віхи роботи гуртка за участі студентів та професорсько-викладацького колективу академії. Підкреслено, що попри складні суспільно-політичні умови та відчутний брак коштів, керівництво академії турбувалося про підвищення професійних якостей її вихованців. Зроблено висновок, що завдяки участі у такій колективній роботі студенти розкривали свої мистецькі і професійні таланти, залишаючись і на далі популяризаторами духовної культури.

Ключові слова: Греко-католицька богословська академія, «Читальня українських богословів ім. М. Шашкевича», гурткова робота, митрополит А. Шептицький, Й. Сліпий.

В статье осуществлен анализ учебно-воспитательного процесса в Греко-католической богословской академии во Львове. В частности, рассмотрены всестороннее привлечение ее воспитанников к участию в кружке под названием «Читальня українських богословів ім. М. Шашкевича». На основе привлечения архивных материалов и историографии исследован процесс становления, задачи и основные вехи работы кружка с участием студентов и профессорско-преподавательского коллектива академии.

Ключевые слова: Греко-католическая богословская академия, «Читальня українських богословів ім. М. Шашкевича», кружковая работа, митрополит А. Шептицький, Й. Слепой.

The article gives the analysis of educational process in Greek Catholic Theological Academy in Lviv. In particular, comprehensive involvement of its students into the participation in the circle named «Reading room of Ukrainian students theologians named after M. Shashkevych» is considered. On the basis of attracting archival materials and historiography the process of formation, tasks and the main landmarks of the work of the circle with participation of students and faculty teaching staff of the academy have been investigated. It is specially noted, that in spite of the difficult socio-political conditions and tangible lack of funds, academy leaders cared for improvement of professional qualities of their students. The conclusion is made that thanks to the participation in such a collective work, students developed their artistic and professional talents remaining the popularizers of spiritual culture.

Key words: Greek Catholic Theological Academy, «Reading room of Ukrainian students theologians named after M. Shashkevych», work of the circle, Metropolitan A. Sheptytskyi, Y. Slipyi.

Постановка проблеми. У 20-30-х рр. ХХ ст. значне місце у духовному житті студентів-богословів відіграла Греко-католицька богословська академія. Вона була організована у 1929 р. Це був перший український богословський навчальний заклад на теренах Галичини організова-

ний на базі Львівської духовної семінарії. Велика заслуга у відкритті академії належить тодішнім митрополитові Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) Андрееві Шептицькому (1901 – 1944 рр.) і ректорові Львівської духовної семінарії Йосифу Сліпому (1926 – 1945 рр.). Зна-

чушість цієї навчальної установи пояснюється тим, що більшість її випускників, продовжували навчання в університетах Відня, Праги та Кракова. Таку змогу юнаки отримували завдяки фінансовій допомозі Митрополичого фонду УГКЦ. Саме тому, для забезпечення належного наукового рівня у навчально-виховному процесі керівництво академії приділяло велику увагу лекційним і практичним заняттям, а також активно залучало юних кліриків до гурткової роботи [17, с. 405]. Одним із перших було організовано гурток під назвою «Читальня українських богословів імені Маркіяна Шашкевича» (далі – «Читальня...») [10, с. 43].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні напрямки гурткової роботи студентів Греко-католицької богословської академії були предметом релігієзнавчих студій низки науковців, зокрема, В. Ленцика [1, 9], І. Хоми [13], П. Сениці [8]. Окремі аспекти організації науково-пошукової роботи розкрито у праці І. Ходак [10]. Досі залишається поза увагою дослідників джерельні матеріали, які містяться у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові, залучення яких спонукає до ретельного та скрупульозного дослідження цієї тематики.

Формулювання цілей статті. Відтак, мета статті полягає у цілісному аналізі виникнення, особливостей розвитку і напрямків гурткової роботи студентів академії, а також участі у ній професорсько-викладацького колективу.

Виклад основного матеріалу. «Читальня українських богословів імені Маркіяна Шашкевича» була організована ще 1849 р. за сприяння і керівництвом тодішнього студента Львівської духовної семінарії Василя Ковальського [8, с. 580]. Більшість її вихованців виявили бажання вдосконалювати свої знання у богословській, суспільно-ідеологічній, культурно-просвітницькій і господарській ділянках. Унаслідок цього, юнаки перестали «грати у карти, бавитися у пілку, м'яч, а весь вільний час присвячували роботі

у «Читальні...» і всіляким диспутам». З огляду на це, тодішній ректор семінарії Іван Бохенський (1842–1850 рр.) постановив виділяти на ці потреби щорічно 160 злотих [8, с. 582-583].

Початок Першої світової війни не сприяв активній її роботі, у зв'язку з чим 1918 р. «Читальня...» припинила свою діяльність [10, с. 43]. Її робота була відновлена 25 березня 1926 р. під керівництвом молодого ректора семінарії Й. Сліпого [8, с. 636]. Він, ще навчаючись у цьому навчальному закладі, був активним учасником «Читальні...», підготувавши дослідження на тему: «Виступ М. Шашкевича у духовній семінарії і його переломову акцію серед питомців» [13, с. 19]. Саме тому Й. Сліпий, уже як очільник Греко-католицької богословської академії, всіляко заохочував студентів-богословів працювати над піднесенням свого інтелектуального та духовного рівня.

Згідно з положенням статуту цього гуртка усі його члени поділялися на звичайних і почесних. Звичайним членом міг стати кожен студент академії, який погоджувався сплачувати членські внески [10, с. 430]. А почесними, зазвичай, ставали ті особи, які хотіли допомогти молодим богословам поглибити їхні знання у культурній та суспільно-економічній сфері [2, арк. 2]. Оскільки, гурток діяв при академії, то більшість фінансових витрат товариства покривалися із дотацій, які надавалися Митрополичим ординаріатом УГКЦ. Також радо приймалися добровільні пожертви, які, зазвичай, надходили від настоятелів храмів і світських осіб. Важливо наголосити, що у бюджет «Читальні...» надходили також кошти, які отримувалися від продажу товарів власного виробництва [8, с. 583].

Участь у такій колективній роботі повинна була, насамперед, підготувати юнаків до суспільної праці на пастирській ниві. Саме тому, студенти долучалися до аналізу богословської літератури, слідували за новинками, які містилися у періодичних виданнях. Активно розвивали вміння правильно висловлювати та обґрунтову-

вати свою позицію під час тематичних дискусій [2, арк. 8]. На основі опрацьованої літератури усі учасники «Читальні...» повинні були написати та виголосити власні дослідження, тематика яких пропонувалася керівником тої чи іншої секції [10, с. 44]. Щоб підготувати фахову наукову доповідь, студенти користувалися матеріалами, які знаходилися в академічній бібліотеці. У ній, крім українських часописів «Зоря Галицька» і «Вісника», студенти вивчали публікації краківського видання «Час», львівської газети польською мовою «Тигоднік», а також німецьких періодичних видань богословського і світського змісту [8, с. 583]. Зазвичай, свої прохання щодо закупівлі потрібної їм літератури, студенти занотувували у «Книзі скарг». У ній системні записи велися лише до 1900 р., далі виклад інформації мав хаотичний характер [11, арк. 11]. Отже, завданням діяльності «Читальні...» було підвищення наукового рівня знань студентів академії, виховання у них професійних якостей та чіткої громадянської позиції.

Робота «Читальні...» була розділена на богословську, літературну, музично-драматичну, культурно-освітню, видавничу, палітурну, суспільну і господарську секції. Щоб вдосконалити практичні навички її учасників, влаштовувалися курси книгознавства, садівництва, бджільництва і кооперативної роботи [1, с. 35]. Зазвичай, їх викладали спеціалісти із відповідних ділянок, які радо відгукувалися на запрошення керівництва навчального закладу [9, с. 436].

Однією із перших розпочала свою роботу богословська секція. З 13 квітня 1929 р. під керівництвом Микити Павлюка у ній працювало 14 осіб. У наступних роках їх чисельність вже зросла до 40 [5, арк. 9]. Метою роботи секції був пошук періодичних видань та публікацій богословського змісту. Важливість такої роботи пояснювалася тим, що у навчальному процесі гостро відчувався брак спеціальної літератури. Вона повинна була стати у пригоді для всіх допитливих

студентів. Частина зібраної ними літератури відсилалася колегам, які проживали за межами Галичини. Так, студенти допомагали отцям – редемптористам (Чин Найсвятішого Ізбавителя – *Авт.*), які, виконуючи місійну працю у Празі, Бразилії, а також на Волині, гостро відчували потребу в україномовній літературі. У підсумку для них було зібрано 671 книгу [5, арк. 26-46]. Питомці (так називали семінаристів – *Авт.*) прагнули розширити свою просвітницьку діяльність на теренах Волині і Холмщини. Найбільшу активність у цій роботі проявив студент Роман Монцібович. Результати своєї роботи він подав у доповіді на тему: «Свобода в науці та її філософічні заложення» [3, арк. 1-2].

Щоб ліквідувати брак навчальної літератури, особливо при викладанні дисциплін богословського та духовного спрямування було організовано роботу видавничої секції. Студенти під керівництвом досвідчених фахівців залучалися до перекладу, систематизації та видавництва матеріалів, авторами яких були викладачі академії [5, арк. 9-83]. У результаті їхньої кропіткої праці було переплетено 47 книг навчального змісту [2, арк. 12]. У 1930 р. її учасники переплели ще 91 примірник курсу лекцій «Theodicea» Степана Сампари, «Історії української церкви» Михайла Чубатого та «Історії вселенської церкви» Леоніда Лужницького [2, арк. 10]. Гордістю юнаків стало долучення їх до участі над перекладом на українську мову «Гомілій» Івана Золотоустого [5, арк. 58]. Однак, попри таку пошвавлену роботу питомців, у цій секції постійно відчувався дефіцит коштів для проведення такого виду роботи [2, арк. 11]. Щоб якось ліквідувати матеріальні труднощі, які б дозволили частково покрити матеріально-технічні видатки, студенти за згодою педагогів, виконували замовлення, які надходили від світських осіб [10, с. 44].

Найбільшого зацікавлення у ректора академії Й. Сліпого викликала робота суспільної секції. Відвідавши її засідання, яке

відбулося 14 червня 1929 р., він звернувся до її учасників, зауваживши, що політична ситуація повоєнних років вимагає від представників духовного сану активної роботи над піднесенням духовного рівня українців [7, арк. 1]. З огляду на те, студенти займалися дослідженням соціологічних, економічних проблем, аналізом суспільних та історико-політичних відносин [6, арк. 13-20]. Тематика науково-пошукових робіт, які готували учасники цієї секції, охоплювала особливості економічних відносин у селах і містах Галичини, значення інституту сім'ї у становленні суспільного устрою держави, виникнення та діяльності суспільно-політичних рухів та їхнього відношення до релігії та Церкви, оцінки визвольних змагань першої половини ХХ ст. тощо [6, арк. 36].

Впродовж усієї своєї діяльності митрополит А. Шептицький у своїх зверненнях як до студентів, так і до духівництва не раз наголошував на важливій ролі пароха [15, с. 3-4]. Саме на нього покладається місія відкриття у селі не лише читальні, але й активне її поповнення україномовними виданнями [16, с. 43-44]. Саме тому ті студенти, які проявляли зацікавлення до читання та аналізу новинок сучасної літератури та плекали цей інтерес серед своїх колег та близьких, 21 березня 1929 р. стали учасниками літературної секції [4, арк. 1].

Визначних результатів досягнула музично-драматична секція. На першому її засіданні, яке відбулося 8 грудня 1929 р., керівник секції Яків Мостюк розповідав студентам історію розвитку театрального мистецтва, ділився своїм досвідом щодо постановки і режисури театралізованих вечорів [3, арк. 3]. Щоб підвищити рівень музичних знань, для її учасників було організовано курс диригентури [5, арк. 9], а з квітня 1937 р. юнаки стали поглиблювати свої знання з музичної літератури та сольфеджіо [5, арк. 82]. Завдяки допомозі колег, які працювали у видавничому гуртку, для навчальних потреб було опубліковано партитури музичних тво-

рів українських композиторів [5, арк. 9]. У співпраці із музичним колективом «Домінанта», який діяв при Музичному інституті ім. М. Лисенка у м. Львові, питомці організували постановки музично-драматичних вистав, які приурочувалися до шанування національних чи релігійних святкувань [3, арк. 3]. Музичний супровід під час творчих вечорів виконувався студентським симфонічним оркестром, яким керував Володимир Білинський [5, арк. 27]. Його виступ у супроводі хору богословів Греко-католицької богословської академії мав позитивний відгос у газеті «Нива» від 12 лютого 1935 р. [9, с. 435]. Зазвичай, усі вилучені від концертної діяльності кошти ішли на закупівлю нот, підручників або жертвувалися на благодійні цілі.

Не менш важливе значення для фахового становлення майбутніх священиків мала робота культурно-просвітницької секції [10, с. 44]. Так, студенти-богослови закріплювали набуті протягом навчання знання, викладаючи дітям основи християнської етики та допомагали парохам у храмах під час недільних чи святкових богослужінь [12, арк. 1]. Впродовж 1932/1933 рр. студенти організували шаховий клуб. Участь у ньому сприяла не лише ефективному використанню часу, відведеного для їхнього дозвілля, але й виробляло почуття наполегливості, кмітливості та розвивало їхнє логічне мислення [5, арк. 9]. Для бажаючих поглибити свої знання з іноземних мов, було влаштовано курси англійської і французької мов [5, арк. 84]. Одним із різновидів просвітницької роботи була участь студентів у краєзнавчих екскурсіях. Одна з них була проведена у липні 1938 р., яка охоплювала маршрут Броди – р. Стир – р. Прип'ять – Королівський канал – Мухавець [8, с. 531]. Крім вище згаданої гурткової роботи, юнаки радо відгукнулися на прохання голови товариства «Просвіта» Олександра Буця зібрати продукти харчування для голодуючого населення Яворівщини (суч. Яворівський р-н, Львівської обл.) [5, арк. 42-43].

Також глава Церкви закликав духівництво активно розвивати у своїх парафіях садівництво і бджільництво [14, с. 14-15]. З огляду на те, що більшість випускників академії надалі отримували парафії у сільській місцевості, 29 жовтня 1933 р. було організовано роботу господарської секції. Її вихованці впродовж 27 листопада 1933 р. по 27 липня 1934 р. слухали лекції із садівництва, пасічництва та шовківництва [5, арк. 27– 58]. 197 питомців взяло участь у чотирьох екскурсіях до кооперативу «Масло-союз», під час яких ознайомилися з організацією виробництва масло-молочної продукції [5, арк. 82].

Висновки. Отже, впродовж 20 – 30 рр. ХХ ст. важливим завданням для очіль-

ників Греко-католицької богословської академії стало залучення її вихованців до практичної роботи. Найбільш яскраво вона проявилася у роботі «Читальні українських богословів імені Маркіяна Шашкевича». Завдяки участі у такій колективній роботі, молоді люди відкрити у собі мистецькі таланти, які проявлялися у підготовці і проведенні музично-вокальних вечорів, концертів, авторських театральних вистав і літературних читань. Водночас, студенти практикувалися у видавничій і перекладацькій діяльності, залучалися до культурно-просвітницької та господарської діяльності. З огляду на це, випускники академії застосовували здобуті під час навчання знання у душпастирській і громадській роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ленцик В. Блаженніший Патріярх Йосиф Кардинал Сліпий-Дичковський-Коберницький. Вісник. 1989. Ч. 1. С. 33 – 34.
2. Статут товариства «Читальня богословів ім. Маркіяна Шашкевича» та звіти про його діяльність за 1929-1935 рр. ЦДІАУ, м. Львів (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 451. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 1-18.
3. Звіт про діяльність богословського і музично-драматичного гуртка за 1929-1930 навчальний рік. ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 451. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 1.
4. Звіт про діяльність семінарського літературного гуртка за 1930 рік. ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 451. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 1.
5. Протоколи загальних зборів товариства «Читальня українських богословів ім. Маркіяна Шашкевича» у м. Львові (1932-1938 рр.). ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 451. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 2-9.
6. Протоколи засідань семінарського гуртка «суспільна секція» за 1930-1939 рр. ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 451. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 1.
7. Звіт про діяльність семінарського гуртка «Суспільна секція» за 1938 р. ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 451. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 1.
8. Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. Ч. III. / матеріали зібрав і підготував П. Сениця. Торонто-Чикаго. 1983. 960 с.
9. Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо, 2010. 608 с.
10. Ходак І. Внесок митрополита Йосифа Сліпого у розвиток богословської освіти у 20-30-х рр. ХХ ст. Краєзнавство. 2010. № 3. С. 43 – 46.
11. Книга скарг і пропозицій «Читальні» духовної семінарії у Львові у 1897-1900 рр. ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 451. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 11.
12. Лист товариства «Просвіта» у м. Львові про надання дозволу семінаристам брати участь у діяльності гуртків товариства. ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 451. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 1.
13. Хома І. Патріярх Йосиф Сліпий. Молодість, покликання, студії. Духовна спадщина Патріярха Йосифа Сліпого і сучасні проблеми української науки та культури. Збірник наукових праць. Львів: В-во Державного університету Львівська політехніка, 2000. С. 5 – 52.
14. Про парафіяльні сади і пасіки. Львівські Архиепархіяльні відомості. 1932. Ч. VIII. 15 жовтня. С. 14 – 15.
15. Зарядження організації парафіяльних бібліотек. Львівські Архиепархіяльні відомості. 1930. Ч. IV. 1 жовтня. С. 3 – 4.
16. В справі парафіяльних бібліотек. Львівські Архиепархіяльні відомості. 1932. Ч. IX. 15 листопада. С. 43 – 46.
17. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / ред. кол.: А. Колодний (голова) та ін. К., 1996 – 2002. Т. 4. Католицизм / за ред. П. Яроцького. К., 2001. 598 с.

**ДИСКРИМІНАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА
ТА ДОМІНУЮЧЕ СТАНОВИЩЕ ДЕРЖАВИ В ЕКОНОМІЧНИХ
СТОСУНКАХ З ЄВРЕЙСТВОМ СМУГИ ОСІЛОСТІ
(ЗА РОСІЙСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ II ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.)**

**THE DISCRIMINATION OF THE JEWISH ENTREPRENEURSHIP AND
THE DOMINANT POSITION OF THE STATE IN ECONOMIC RELATIONS
WITH THE PALE'S¹ JEWS (BY RUSSIAN LEGISLATION FROM
LATE 19TH TO EARLY 20TH CENTURY)**

Яшин В.О.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії*

Криворізького державного педагогічного університету

У статті аналізуються особливості та форми правових обмежень економічної діяльності єврейського населення смуги осілоності в другій половині XIX століття. Показано, що стосунки між владою та єврейським населенням межі осілоності мали характер тотожний або подібний до колоніально-го. Російська влада юридично диференціювала та дискримінувала єврейських підприємців залежно від їхньої практичної користі для економіки внутрішніх губерній. Економічні стосунки в системі «смуга осілоності – внутрішні губернії» покликані були залучити економічні та логістичні можливості єврейських підприємців для вирішення завдань розвитку внутрішніх губерній держави. Держава обмежувала допуск єврейських підприємців на ринок внутрішніх губерній.

Ключові слова: євреї, смуга осілоності, російське законодавство, економічні обмеження, колонія, метрополія.

В статье анализируются особенности и формы правовых ограничений экономической деятельности еврейского населения черты оседлости во второй половине XIX столетия. Показано, что отношения между властью и еврейским населением черты оседлости носили характер близкий или аналогичный колониальному. Российская власть юридически дифференцировала и дискриминировала еврейских предпринимателей в зависимости от их практической пользы для экономики внутренних губерний. Экономические отношения в системе «черта оседлости – внутренние губернии» призваны были привлечь экономические возможности еврейских предпринимателей для решения задач развития внутренних губерний империи. Государство ограничивало допуск еврейских предпринимателей на рынок внутренних губерний.

Ключевые слова: евреи, черта оседлости, российское законодательство, экономические ограничения, колония, метрополія.

During the 19th and early 20th centuries, pale's of settlement's Jews were subjected to various economic restrictions. The Russian authorities legally differentiated and discriminated against Jewish businesspersons, depending on their practical utility for the economy of the internal provinces. The relations between the authorities and the Jewish pale's population were same nature or similar to the colonial relations. Restrictions for the economic activity of pale's Jews were insignificant and established in the interests of Russian-backed landowners and merchants. Economic relations in the system of the "pale of settlement – internal provinces" designed to attract the economic and logistical capabilities of Jewish businesspersons to solve the problems of the development of the internal provinces of the country without the real permission of these businesspersons to the market of internal provinces.

Key words: Jews, Pale of settlement, Russian legislation, economic restrictions, colony and metropolis.

¹ Pale of settlement.

Постановка проблеми. Правове становище підданих Російської імперії суттєво різнилося залежно від різних факторів. Піддані імперії поділялися на так званих «природних обивателів» та «іногородців». До стану іногородців були віднесені євреї, алеути, камчадали, кочові туркмени та ногайці, кочові калмики, казахи, закаспійські кочові ногайці й туркмени та самодійці [8, с. 444–445; 12, ст. 762, с. 87]. Однак із-поміж усіх цих категорій іногородців лише євреї були здебільшого об'єктом нормативно-правового регулювання обмежувального характеру. Ці правові обмеження, їхні чинники та правовий статус єврейства загалом є сталим предметом уваги юдаїки. Розмірковуючи про сутність і чинники обмежувального стосовно євреїв законодавства, дослідники приділяють увагу історичним умовам його формування, загальній характеристиці правового статусу єврейства, історії смуги осілості, її правовому статусу, освітньо-культурним обмеженням і регламентаціям. Одночасно більш важливі, глибинні аспекти економіко-правового статусу єврейства іноді розглядаються описово, а поза увагою залишаються система взаємних стосунків між єврейським підприємництвом та урядом, характер і форми інтеграції єврейства до економіки держави, використання можливостей єврейських підприємців для вирішення економічних проблем внутрішніх (тих, що не входили до смуги осілості) губерній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема правового статусу єврейського населення Російської імперії є предметом уваги вітчизняної та зарубіжної історіографії. Питання про чинники виникнення, призначення та існування у відомому вигляді єврейського обмежувального законодавства було предметом уваги дослідників-істориків та юристів ще з XIX ст. Наприкінці XX століття набрав аргументованої ваги погляд, репрезентований принаймні американськими й ізраїльськими істориками, відповідно до якого правове становище єврейства треба

розглядати в контексті загальної внутрішньої та національної політики імперської Росії, а не як окремий феномен. За І. Барталем (Ізраїль), російська влада вимушена була вирішувати питання, як спрямувати економічну активність євреїв так, щоби вона була вигідною для скарбниці та водночас не обмежувала б економічних інтересів інших груп населення [1, с. 90]. І. Барталь, а до нього Ш. Етінгер (Ізраїль) наголошували на домінуванні «ортодоксально християнського підходу до єврейства, наслідку сотень років релігійної ворожнечі» [1, с. 90; 15, с. 155–192], який перемажався з методами освіченого абсолютизму європейського взірця. Б. Натанс (США) стверджує, що урядова політика стосовно єврейства принаймні до кінця XIX століття була «складовою частиною загальної внутрішньої політики царизму і за цілями, і за методами». Відсутність же громадянських і політичних прав у російських євреїв треба розглядати в контексті «загальної відсутності юридичних прав у цій державі» [11, с. 37]. Росія, як продовжував Б. Натанс, «не просто була безправною країною, а корпоративною державою з різними законами для різних станів» [11, с. 38]. Це зовні очевидне твердження насправді є дослідницькою проблемою: що з того мала Московська імперія, окрім «утихомирення» підкорених народів (що було б занадто наївною та ненауковою відповіддю з огляду на підступність імперії)? Специфічні перипетії єврейської політики царського уряду (урядів), становище єврейського населення України та смуги осілості загалом стали предметом уваги й вітчизняних дослідників. Звернімо увагу на важливі для цього дослідження роботи О. Кальяна (Одеса) [7], О. Доценко (також у співавт. В. Шевченко) [4]. У полі їхньої уваги процеси формування єврейської політики уряду, особливості її здійснення за різних внутрішньополітичних умов і чинників. Утім, молодість вітчизняної юдаїки накладає відбиток на характер її здобутків.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким при-

свячується стаття. Отже, постає низка питань: чи мала російська держава економічний зиск із тих обмежень, що наклалися на єврейство? Чи мали з того зиск єврейські підприємці або це взагалі були особливі форми співробітництва, і як тоді це відображувалося у правових нормах? Що було первинним: державний антисемітизм чи, можливо, економічний прагматизм? Чи можливо за правовими нормами відслідкувати сутність стосунків між економічно активним єврейством і державою, яка роль відводилася в них єврейству і яка – державі? Необхідність отримання відповідей на ці питання, крім іншого, потребує детальнішого дослідження всіх аспектів економіко-правового статусу єврейства та з'ясування тієї ролі, що відводилася імперським законодавством єврейству в контексті економічних інтересів держави. Такі міркування й обумовлюють доцільність і необхідність пропонуваної розвідки.

Формулювання цілей статті. Метою статті є встановлення економічного підґрунтя та чинників стосунків, що виникали в системі «держава – єврейські підприємці» відповідно до законодавства Російської імперії, що діяло у другій половині XIX століття; встановлення впливу цих детермінант на економічну діяльність єврейства українських губерній смуги осілості.

Виклад основного матеріалу. Єврейська політика уряду формалізувалася у виданні нормативно-правових актів, які детально регламентували всі аспекти суспільних відносин, так чи інакше пов'язаних зі станом єврейства. Це законодавство формувалося протягом майже 300 років й особливо активно – з кінця XVIII століття, коли польське єврейство практично раптом стало єврейством російським. За цей час сформувався своєрідний, назвімо його так, *Corpus Legum Judaicum*, що перманентно зростав законами, положеннями, статутами, сенатськими роз'ясненнями тощо. У 1874 році, коли В. Леванді титанічною працею вдалося узагальнити його, це вже було

1073 нормативних акти, що повністю чи в окремих розділах або статтях унормували майже всі сфери буття й життя російських євреїв протягом 1649–1873 років, а ще ж були десятки актів із того! [8]. Зокрема, протягом XIX століття не було жодного року, коли б верховною владою не видавався акт хоч найменшої сили, який ставав черговою цеглиною єврейського обмежувального законодавства. Утім, саме це дало підстави Ф. Леонтовичу стверджувати, що «вся міць і сила єврейства базується на головним чином російських державних законах», визначаючи в такий спосіб владу як верховного протектора євреїв [2, арк. 132–134 на зв.].

Єврейство було особливим «станом», належність до якого за російським законодавством XIX ст. обумовлювала специфічну правосуб'єктність, щодо якої, на думку автора статті, можна було б застосувати термін «єврейська правосуб'єктність» або «спеціальна єврейська правосуб'єктність». Зрозуміло, така дефініція має бути жорстко детермінована історико-хронологічними та історико-географічними рамками. Отже, стан єврейства або єврейська правосуб'єктність (рос.: «состояние еврейства») виникав унаслідок народження від батьків-євреїв або від матері-єврейки². Для віднесення особи до стану єврейства та надання йому спеціальної єврейської правосуб'єктності в російському законодавстві існувала бінарна умова, дві необхідні й достатні правові підстави – релігійна й етнічна. Тільки в сукупності їхньої дії й виникав єврейський стан.

Свій правовий статус єврей міг вільно змінити на інший, належний «природним» станам, перейшовши в християнство визнаних у державі конфесій, внаслідок чого *єврейський стан* припинявся. Перехід єврея до православ'я, за образним висловом А. Гольденвейзера, «від-

² Таке визначення єврейства було якщо не тотожним, то дуже близьким до Галахічного та до визначення поняття «єврей», що його дає пункт 4 (бет) «Закону про репатріацію» (1954 р.) сучасної Держави Ізраїль: «Ст 4 бет. (...) «єврей» – той, хто народився від матері-єврейки або пройшов гіор і не належить до іншої релігії». URL: http://knesset.gov.il/laws/ru/LawOfReturn_ru.htm.

кривав кожному руському єврею Сезам рівноправ'я» [6, с. 17]. Але в разі повернення до юдаїзму стан єврейства поновлювався, а євреї підлягали виселенню до смуги осілості [14, с. 39]. Зрозуміло, що емансипація євреїв була умовною, обумовлена переходом у християнство, й зникнення цієї умови повертало єврея до статусу-кво. Отже, стан єврейства являв собою особливий правовий статус, встановлений для етнічних євреїв, що конфесійно належали до юдаїзму. Указаний правовий статус єврейства носив територіально детермінований характер і в повному обсязі діяв лише в межах смуги осілості та містив обмежений, зменшений, порівняно з іншими станами, обсяг наданих законом прав; відмінний від інших станів характер та обсяг прав, обов'язків, відмінну деліктоздатність, угодоздатність, отже й правосуб'єктність.

У другій пол. XIX – на поч. XX століття російське законодавство вже в середині єврейського стану додатково диференціювало євреїв за віросповіданням і підданством, поділяючи їх у першому випадку на дві категорії: євреїв-талмудистів (або рабиністів) і караїмів, а в другому – на три: євреїв Імперії, євреїв Царства Польського та євреїв-іноземців. За родом занять у 1851 році євреїв було поділено на п'ять розрядів: купців, землевласників, ремісників, міщан осілих і міщан неосілих. До останніх зараховувалися ті, хто не міг підтвердити свою належність до гільдійних (офіційно визнаних) купців або до землевласників [8, с. 764–767; 9, с. 48].

Для євреїв російським законодавством встановлювалось декілька груп правових обмежень і регламентацій, а саме: (1) щодо права проживання і свободи пересування; (2) щодо майнових прав; (3) щодо особистих немайнових прав; (4) щодо доступу до державної служби, участі в здійсненні правосуддя та місцевому самоврядуванні; (5) щодо права на освіту; (6) щодо вибору роду занять; (7) фіскальні обмеження. Найбільшим обмеженням для євреїв від запровадження в 1791 році і до скасування в 1917 році залишалася смуга осі-

лості, встановлена в межах 25 губерній: 15 західних, південних і південно-західних і 10 губерній Царства Польського (з 1862 р.). Окрім того, з 1812 року євреям заборонялося проживання у 50-верстній смузі вздовж кордону в західних губерніях і в Бессарабії, що умотивовувалося прихильністю євреїв до контрабанди [10, с. 114]. (Зауважимо, що, попри політичну складову такої заборони, усе ж звинувачення в контрабанді не були зовсім безпідставними). Держава максимально обмежувала мобільність євреїв: «Тимчасовими правилами» 1882 року їм заборонялося поселення поза межами міст і містечок та перехід в інше поселення [8, с. 532–533].

Право мешкання поза межами смуги осілості поділялося на «умовне» й «безумовне». Такий поділ залежав від роду занять, характеру економічної діяльності конкретної особи. За загальним принципом, мешкання поза межами смуги осілості дозволялося тим євреям, що мали характер занять, фах, професію, які були затребувані у внутрішніх губерніях імперії. Тож застосовувалося встановлення індивідуального умовного (що виникав за наявності певної та обов'язкової умови) обсягу правосуб'єктності поза межами територіальної детермінанти – смуги осілості.

Проживання поза межами межі осілості було дозволено у 1861 році євреям, що мають вчений ступінь магістра, кандидата (до 1884 року, потім – диплом першого ступеня) або доктора. З 1872 року це правило було розповсюджене на євреїв, що закінчили Санкт-Петербурзький технологічний інститут [5, с. 6], а з 1879 року – на всіх євреїв, які мали вищу освіту [5, с. 8], крім тих, хто отримав таку за кордоном, а також аптекарських помічників і дантистів, що здебільшого були євреями. Наприклад, у Херсонській губернії з 1890 до 1917 року всього було зареєстровано таких 1203 аптекарських помічника, з яких юдеїв було 1166, або 97% [3, арк. 1–53]. Заборона на переселення для аптекарських помічників фактично підірвала б аптекарську справу поза межами межі

осілості в принципі, тому уряд згодом застосував принцип «корисних» і «некорисних» євреїв, дозволяючи «корисним» аптекарським помічникам переселення у внутрішні губернії.

У 1819 році за ініціативи Сперанського євреям було дозволено займатися гуральництвом у внутрішніх губерніях під контролем російських підприємців і з метою передачі знань і досвіду російським фахівцям. Нестача таких фахівців відчувалася постійно. Наприклад, у 1835 році, виселяючи євреїв із Кавказу, уряд залишив у недоторканності євреїв-ремісників з огляду на крайню нестачу ремісників у цьому краї. З 1853 року було дозволене проживання євреїв-кравців і закрійників при військових частинах і навчальних закладах. З 1865 року проживання поза смугою осілості було дозволене євреям-винокурам, механікам, броварям і ремісникам, що дало змогу вирішити питання гострої нестачі кваліфікованих і досвідчених фахівців у цих напрямках [9, с. 1042].

Економічна діяльність єврейства регулювалася окремими нормативно-правовими актами, які були відмінними від застосовуваних для «природних обивателів» і частково містилися в «Додатку» до ст. 791, прим. 1 «Особливі правила про торговельні та промислові права єврейства» [13, с. 738–742]. Ці права різнилися залежно від того, здійснюється економічна діяльність єврейства у смузі осілості чи поза нею. У смузі осілості єврейство ніяк не обмежувалося в праві здійснення торговельної діяльності [13, с. 738]. Однак право здійснення торгово-підприємницької діяльності поза межами смуги осілості в досліджуваний період надавалося тільки купцям першої гільдії та фабрикантам, тобто представникам верхівки економічно активного єврейського населення смуги осілості.

Купці першої гільдії наділялися такими правами: 1) правом «внутрішнього імпорту» – оптового ввезення товарів із внутрішніх губерній до смуги осілості й торгівлі ними «зі столиць і портів за допомогою тамтешніх купецьких кон-

тор або через кореспонденцію з фабрикантами» [13, с. 739], обмежуючись таким чином у праві вибору контрагентів. *Економічний зміст*: вивіз товарів із внутрішніх губерній до смуги осілості забезпечувався підприємницькими можливостями, коштом, накладними витратами й ризиком єврейських підприємців, що звільняло їхніх неєврейських контрагентів із внутрішніх губерній від вказаних витрат. Підприємці внутрішніх губерній отримували монополні, додаткові та суттєві можливості збуту продукції внутрішніх губерній до Новоросії, що швидко розвивалася.

2) Правом «внутрішнього експорту» – гуртового вивезення товарів, вироблених у смузі осілості, до внутрішніх губерній і торгівлі ними «через прикажчиків із християн або місцевих купців і через посередництво купецьких контор або кореспонденцію з фабрикантами», таким чином обсмугуючись у виборі контрагентів та організації торгівлі (маркетингу). *Економічний зміст*: купці й промисловці внутрішніх губерній захищалися від вельми ефективної конкуренції з боку єврейських підприємців смуги осілості, отримували додаткові можливості збуту та преференції у виборі конкуруючих між собою єврейських контрагентів, відтак – варіанти цінового впливу або навіть диктату.

3) Правом фінансово-інвестиційної діяльності у внутрішніх губерніях «з тим, однак, щоб вони в управлінні або нагляді за цими підрядами в жодному разі не застосовували в цих губерніях євреїв» [13, с. 739], тобто з обмеженням права вибору та призначення власного менеджменту. *Економічний зміст*: російська економіка відчувала гострий брак обігових коштів і капіталовкладень. Залучення фінансових ресурсів приватного єврейського капіталу сприяло вирішенню цієї проблеми. Обмеження щодо менеджменту позбавляло єврейських інвесторів частини важливих інструментів інтеграції в економічні процеси внутрішніх губерній.

4) Правом митного очищення: сплати мита та адміністративних витрат в екс-

портно-імпортних операціях під час здійснення імпорту через митниці губерній смуги осілости «по комісіях від християн, жителів інших губерній» [13, с. 739]. Тобто можливістю здійснення представництва інтересів принципалів-неєвреїв під час здійснення ними імпортних операцій – у частині митного оформлення. Євреям же смуги осілости «продаж товарів, ними самими... з-за кордону виписаних, поза місцями загальної осілости євреїв навіть і через посередництво християн» заборонявся [13, с. 739–740]. *Економічний зміст*: ця норма мала б сприяти здійсненню імпортних операцій підприємцями територіально віддалених від західних кордонів внутрішніх губерній імперії.

5) Правом оптової торгівлі товарами зовнішнього імпорту на Харківському та Сумському ярмарках. *Економічний зміст*: дозвіл на участь лише у двох ярмарках являв собою погано приховане обмеження на «внутрішній експорт» товарів зі смуги осілости до внутрішніх губерній. Харківський і Сумський ярмарки, які розташовані неподалік кордонів «внутрішніх губерній», частіше, ніж інші, відвідувались російськими купцями; єврейським купцям державою відводилась посередницька логістична функція у транспортуванні товарів до «кордону» смуги осілости й внутрішніх губерній.

Отже, держава створювала умови, за яких етнічно панівне великоросійське купецтво мало б можливість перекласти весь бізнесовий ризик: ризики логістики та форс-мажору, втрати на погіршенні кон'юнктури тощо на плечі єврейських підприємців.

Сутнісно схожі умови створювалися для євреїв-фабрикантів, тобто виробників, які, зокрема, наділялися: 1) правом отримання державних замовлень власниками підприємств на постачання товарів власного виробництва поза межами смуги осілости [13, с. 740, п. 4]. До того ж окремо оговорювалося таке право для євреїв-виробників виноградних вин із власної сировини. *Економічний зміст*: єврейські підприємці залучалися до постачання

продукції, відсутньої у виробництві або дефіцитної на ринку внутрішніх губерній. Ця теза підтверджується нормою стосовно виробників виноградних вин. У другій половині XIX століття виноградні вина за об'єктивних умов вироблялися власне в Росії (без урахування традиційних виноробних регіонів: Грузія, Бессарабія та інші) в незначній кількості. Аналізована норма стимулювала єврейських підприємців до організації виробництва суспільно необхідної продукції.

2) Правом торгівлі виключно власною продукцією на Харківському та Сумському ярмарках, а також на трьох найбільших і головних російських ярмарках: Нижегородському, Ірбітському (Урал) і Курському Корінному. Вироблена єврейськими підприємцями продукція повинна була мати обов'язкове маркування з повідомленням про походження товару [13, с. 740, ст. 3, Дод.]. *Економічний зміст полягав у такому*: влада, обмежуючи торговельну конкуренцію з боку єврейських купців і не пускаючи їх далі Харкова та Сум, одночасно допускала на ринок внутрішніх губерній єврейських виробників, підтримуючи ті види продукції, потребу в яких мали ці губернії. Обов'язкове маркування (таврування), на наш погляд, можна розглядати в контексті протекціоністської та дискримінаційної для єврейства економічної політики уряду.

Одночасно стосовно єврейських підприємців встановлювалися: 1) заборона роздрібної та дрібнооптова торгівля поза смугою осілости [13, с. 740, п. 5]. Таке обмеження було введено вперше «Положенням про євреїв» 1835 року та континуйоване у ст. 1597 «Укладення про покарання» 1845 року і ст. 1171 наступного та встановлювало відповідальність у вигляді конфіскації таких товарів і вислання. *Економічний зміст* цих дискримінацій проглядався прозоро й полягав в обмеженні конкуренції для російських поміщиків і купців із боку євреїв у внутрішніх губерніях. 2) Заборона торговельного посередництва та представництва в імпортних операціях у випадках,

коли контрагентом виступає нерезидент під час поставок імпорту до внутрішніх губерній. *Економічний зміст* полягав у резервуванні експортно-імпортних операцій для підприємців із числа «природних обивателів» та обмеженні всіх можливих контактів єврейства із закордоном.

Ефективною формою економічної діяльності, залучення й концентрації капіталів були об'єднання капіталів, як-от акціонерні товариства, кредитні спілки тощо, серед засновників та учасників яких переважали євреї. Господарчі товариства позбавляли капітал ознак етнічної належності, у такий спосіб сприяючи інтеграції єврейства до економічних процесів регіону, смуги осілости й держави загалом. Однак таке єврейське проникнення, вочевидь, не входило в урядові плани. У другій половині XIX століття почав стрімко набирати силу «національний» капітал: неєврейський, християнський, належний «природним обивателям», протегування якому було метою внутрішньоекономічної політики Москви. Тому влада застосовувала непрямі, тобто спеціально не встановлені нормами права, обмеження. Ці обмеження для участі євреїв у господарчих товариствах існували де-факто, застосовувалися на практиці й включалися до статутів господарчих товариств. Обмеження стосувалися як фізичних, так і юридичних осіб і мали як безпосередній, так і опосередкований характер. Пряма заборона стосувалася участі євреїв у діяльності цих товариств. Опосередкована заборона являла собою дозвіл на вступ до товариства або участь у його управлінні виключно християнам, що в умовах смуги осілости фактично означало пряму заборону для євреїв, адже з нехристиянського населення смуги осілости саме євреї становили абсолютну більшість. Це дає нам підстави розглядати вказане обмеження як антиєврейське. Крім того: 1) обмежувалася кількість євреїв у колективних органах управління товариств. Наприклад, у Мінському міському кредитному товаристві число євреїв у наглядовому комітеті та зібранні упо-

вноважених товариства не могло перевищувати однієї третини. 2) Встановлювалися кількісні обмеження щодо посідання євреями керівних посад у товариствах: наприклад, за § 24 Статуту Лівавського біржового банку, серед директорів його міг бути тільки один нехристиянин, під яким де-факто розумівся єврей. За §§ 23, 24 та 31 Статуту Селезнівського товариства кам'яновугільної й заводської промисловості, з п'яти директорів і трьох кандидатів – відповідно лише два директори й один кандидат (40% і 33% пропорційно) могли бути євреями. До того ж директор-розпорядник, повірені по гірничій промисловості й завідувачі нерухомим майном товариства повинні були бути виключно «особами неюдейського сповідання». Аналогічні обмеження встановлювалися статутами інших товариств [12, с. 180].

3) Товариствам, як юридичним особам, у складі засновників яких були євреї, заборонялось набуття нерухомості в місцевостях, де така заборона існувала стосовно фізичних осіб – євреїв. За § 4 власного Статуту, згаданому вище Селезнівському товариству заборонялося набуття у власність або користування нерухомим майном у місцевостях, де таке набуття заборонялося євреям [12, с. 180].

Висновки. Отже, ставлення влади до єврейства смуги осілости в досліджуваній період цілком укладалося в рамки протекціоністської політики, що її проводив російський уряд. Протегованим об'єктом виступав капітал внутрішніх регіонів губернії імперії, тоді як на долю капіталу єврейського випадало обслуговування інтересів об'єктів протекції. Єврейські купці й фабриканти своєю присутністю на ринку внутрішніх губерній не стільки вирішували власні економічні завдання, скільки за волею уряду мали сприяти вирішенню економічних завдань підприємців-неєвреїв, представників стану «природних обивателів» (а насправді – росіян), мешканців внутрішніх губерній імперії. Прослідковується, що економічні стосунки між смугою

осілості єврейства та внутрішніми губерніями Російської імперії за своїм характером були близькими або навіть тотожними до традиційних економічних стосунків у системі «колонія – метрополія». Роль колоніального населення при цьому відіграло єврейство західних, південно-західних і південних губерній імперії.

У ширшому розумінні економічні стосунки в системі «смуга осілості – внутрішні губернії» покликані були вирішувати такі завдання: а) вивезення товарів із внутрішніх губерній до смуги осілості коштом і можливостями єврейських підприємців; б) ліквідації конкуренції з боку єврейських торговців і товарів зі смуги осілості на ринку внутрішніх губерній;

в) забезпечення переважного руху товарної продукції із внутрішніх губерній до смуги осілості й встановлення максимальних обмежень або прямої заборони на ввезення конкурентоздатних колоніальних товарів, що не є критично необхідними для економіки, на ринок внутрішніх губерній; г) сприяння інвестиціям єврейських підприємців смуги осілості в економіку внутрішніх губерній, що розвивалася і на той час відчувала брак капіталовкладень і гостру нестачу обігових коштів. Імперське законодавство стосовно євреїв, що склалося наприкінці XIX – на початку XX століття, покликано було вирішувати важливі економічні завдання та сприяти розвитку економіки імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бартаць І. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. Иерусалим; Москва. 2007. 262 с.
2. Держархів Одеської області (ДАОО). Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника. Оп. 2. Од. зб. 2022, Документи й протоколи Комісії з єврейського питання. Арк. 132–134 зв.
3. Держархів Херсонської області (ДАХО). Ф. 20 Херсонська земська фельдшерська школа. 1878–1920 рр. Од. зб. 4. Список фармацевтів – помічників аптекарів, 1890–1919 рр., 53 арк.
4. Доценко В. Формування російського імперського законодавства щодо євреїв на початку XIX ст. Порівняльно-аналітичне право. Вип. 5. Ужгород, 2015. С. 27–29.; Доценко В., Шевченко В. Правове становище єврейської громади Російської імперії в період царювання Миколи I 1825–1855 роки. Європейські перспективи. Київ, 2015. № 7. С. 9–12.
5. Гимпельсон Я. (сост.) Законы о евреях: сист. обзор действующих законополож. о евреях с разьясн. Прав. Сената и центр. правит. установл. / Под ред. Л.М. Брамсона. Санкт-Петербург, 1914–1915; Т. 1. 440 с. (С. 1–440); Т. 2. 479 с. (С. 441–920).
6. Гольденвейзер А. Правовое положение евреев в России. Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. Иерусалим; Москва; Минск. 2002. С. 115–158.
7. Кальян О. Правовий статус єврейського населення та антиєврейська політика російського самодержавства в Україні (1880–1925 рр.). Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць ОНЮА. Вип. 41. Одеса, 2011. С. 322–331.; Його ж. Єврейське питання і урядовий сенат: практика застосування законів про євреїв у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Держава і право: зб. наук. праць. Вип. 55. Київ, 2012. С. 584–590.; Його ж. Нормотворча діяльність російського самодержавства щодо єврейської національної меншини в Україні (XIX ст.). Міжнародний юридичний вісник: зб. наук. праць. Вип. 1. С. 240–247.
8. Канторович Я. Законы о состояниях (Св. зак. Т. IX, изд. 1899 г., с доп. по 1901 г.) / Под ред. Я.А. Плющевского-Плющика. Санкт-Петербург, 1901. 792 с.; 109 с.
9. Леванда В. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649–1873 гг. Санкт-Петербург, 1874. 1158 с.; XVIII с.
10. Мыш М. Руководство к русским законам о евреях. 4-е изд. Санкт-Петербург, 1914. 653 с.
11. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией. / Пер. с англ. А. Локшина. Москва, 2007. 463 с.
12. Сборник законов о евреях с разьяснениями по определениям правительствующего Сената и министерств / Сост. И. Гессен и В. Фридштейн. Санкт-Петербург, 1914. 423 с.
13. Свод законов Российской Империи / Под редакцией и с примечаниями И. Мордухай-Болтовского. Том IX. Свод законов о состояниях. Санкт-Петербург, 1912. 215 с.
14. Устав о паспортах, со всеми измен., дополн. и разьяснениями / Сост. К. Абрамович. Санкт-Петербург, 1905. 199 с.
15. Этингер Ш. Россия и евреи: сб. статей. Иерусалим, 1993. 314 с.

РОЗДІЛ 2 ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(479.24)

ПАРЛАМЕНТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ФРАКЦИИ, СОЗДАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИМИ ПАРТИЯМИ В ПЕРВОМ ПАРЛАМЕНТЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

PARLIAMENT OF AZERBAIJANI DEMOCRATIC REPUBLIC AND FRACTIONS CREATED BY POLITICAL PARTIES IN THE FIRST PARLIAMENT OF AZERBAIJAN

Искендерова Н.Е.,
докторант

Бакинского Государственного Университета

В статье рассматривается создание Азербайджанской Демократической Республики как законное продолжение традиций государственности, начавшихся в самой древней истории азербайджанского народа, а также создание Азербайджанской Демократической Республики в форме парламентской республики в качестве основного результата третьего этапа национально-освободительного движения. Отмечается, что здесь применялся принцип разделения власти, как это было во всех демократических государствах. Особо подчеркивается вмешательство во внутренние дела республики различных российских силовых структур. Положительно оценивается отношение Парламента Азербайджанской Демократической Республики к национальным меньшинствам, которым были выделены квоты в Парламенте. Также в статье освещаются проведенные Парламентом Азербайджанской Демократической Республики мероприятия и фракции политических партий.

Ключевые слова: Декларация независимости, независимость Азербайджана, политические партии, фракции, национальный совет, первый парламент.

У статті розглядається створення Азербайджанської Демократичної Республіки як законне продовження традицій державності, які почалися у найдавнішій історії азербайджанського народу, а також створення Азербайджанської Демократичної Республіки в формі парламентської республіки як основного результату третього етапу національно-визвольного руху. Зазначається, що тут застосовувався принцип поділу влади, як це було у всіх демократичних державах. Особливо підкреслюється втручання у внутрішні справи республіки різних російських силових структур. Позитивно оцінюється відношення Парламенту Азербайджанської Демократичної Республіки до національних меншин, яким були виділені квоти у Парламенті. Також у статті висвітлюються проведені Парламентом Азербайджанської Демократичної Республіки заходи і фракції політичних партій.

Ключові слова: Декларація незалежності, незалежність Азербайджану, політичні партії, фракції, національна рада, перший парламент.

The article considers the creation of the Azerbaijan Democratic Republic as a legitimate continuation of the traditions of statehood, which began in the most ancient history of the Azerbaijani people, as well as the creation of the Azerbaijan Democratic Republic in the form of a parliamentary republic as the main result of the third stage of the national liberation movement. It is noted that here the principle of separation of power was applied, as it was in all democratic states. Particularly emphasized is the interference in the internal affairs of the republic of various Russian law enforcement agencies. The attitude of the Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic to the national minorities, to whom quotas were allocated in the Parliament, is positively assessed. The same article highlights the events and factions of political parties held by the Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic.

Key words: Declaration of independence, the independence of Azerbaijan, political parties, factions, the national council, the first parliament.

Постановка проблемы. Основным итогом третьего этапа национально-освободительного движения нашего народа является обретение государственной независимости. Азербайджанская Демократическая Республика была первым светским Тюркским государством, созданным на прочной основе во всем тюркском и мусульманском мире. Азербайджанская Республика, возникшая в начале нового периода распространения республиканской формы демократического государственного правления, была законным продолжением традиций государственности, начавшихся с ранних времен истории нашего народа.

Формулировка целей статьи. Целью статьи является анализ создания Азербайджанской Демократической Республики как законного продолжения традиций государственности, начавшихся в древней истории азербайджанского народа, а также создание Азербайджанской Демократической Республики в форме парламентской республики в качестве основного результата третьего этапа национально-освободительного движения.

Изложение основного материала. 28 мая 1918 года состоялось историческое заседание Национального Совета Азербайджана под председательством Гасанбека Агаева. На этом заседании была принята Декларация о независимости Азербайджана. Декларация о независимости предвещала создание первого в тюркомусульманском мире – в Азербайджане самого демократического республиканского правления – парламентской республики [1, с. 27].

После 100 лет борьбы за свободу в Северном Азербайджане в очень сложных исторических условиях древние традиции государственности азербайджанского народа вновь возрождаются, причем на этот раз в виде парламентской республики.

Выдающиеся личности, заложившие основу Азербайджанской Демократической Республики, заложили также

и основу парламентской культуры в истории Азербайджана. Узаконив в 6-ом пункте Декларации о независимости идею о том, что «во главе Азербайджана стоит Национальный Совет, избранный народом», создатели подтвердили, что Национальный Совет является первым Парламентом Азербайджана, объявленная им республика является законным государством азербайджанского народа [1, с. 29].

Азербайджанская Демократическая Республика была парламентской республикой. Применялся принцип разделения власти, как это было во всех демократических государствах Западной Европы и в США. Законодательная власть сначала принадлежала Национальному Совету, а затем Парламенту, а исполнительная власть – правительству, несущему полную ответственность перед парламентом [6, с. 263].

В целом, Азербайджанская Демократическая Республика и ее Парламент появились в очень трудный и сложный исторический период. Революция в России в феврале 1917 года привела к краху веками существовавшего монархического строя. В Закавказье был создан специальный комитет по управлению Закавказским краем, состоящий из депутатов, избранных в Государственную Думу, а в ноябре был создан Закавказский Комиссариат. Представители, избранные в Учредительное Собрание России от Закавказья и не сумевшие приступить к своим обязанностям после Октябрьской революции большевиков, 14 февраля 1918 года собрались в Тифлисе и создали Закавказский Сейм – высший орган власти в Закавказье. Внутренние противоречия между представителями разных национальностей в Сейме и противоречия во внешней ориентации не позволили им найти общий язык.

Каждый из трех представителей Закавказского Сейма и правительства предпочли интересы своей нации общим интересам Закавказского Содружества. У них не было общей платформы. 25 мая 1918 года состоялось последнее заседание Закавказского Сейма. 26 мая Грузия,

выйдя из Закавказского Сейма, объявила о своей независимости.

Через день после распада Закавказского Сейма – 27 мая все мусульманские представители Сейма собрались в Тифлисе чтобы объявить о независимости Азербайджана и создать первое Азербайджанское правительство.

После всестороннего обсуждения они решили в такое трудное время ответственность по управлению Азербайджаном взять на себя и объявить данное собрание Национальным Советом Азербайджана. На этом заседании избирается Президиум Национального Совета. В Президиум от партии «Мусават» и беспартийной демократической группы вошли М. Гаджинский, Н. Усуббеков, Х. Хасмамедов, М.Ю. Джафаров, от мусульманских социалистических партий – Х. Мелик-Асланов, Дж. Гаджинский, от социал-демократической (меньшевистской) группы «Гуммет» А. Шейхульисламов, от российской мусульманской партии «Иттихад» – доктор Х. Султанов. Тайным голосованием М.Э. Расулзаде избирается председателем Национального Совета Азербайджана [2, с. 5-6].

28 мая в резиденции бывшего Кавказского наместника проходит заседание Национального Совета Азербайджана под председательством доктора Гасан бека Агаева. После долгих и всесторонних обсуждений Национальный Совет с большим воодушевлением, стоя и в слезах радости принимает декларацию о независимости Азербайджана. В декларации говорилось: «С наступлением Великой русской революции и разделением государства на отдельные части, а также уходом российских армий, образовалась неясная политическая обстановка. Оставленные на произвол судьбы закавказские нации управление своими народами взяли в свои руки и учредили Объединенную Закавказскую Народную Республику (Закавказский Сейм – Н.И.). По развитию политической обстановки грузинская нация вышла из Объединенной Закавказской Народной Республики (Закав-

казского Сейма – Н.И.) и сочла нужным учреждение Грузинской Народной Республики.

Из-за сложившейся обстановки после завершения войны между Россией и Османской империей, а также невиданной анархии внутри страны, Азербайджан, состоявший из Юго-восточного Закавказья, для выхода из сложных внутренних и внешних проблем, нуждается в создании особой государственной структуры» [4, ф. 894, оп. 10, д. 192, л. 1].

Молодое Азербайджанское государство – Азербайджанская Демократическая Республика начала свою деятельность в очень сложной исторической обстановке. В то время в Баку действовал Бакинский Совет Народных Комиссаров во главе с С. Шаумяном, занявшим враждебную позицию по отношению к Азербайджану. После совершенной резни азербайджанцев в марте 1918 года в Баку, Шамахе, Губе под руководством С. Шаумяна Бакинская коммуна полностью потеряла свой авторитет среди азербайджанского населения. Их власть не смогла распространиться за пределы Баку.

С целью распространения своей власти на всей территории Азербайджана 16 июня 1918 года Азербайджанский Национальный Совет и правительство переехало из Тифлиса в Гянджу. В Гяндже произошел первый правительственный кризис в истории Азербайджанской Демократической Республики. При этом, согласно условиям Батумского договора, возникли разногласия между главнокомандующим Кавказской Исламской Армией Нуру пашой, находящимся уже в Гяндже, пришедшим на помощь подвергшегося геноциду азербайджанскому народу и Национальным Советом. Вмешательство в дело представителей азербайджанской буржуазии и помещиков, опасавшихся, что правительство предпримет революционные меры, в результате привело к разногласию между Нуру пашой и Азербайджанским Национальным Советом и Правительством, которое еще более усугубило ситуацию. Возникла

угроза утраты с трудом достигнутой независимости. 17 июня после проведенных горячих дебатов Национального Совета во главе с М.Э. Расулзаде кризис с трудом был преодолен. Азербайджанский Национальный Совет, учитывая реальную ситуацию в стране и конкретные исторические условия, 17 июня в Гяндже вынужден был принять два важных решения: он временно приостановил свою деятельность; было решено до созыва Учредительного Собрания всю власть передать новосозданному второму Временному правительству под руководством Фатали хана Хойского [1, с. 29].

Национальный Совет Азербайджана также постановил, что до созыва Учредительного Собрания, правительство Фатали хана Хойского должно прочно сохранять власть в своих руках и не идти никому на уступки. Временное правительство должно было созвать Учредительное собрание не позднее, чем за шесть месяцев [3, с. 9].

Таким образом, первый Парламент Азербайджанской Демократической Республики – Национальный Совет Азербайджана сделал свои первые шаги [1, с. 30].

19 ноября 1918 года Национальный Совет принял закон об образовании Азербайджанского Парламента. Согласно этому закону планировалось в однопалатный Парламент, который должен был состоять из 120 человек, помимо 44 членов Национального Совета, избрать еще 36 делегатов из 2 миллионов 862 тысяч человек – общего населения Северного Азербайджана, которые должны были быть избраны из 1 миллиона 952 тысяч человек, то есть 68% тюркок-мусульман (всего вместе 80 человек). Оставаясь верным своим принципам, правительство республики нашедшим убежище в нашей стране более 500 тысяч армянам выделило 21 место в парламенте, русским численностью 214 тысяч человек 10 мест, каждому национальному меньшинству по одному месту. Азербайджанская Демократическая Республика впер-

вые в тюркок-мусульманском мире дала женщинам право избирать и быть избранными [6, с. 263].

Первое заседание парламента состоялось 7 декабря 1918 года. Собрание открыл председатель Национального Совета М.Э. Расулзаде. На заседании присутствовали представитель Томсона, генеральный консул Ирана, его финансовый советник, председатель правительства Горцев Г. Чермоев, представитель Грузии Карсевадзе, представитель Республики Араз – П. Алиев [5, 265].

Великий политический и государственный деятель, основатель Республики Мамед Эмин Расулзаде выступая на первом заседании, выразил уверенность в том, что его народ никогда не потеряет преданность своим национальным идеалам, навсегда выберет путь к свободе и независимости, подытожив свою историческую речь такими словами: «Азербайджан – источник огня. Чтобы этот огонь не потух, мы должны держаться за руки и трудиться непременно сообща! Я приглашаю вас к такому союзу» [2, с. 36].

По предложению Ш. Рустамбекова А. Топчубашов был избран председателем Парламента, заместителем председателя – Г. Агаев, а секретарем – Р. Векилов [5, с. 265].

В многопартийном парламенте функционировало 11 фракций: фракция «Мусават» и беспартийные (39 человек), фракция «Иттихад» (13 человек), фракция «Ахрар» (6 человек), фракция Социалистов (13 человек), фракция Беспартийных (4 человека), фракция Независимых (3 человека), фракция «Левые независимые», фракция «Славяно-русское общество» (5 человек), фракция «Национальные меньшинства» (4 человека), Армянская фракция (5 человек), фракция «Дашнакцутюн» (6 человек) [2, с. 16].

Фракции в парламенте выступили со своими заявлениями. Несмотря на имеющиеся разногласия по определенным вопросам, в этих заявлениях была одна общая цель: сохранить независи-

мость и территориальную целостность молодой Азербайджанской Республики, национально-политические права, укрепить связи азербайджанского народа и правительства с другими народами и государствами, особенно с соседними государствами, создать правовое демократическое государство в республике, осуществлять реформы, создать сильную армию, способную защитить страну [5, с. 266].

Несмотря на то, что Парламент Азербайджанской Демократической Республики просуществовал всего 17 месяцев, он доказал свою жизнеспособность и высокую рабочую дееспособность. Он показал, что азербайджанский народ достиг уровня парламентского управления.

В период деятельности парламента было проведено 145 заседаний. Первое заседание было проведено 7 декабря 1918 года, а последнее – 27 апреля 1920 года. Из-за отсутствия кворума 15 из этих заседаний не состоялись. Даты двух из оставшихся 130 заседаний – 28 мая и 15 сентября 1919 года были проведены

по случаю Независимости Азербайджана и первой годовщины освобождения Баку [7, с. 131].

На обсуждение парламента было вынесено более 270-ти законопроектов, из которых около 230 были приняты. Деятельность парламента регламентировалась «Наказом Парламента Азербайджана», непосредственно играющего роль его устава [2, с. 18].

Выводы. Парламент Азербайджанской Демократической Республики за время своего существования сосредоточил свою деятельность на решении социально-экономических и финансовых проблем страны, обеспечении политической и территориальной неприкосновенности страны, защите прав граждан, укреплении демократических и правовых основ государства, создании необходимых условий для признания Азербайджанской Республики мировыми государствами, создании политических, экономических и торговых связей с другими странами и в первую очередь с его ближайшими соседями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 440 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, 976 s.
3. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcmuəsi. 1919, №1.
4. Государственный Архив Азербайджанской Республики, ф. 894, оп. 10, д. 192.
5. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəli. Ali məktəblər üçün müəllimlər kursu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 544 s.
6. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2015, 412 s.
7. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı: Kitab klubu, 2013, 506 s.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ДИПЛОМАТИЧНІ ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ В ІСТОРИЧНОМУ СПАДКУ ФРАНЧЕСКО ГВІЧЧАРДІНІ (1483–1540): ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРСИ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

INTERNATIONAL RELATIONS AND DIPLOMATIC EUROPEAN HUMANITARIAN PRACTICES IN FRANCESCO GUICCIARDINI (1483–1540): EXTERNAL POLITICAL AND INSTITUTIONALIZATION DISCOURSE OF PERIOD OF EARLY NEW TIME

Ціватий В.Г.,

*кандидат історичних наук, доцент,
заслужений працівник освіти України*

У статті проаналізовано основні напрями політичної, дипломатичної та літературної діяльності видатного сучасника доби Відродження – італійця Франческо Гвіччардіні, оскільки його практичний досвід і літературно-поетична спадщина не втратили своєї актуальності й до сьогодні, а його ім'я і творчість міцно пов'язують Італію та Україну через віки й тисячоліття європейської історії.

У статті аналізується зовнішня політика та дипломатія європейських держав доби раннього Модерного часу. Особливу увагу приділено концептам «Європа», «зовнішня політика», «війна» і «мир» у контексті інституціонального розвитку дипломатичних служб і моделей дипломатії провідних держав Європи. Визначено напрями розвитку теорії та практики дипломатії й формування суспільно-політичної думки початку доби раннього Модерного часу в контексті концептуалізації Європи.

Ключові слова: дипломатія, зовнішня політика, історія дипломатії, інституціоналізація, доба Відродження, Франческо Гвіччардіні, Італія, Україна.

В статье проанализированы основные направления политической, дипломатической и литературной деятельности выдающегося современника эпохи Возрождения – итальянца Франческо Гвиччардини, поскольку его практический опыт и литературно-поэтическое наследие не потеряли свою актуальность и до сегодня, а его имя и творчество крепко связывают Италию и Украину через века и тысячелетия европейской истории.

В статье анализируется внешняя политика и дипломатия европейских государств раннего Нового времени. Особое внимание уделено концептам «Европа», «внешняя политика», «война» и «мир» в контексте институционального развития дипломатических служб и моделей дипломатии ведущих государств Европы. Определены направления развития теории и практики дипломатии и формирования общественно-политической мысли истоков раннего Нового времени в контексте концептуализации Европы.

Ключевые слова: дипломатия, внешняя политика, история дипломатии, институционализация, эпоха Возрождения, Франческо Гвиччардини, Италия, Украина.

The basic directions of political, diplomatic and literary working of the famous contemporary of the Renaissance – Francesco Guicciardini (1483–1540), because his practical experience and literary and poetic heritage had not lost their relevance to this day, and his name and work closely to bind Italy and Ukraine through the centuries and millennia of European history is analyzed at the article.

At the turn of the Middle Ages and early modern times there is an objective process driven by the launch of the institutional design of foreign policy and diplomatic services of the leading countries in Europe. Accordingly, there is the relationship between the original concepts and priorities: “Europe”, “identity”, “humanity”, “foreign policy” and “diplomacy”, “war” and “peace” and so on. To that issues related to contemporary and evaluation for various state-legal forms and types of government, institutional political processes, characteristics of reality and ideals create tasks and in covering practice power models diplomacy, diplomacy institutions, humanistic traditions of diplomatic tools and more.

Key words: diplomacy, foreign policy, history of diplomacy, institutionalization, Renaissance, Francesco Guicciardini, Italy, Ukraine.

Постановка проблеми. Серед зовнішньополітичних постулатів доби Середньовіччя та раннього Модерного часу вже стало традицією вважати Італію з її містами-державами фаворитом втілення й просування політико-дипломатичних ідей і традицій європейської дипломатичної практики, яка актуальною залишається й сьогодні. Тому цілком можна погодитися з твердженням, що Італія є прабатьківщиною сучасної дипломатії, а тому кожній освіченій пересічній і непересічній особистостям не завадить долучитися до історії дипломатії та знати причинно-наслідкові зв'язки в європейській інституціональній моделі дипломатії.

Міжнародні відносини, зовнішня політика й дипломатія провідних держав Європи доби Середньовіччя та раннього Модерного часу традиційно уособлювалися в образі та діях їхніх правителів (владарів-державців) або відомих політиків, дипломатів, істориків, митців і поетів, оскільки підходи, принципи, переконання, рішення та практичні дипломатичні дії багато в чому визначали й загальний поступ дипломатії зазначеного періоду, і визначили її подальший розвиток під впливом європейських політико-дипломатичних та інституціональних процесів.

Для доби Середньовіччя та раннього Модерного часу був характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики й дипломатичних служб провідних держав Європи.

Відповідно й постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» та «дипломатія». З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів під час висвітлення завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» та «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування політико-дипломатичних систем і систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду.

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, зважаючи на його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання.

Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики й дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, як відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема, зовнішньої політики й дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію.

Вона є формалізованим, упорядкованим процесом із певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю

різних рівней влади та іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо).

Зважаючи на постановку проблеми, маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав та їхній дипломатичний інструментарій, спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики й дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики й дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їхньої актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подаль, М.В. Кірсенко, А.І. Кудряченко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, О.М. Масан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб, В.А. Рубель, П.М. Котляров, Ю.О. Голубкін, Л.О. Нестеренко, І.В. Немченко, Б.М. Боднарюк та інші. Суттєву увагу проблемам міжнародних відносин, зовнішньої політики й дипломатії раннього Нового (Модерного) та Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, російської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл.

Спеціальні фундаментальні дослідження із зазначеної тематики практично відсутні. Загалом, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та роз-

витку системи європейських держав, проблем її доктринального забезпечення свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій.

Водночас необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти – не означає збагнути сутнісні ознаки самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін, а також модернізаційних процесів.

Така постановка проблеми має показати, як відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних і консульських служб провідних європейських держав.

Об'єкт дослідження – специфіка й значення зовнішньої політики та дипломатії як складової духовно орієнтованої соціальної та інтелектуальної організації європейського суспільства доби Середньовіччя. Предмет дослідження – політико-дипломатична та літературна діяльність італійця Франческо Гвіччардіні як типового представника європейської історико-політичної думки й зокрема італійської дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу.

Формулювання цілей статті. Метою статті є спроба проаналізувати політико-дипломатичні процеси та початок формування відповідних політико-дипломатичних систем у Європі, зокрема історичних передумов та інституційних етапів формування італійської школи дипломатії загалом та особистих здобутків відомого італійського дипломата, політика й історика – Франческо Гвіччардіні (1483–1540).

Виклад основного матеріалу. Пріоритетній ролі дипломатії Італії (італійським землям) у міждержавних відноси-

нах сприяли й ті обставини, що в Італії розташована резиденція папи – центр католицизму, з незліченними міжнародними зв'язками й стосунками, а також у цей час формувалася (інституціоналізувалася) перша європейська система міжнародних відносин, а провідними державами-акторами виступали Франція, Італія та Іспанія. У цей час у Європі вирували перша всеєвропейська війна з узагальнюючою назвою – Італійські війни (1494–1559 роки).

Італійські міста-держави Венеція, Генуя, Піза, Флоренція й Мілан забезпечували захист інтересів своїх громадян за кордоном шляхом організації консульської служби. Венеція, Флоренція та Генуя стали середньовічними державами європейського значення. Генуя та Флоренція були консульськими комунами, а Венецією правив довічно обраний дож, владу якого обмежувала Велика рада з представників знатних сімейств.

Гвіччардіні Франческо (Guicciardini, Francesco) (1483–1540) – італійський державний діяч, політик, дипломат, гуманіст, історик й автор політичних трактатів [1].

Народився Франческо Гвіччардіні у Флоренції 6 березня 1483 року в сім'ї заможного флорентійського громадянина П'єро Гвіччардіні. Навчався у Феррарському та Падуанському університетах.

Він є сучасником і другом Нікколо Макіавеллі. Молодший і багатший Гвіччардіні зробив політичну кар'єру як посланник Флоренції в Іспанії при королеві Фердинандові II в період з 1511 по 1514 роки, намісник у папській області в період з 1516 по 1534 рік, генерал папської армії, радник Папи Климента VII і впливовий громадянин Флоренції після падіння республіки (1530).

Гвіччардіні був умілим адміністратором, здатним воєначальником; його блискучий розум і здатність передбачати події давали змогу йому попереджати тих, кому він служив, про можливі небезпеки та загрози й уникати серйозних неприємностей.

Найбільш відома його робота – «Історія Італії» («Storia d'Italia», 1537–1540, опу-

бліковано в 1561–1564 роках), де дається широка панорама Італії в 1492–1534. Для цієї праці характерний піднесений стиль, виклад підкріплюється документами. Проникливістю суджень вирізняються й «Нотатки політичні та громадянські» («Ricordi politici e civili», 1525–1529, опубліковано у 1576 році).

«Історія Італії» – перша праця такого типу й перший приклад модерного історіописання [2]. У ній Гвіччардіні детально простежував політичну долю країни чи радше країн, адже тогочасна Італія ще була поділена на багато дрібних і середніх республік, князівств і герцогств, з 1492 по 1540 рік, тобто того періоду, коли вона стала ареною для міжнародних конфліктів під назвою Італійські війни, свідком яких був сам Ф. Гвіччардіні.

Він зважав на роль правителів, мудрі або погано продумані рішення котрих завжди відображалися на стані народу. Гвіччардіні намагався зрозуміти причини політичних і військових поразок італійських держав. «Історія Італії» була опублікована через чверть століття після її закінчення (1561–1564) та принесла Гвіччардіні славу найкращого історика Італії та Європи. Макіавеллі та Гвіччардіні стали піком ренесансної історіографії та політичної аналітики Італії, котрі не отримали нових імпульсів розвитку в епоху пізнього Відродження, хоча закладені ними стандарти й традиції в європейській історіографії використовували майже до XVII століття [3, с. 1–65].

В «Історії Флоренції» Франческо Гвіччардіні описав події від повстання Чомпі 1378 року й до 1509 року, коли була написана ця праця, тобто за два роки до іспанського посольства [4].

Гвіччардіні критично проаналізував еволюцію політичної системи Флоренції – від пополанської демократії до тиранії Медічі, дійшовши висновку, що оптимальною формою правління для Флоренції була б олігархія, тобто «влада найкращих», водночас беручи як приклад ідеальної держави Венеціанську республіку та її конституцію.

Політичні вподобання не завадили йому, однак, чітко бачити та оцінювати ситуацію в державному житті та кулуарних настроях Флорентійської республіки, бачити зміни структури влади, боротьбу різних політичних груп за владу. Але водночас, на відміну від Макіавеллі, свого сучасника та друга, якого він, утім, часто критикував, Гвіччардіні не виправдовує авторитарну владу за жодних обставин. Він залишався вірним ідеям і принципам республіки, хоча й аристократичного забарвлення. Зокрема, свої думки з цього приводу він викладає в діалозі «Про управління Флоренцією».

Аж до другої половини XIX століття Франческо Гвіччардіні був відомий, насамперед, як історик, але, починаючи з 1857 року, почали виходити у світ невідомі раніше праці, виявлені в сімейних архівах у Флоренції. Головним чином політичні за змістом, вони змусили говорити про автора як про видатного публіциста [5].

Франческо Гвіччардіні – один із найбільших політичних мислителів пізнього Відродження. Продовжуючи традиції гуманістів, він вірив у здатність людини належним чином, тобто відповідно до розуму та природи, влаштовувати своє політичне буття. «Три речі хотів би я бачити перед смертю, – писав він, – це добре влаштовану республіку (йдеться про Флорентійську республіку) в нашому місті, Італію, визволену від усіх варварів, і світ, позбавлений тиранії попів». Його політичні, політико-дипломатичні та правові погляди викладені в таких працях, як «Історія Флоренції», «Діалоги про управління Флоренцією» та інших. Гвіччардіні належить конституційний проєкт для Флоренції, який, продовжуючи характерні і для епохи Відродження, і для Античності традиції, базується на змішаній формі правління. «Безсумнівно, що правління, змішане з трьох форм – монархії, аристократії та демократії, – краще і більш стійке, ніж правління однієї з цих трьох форм, особливо, коли під час змішання з кожної форми взяте добре й від-

кинута погане», – підкреслював мислитель [3].

Важливе місце в політико-дипломатичному та політико-правовому світогляді Гвіччардіні займає проблема свободи й справедливості. Він зазначав, що «фундаментом свободи повинно бути народне правління». Розробляючи раціоналістичні ідеї про свободу, справедливість, рівність, закони, він підкреслював, що «... влада повинна дотримуватися у всьому справедливості та рівності, бо тільки так у суспільстві можуть бути створені відчуття безпеки, загального добробуту й закладені основи для збереження народного правління» [1].

Можна стверджувати, що до певної міри для мислителя більш важливим є забезпечення прав та інтересів конкретної особи, ніж забезпечення загального народоправства. Він зазначає: «Плоди свободи й ціль її не в тому, щоб кожен правив державою, бо правителем може бути тільки той, хто здатний і заслуговує цього, а в тому, щоб дотримуватися добрих законів і постанов». Для мислителя свобода тісно взаємопов'язана зі справедливістю: «Свобода в республіці – це слуга справедливості, – писав Гвіччардіні, – бо вона встановлена не для іншої цілі, як тільки для захисту однієї людини від посягань іншої».

Саме тому античні народи вважали вільне правління не вищим і не кращим за інших і надавали перевагу правлінню, за якого краще забезпечуються охорона законів і справедливості». Тобто головним є не форма правління як така, а вміння організувати управління державою на основі законів і справедливості. Значну увагу у своїх працях мислитель приділяє також самій дії добре продуманих законів і системи ефективних покарань за їхнє порушення. Якщо те чи інше явище не врегульоване законом, вважав мислитель, оскільки «неможливо охопити загальним правилом усі окремі випадки», воно повинно передаватися на розгляд судді, який, розібравши всі обставини справи, виносить рішення, керуючись «голосом своєї совісті».

Проте і в таких випадках суддя не повинен порушувати принципів закону. Важливим елементом законності є система ефективних покарань. До того ж він підкреслює, що справа не стільки в жорстокості покарань, скільки в однаковому підході до однакових правопорушень і в тому, щоб жодне правопорушення не залишалось безкарним.

Порівняно з Н. Макіавеллі, вплив Ф. Гвіччардіні на подальший розвиток європейської правової та політичної думки значно менший [9, с. 52–53].

Це пояснюється рядом факторів. По-перше, жодна з праць мислителя не була опублікована за його життя. По-друге, виступаючи за конфедеративний устрій Італії, він не знайшов прихильників, ба більше – був рішуче критикований діячами національно-визвольної боротьби італійського народу вже в пізніші періоди. Проте варто зазначити, що, втім, у творах мислителя піднято й розроблено ряд проблем, які тільки значно пізніше знайшли належну увагу в європейській правовій та політичній думці, що, власне, і виводить Гвіччардіні в ряд найбільших представників політико-правової думки середньовічної Європи.

Гвіччардіні прагнув бути істориком наукового, об'єктивного складу, проте його твори забарвлені іронією й гіркотою. Як політичний мислитель, він робив із будь-якого емпіричного спостереження всі логічні висновки. Залишаючись гуманістом, готовим брати до уваги й причини психологічного характеру, Ф. Гвіччардіні слідував все ж шляху аналізу, вбачав у політичному житті ланцюг причин і наслідків, брав під сумнів загальні принципи й відстоював самостійну значимість окремої ситуації.

Гвіччардіні спонукали егоїстичні мотиви, інтереси сім'ї та Флоренції, а втім, він створив проект майбутнього устрою Італії до її об'єднання.

Помер Гвіччардіні в Санта-Маргеріт поблизу Флоренції 23 травня 1540 року. На рівні з Нікколо Макіавеллі вважається одним із найавторитетніших авто-

рів і непересічних осіб доби італійського Відродження.

Франческо Гвіччардіні й Нікколо Макіавеллі на початку XVI століття стали найбільш відомими представниками флорентійської школи дипломатії. [15].

Флорентійській дипломатії були властиві як дух таємниці й ревностної недовіри, так і професійність, майстерність, витонченість, інституційність, системність і цілеспрямованість, якими виявилось перейнято та інституційовано все державне управління цього міста-держави. Перейнявши у Візантії методи й прийоми її дипломатії, Флоренція підняла їх до ступеня мистецтва. Усі способи зваблювання, підкуп, лицемірство, зрада, віроломство, шпигунство в дипломатичному відомстві Флоренції були доведені до віртуозності.

Флорентійці вирізнялися особливими вміннями використовувати в дипломатичних цілях своїх купців. Нерідко й флорентійські посольства отримували інформацію і від приїжджих іноземних купців, і навіть іноземних студентів. В організації посольської служби флорентійська дипломатія створила власну дипломатичну школу. Її суперницею можна вважати лише венеційську дипломатичну школу.

Інші італійські держави лише наслідували їхній приклад. Збереглися джерела, які дають змогу судити про те, що вже з XIII століття почалося видання низки постанов, у яких до дрібниці регулювалася поведінка та діяльність закордонних представників республіки. Посли повинні були за повернення передавати державі отримані ними подарунки. Їм заборонялося домагатися при іноземних дворах яких-небудь звань або титулів. Послів не можна було призначати в держави, де вони мали власні володіння. Їм було заборонено розмовляти з іноземцями про державні справи республіки.

Послам не дозволялося брати із собою дружин, щоб ті не розголосили державних таємниць. Однак послам було дозволено брати власного кухаря, щоб не бути отру-

єними. Коли встановлювалися постійні дипломатичні представництва, посол не міг покинути свій пост до прибуття наступника. У день повернення у Венецію чи Флоренцію посол повинен був з'явитися в державну канцелярію та занести в особливий реєстр, яким завідував великий канцлер, повідомлення про своє прибуття.

Після повернення посол зобов'язаний був представити звіт про здійснені ним витрати. Винагорода послів було досить скромною й далеко не відповідала витратам, які їм доводилося нести за посадою. У своїх донесеннях послі гірко скаржилися на цю обставину. Як зазначається в повідомленні одного з них, не дивно, що багато громадян воліють залишатися у Венеції чи Флоренції та жити там приватними особами, а не вирушати послами в чужі краї [7, с. 250–252].

Зі зміцненням дипломатичних зв'язків термін перебування в країнах послів поступово подовжувався. У XV столітті було постановлено, що час перебування посла за кордоном не повинен перевищувати двох років. У наступному столітті цей термін був продовжений до трьох років. Посли зобов'язані були інформувати уряд своєї республіки про стан справ держави їхнього перебування. З цією метою вони регулярно – спочатку раз на тиждень, а з поліпшенням засобів зв'язку значно частіше – відправляли на батьківщину депеші. Ці донесення, які надходили від послів з усіх держав, давали ніби миттєвий знімок політичного та дипломатичного становища в Європі та світі.

Частина депеш або навіть цілі депеші нерідко були зашифровані. Дипломатичні шифри завжди були об'єктом посиленої уваги флорентійських і венеційських правителів, які надто ревно ставилися до таємниць власної дипломатичної кореспонденції. Уже з ранніх часів флорентійський і венеційський уряди мали особливих шифрувальників, а надалі спеціальним державним інституціям було доручено стежити за державними шифрами й піклуватися про винахід нових.

Мистецтво шифрування перебувало тоді ще в зародковому стані. Потрапивши в чужі руки, шифри порівняно легко розгадувалися. Шифр зазвичай полягав у заміні літер латинського алфавіту або іншими літерами, або арабськими цифрами, рисочками, крапками, довільними фігурами. Одній букві нерідко відповідали два або три знаки. Уводилися також знаки, які не мали жодного значення, – для того, щоб заплутати шифр й ускладнити його розгадку для сторонніх [11].

Інші держави Італії також почали застосовувати шифр у своїх дипломатичних посланнях. У канцелярії Папи Римського шифри застосовувалися вже в першій половині XIV століття й спочатку укладалися в заміні одних слів іншими, умовними. Наприклад, замість «гвельфи» писалося «сини Ізраїлю», замість «гибелліни» – «єгиптяни», замість «Рим» – «Єрусалим».

Добре розроблені системи шифрів застосовувалися вже в XV столітті й у Мілані. Шифрована дипломатична переписка викликала незадоволення, а іноді протести й репресії з боку зацікавлених дворів. Наприклад, султан Баязид II, дізнавшись, що венеціанський байюло Джероламо Марчелло посилав своєму уряду шифровані листи, наказав йому протягом трьох днів покинути країну. Султан заявив, що він взагалі не має наміру терпіти в себе за таких умов венеціанського байюло.

Тим часом політико-дипломатична ситуація в Європі різко змінилася: у 1365 році Флоренція вступила в новий період міжнародних і політико-дипломатичних відносин. Флоренція – це найбільший середньовічний політико-дипломатичний, культурний, торговельний і фінансово-економічний центр у Європі. Флоренція виникла як стародавнє поселення ветеранів Риму в 59 році до нашої ери й отримала назву «Квітуча». Співучий діалект Флоренції став основою італійської літературної мови. Тут у різні часи народилися, жили й творили свої шедеври такі відомі особистості, як Данте

Аліг'єрі, Джованні Боккаччо, Донателло, Мікеланджело Буонаротті, Леонардо да Вінчі, Джотто, Нікколо Макіавеллі, Галілео Галілей та інші. З цим містом-державою свою політико-дипломатичну долю тісно пов'язав і Франческо Гвіччардіні. Остаточо пов'язавши свою долю з Флоренцією, Франческо Гвіччардіні повністю поринає в дипломатичну діяльність й освоює віртуозність флорентійської дипломатичної школи. Він вдало поєднав дипломатію з літературною творчістю.

У дипломатичній діяльності Франческо Гвіччардіні втілюється тогочасна практика та найкращий дипломатичний інструментарій флорентійської школи дипломатів, яку уособлював саме Франческо Гвіччардіні. У добу його дипломатичної діяльності – добу Середньовіччя та раннього Модерного часу – у Європі формуються основи національних моделей дипломатичних служб держав цього регіону. Дипломатичний інструментарій і прийоми італійської – особливо флорентійської й венеціанської дипломатії – здійснили значний вплив на дипломатію, моделі дипломатії, органи зовнішніх зносин, які формувалися в цей час у Європі, дипломатію держав – Іспанії, Англії, Франції, Швеції та Австрії.

І для етичної, і для історичної, і для політико-дипломатичної концепцій Франческо Гвіччардіні характерний глибокий аналіз людських і суспільно-політичних взаємин. При цьому автор розкриває найбільш потаєні причини вчинків, що здійснюються людьми і в державних,

і в приватних, і в дипломатичних справах. У цьому виявляється психологізм робіт Ф. Гвіччардіні, властивий історикам раннього Нового часу. Ф. Гвіччардіні як мислитель, дипломат й історик випередив свій час. Він увібрав гуманістичну систему цінностей, але в історико-політичних ідеалах зберіг оригінальність думок: не республіканізм, а олігархізм, не влада народу, а влада кращих, не монархізм для Італії, а федералізм. Франческо Гвіччардіні представляє собою новий тип непересічної особистості – прагматичний, практичний, реально сприймаючий людей з їхніми чеснотами й недоліками. Окремі положення концепції Гвіччардіні – про державу як про систему, що розвивається, про кращий її устрій і досягнення суспільного блага, про витoki формування національного характеру й психології людей, про можливі шляхи об'єднання Італії – наближають його до рівня пізнання й прогностичності, характерного для тогочасної політико-дипломатичної моделі інтелектуальної Європи [6; 8; 10; 12; 13, с. 26–36; 14].

Висновки. Отже, сьогодні твори Франческо Гвіччардіні несуть у собі гострий присмак суспільно-політичної та політико-дипломатичної злободенності такою мірою, що читаючи їх, нараз здається, що читаєш статтю в якому-небудь сучасному солідному науковому аналітичному виданні. Політико-правова, історична й політико-дипломатична спадщина Франческо Гвіччардіні отримала своє гідне продовження в наступні століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гвиччардини Ф. Заметки о делах политических и гражданских и другие сочинения / Пер. с итал. М.С. Фельдштейна. М.: Академический проект, 2017. 304 с.
2. Guicciardini F. The history of Italy. New Jersey: Princeton, 2002. 850 p.
3. Guicciardini F. Considerazioni intorno ai discorsi del Machiavelli sopra la prima deca di Tito Livio. Opere. (Scrittori d' Italia): in 10 vol. Bari: Laterza, 1932. Vol. VIII. P. 1–65.
4. Guicciardini F. Storie Florentine. A cura di R. Palmarocchi. Bari: Laterza, 1931. 350 p.
5. Machiavelli N. Lettere a Francesco Vettori e a Francesco Guicciardini. A cura di G. Inglese. Milano, 1989. 580 p.
6. Брагина Л.М. Италия в Средние века и раннее Новое время. V–XVII. 2-е изд. М.: Издательство РГГУ, 2017. 448 с.
7. Ціватий В.Г. Нікколо Макіавеллі (1469–1527): політико-дипломатичні погляди і діяльність (у вимірах XXI століття). Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2013. Вип. 20 (1). С. 250–252.

8. Ціватий В.Г. Інституції та дилеми європейської дипломатичної практики доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2016. Вип. 23. Ч. I. Серія «Історичні науки». С. 136–141.
9. Ціватий В.Г. Політика, дипломатія і фортуна Нікколо Макіавеллі: погляд із XXI століття. Зовнішні справи. 2014. № 8. С. 52–53.
10. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle. Paris: Presses Universitaires de France, 2012. 369 p.
11. Black J. A History of Diplomacy. Reaktion Books, 2010. 312 p.
12. Dumont, J. Corps universelle diplomatique du droit des gens. Amsterdam, 1726. T. 3. Pt. 2.
13. International Relations. Edited by Stephen McGlinchey. Bristol, England, 2017. Pt. I: Diplomacy. P. 26–36.
14. Shaw C. The politics of exile in Renaissance Italy. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 253 p.

РОЗДІЛ 3 ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94 (477+438)

**Босак Едгар,
Капітан Л.І.,**
*доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ОБРАЗ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ МЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ: ФОРМУВАННЯ СТЕРЕОТИПІВ

VISION OF POLISH IN UKRAINIAN MENTAL SPACE: FORMING STEREOTYPES

У статті проаналізовано найбільш важливі шляхи формування стереотипного бачення поляків сучасними українцями. Розглянуто вплив шкільного виховання та підручників на закріплення та підсилення упереджень щодо польської нації. Звернуто увагу на потужний вплив мас-медіа та проблеми поширення українськими заробітчанами власного негативного досвіду на все польське суспільство.

Ключові слова: Україна, Польща, стереотипи, ментальність, культурні взаємини.

В статье проанализировано наиболее важные пути формирования стереотипного видения поляков современными украинцами. Рассмотрено влияние школьного воспитания и учебников на закрепление и усиление предвзятости относительно польской нации. Обращено внимание на мощное влияние масс-медиа и проблемы распространения украинскими трудовыми мигрантами собственного негативного опыта на все польское общество.

Ключевые слова: Украина, Польша, стереотипы, ментальность, культурные взаимосвязи.

The article analyzes the most important ways of forming the stereotypical vision of Polish by modern Ukrainians. The influence of school education and the textbooks on strengthening and strengthening prejudices about the Polish nation are considered. The attention is drawn to the powerful influence of the mass media and the problem of the Ukrainian wage-laborers spreading their own negative experience to the entire Polish society.

Key words: Ukraine, Poland, stereotypes, mentality, cultural relations.

Ефективність міжнаціонального культурного співробітництва залежить від багатьох чинників, однак передусім – від діяльності конкретних індивідів (організація вистав, концертів, спільних заходів) та реакції людей на цю діяльність. Саме реакція людей та їхні висновки виступають цеглинами для будування нового витка культури. Однак варто зауважити, що будь-яке людське сприйняття априорі є суб'єктивним, адже формується під впливом особистісних упереджень, історичної пам'яті, різного роду стереотипів тощо.

Українсько-польські відносини мають тривалу та непросту історію. Її сторінки рясніють гострими моментами – кілька століть перебування українських земель у складі Речі Посполитої, Хмельниччина, Коліївщина, діяльність ОУН-УПА, операція «Вісла» тощо. Звісно, зараз немає відкритої збройної конфронтації та кривавої помсти за минуле, однак градус напруження дещо підвищений, старі рани ще кровоточать і відносини ще досить далекі від ідеального порозуміння. Головною причиною таких напружених стосунків виступає конфлікт пам'яті.

Тема українсько-польських відносин є хоча й не новою, але актуальною. Після розпаду СРСР вона стала топовою ледь не із серпня 1991 року. Наприкінці 1990-х років у дослідженні українсько-польських відносин розпочався новий етап. Однак більшість досліджень із цієї теми стосуються політичних взаємовідносин двох країн, хвиль «потепління» та «охолодження» у спілкуванні урядів, економічних стосунків і так далі. Тут варто відзначити напрацювання В. Колесника [8], Т. Герасимчук [3], Я. Касьянова [7], М. Янкова [21]. Досить мало уваги приділено культурній і ментальній частині взаємовідносин двох націй, хоча окремі аспекти зачіпають у своїх працях Т. Зарецька [5], Л. Зашкільняк [6], В. Литвин [11], В. Сеніч [14], Л. Стрільчук [17].

Мета статті – дати короткий аналіз основних проблем зі сфери стереотипного бачення поляка в українському ментальному просторі.

Як би ми не намагались, привиди минулого міцно живуть у підсвідомості людей і живлять стійкі стереотипи. Ми вважаємо, що розгляд шляхів походження стереотипів, їхніх тенденцій і найбільш проблемних питань у цій сфері виступає тим самим мостиком між засудженням та упередженням до розуміння іншого народу та його культури.

Згідно із західною традицією (передусім, за американським політологом Волтером Ліппманом) стереотип – це прийнятий в історичній спільності зразок сприйняття, фільтрації, інтерпретації інформації під час розпізнавання та впізнавання навколишнього світу, заснований на попередньому соціальному досвіді [10, с. 95–107].

О. Шиприкевич зауважує, що на формування стереотипів впливають оперантні та умовні зв'язки. Оперантні зв'язки позначають перехід від негативного враження від конкретного представника певної нації, який виступає в ролі фрустратора, до узагальненого сприйняття щодо цілої нації. Такий перехід зумовлений

складними психічними процесами на різних рівнях [19, с. 47].

Умовні зв'язки пов'язані випадковим збігом зустрічі представників різних етнічних спільнот і якоїсь неприємної події. Як наслідок, один із них переносить свої негативні емоції на іншого, а через нього – на всіх представників етнічної спільноти. Такі зв'язки підтверджені експериментами [19, с. 47].

Важливого значення для формування ставлення до іншої нації набувають і звертання до її представників. Зокрема, негатив щодо поляків відображається в таких словах, як «лях», «пшек», «поляци». Однак варто зауважити, що ці слова хоча й несуть негативне ставлення до польської громади, однак частіше за все вживаються через відсутність відомих аналогів.

Цікаве дослідження у цій сфері було проведено в 2009 році А. Кравчук із кафедри польської філології Львівського національного університету. Метою дослідження було на основі даних соціологічного опитування виявити, яким є сучасний стереотип поляка в мовній свідомості української молоді. Загалом, можна сказати, що українські студенти усвідомлюють, що сьогодні слово «лях» для окреслення поляка не вживається та є образливим пережитком історії. Його використання найчастіше пояснюється банально: «Крім анахронізму лях, інших не знаю»; «У літературі я натрапила на слово ляхи, хоча не чула його від інших». Часто у відповідях на питання про синонім до слова «поляк» студенти зазначають «пшекі» або «пеки». Це прізвисько виникло, очевидно, внаслідок того, що українцям польська мова здається надто «шелестливою», з частим поєднанням звуків [пш] [9, с. 216]. Цікаво, що, крім названих слів, респонденти не змогли вказати інші синоніми до слова «поляк», а це значить, що їхня асоціативна свідомість чиста й позбавлена історичних стереотипів та упереджень. Однак навіть якщо конкретний індивід і не має жодного злого упередження до представника польської національності, вживання подібних

слів пасивним чином поширює негативне, дещо зневажливе ставлення до поляків.

А. Кравчук проаналізувала не тільки як українці називають поляків, але й з якими рисами характеру та звичками ті в них асоціюються [9, с. 216]. Можна говорити про те, що в молодого покоління здебільшого спостерігається позитивне ставлення до наших східних сусідів, воно менш схильне зважати на певні стереотипи. Ваги додає те, що опитування проводилось на базі львівських вищих навчальних закладів – осередку найбільш болючих згадок спільної українсько-польської історії.

Використовуючи дані соціологічних досліджень, ми можемо стверджувати, що образ Польщі та поляків в очах українців на початку нового століття був змальований здебільшого в позитивних тонах. Відчувається зростання приязності й з боку поляків, особливо помітно це після кількох вузлових подій сучасної історії України – «Помаранчевої революції» 2004 року та Майдану 2014 року.

Наприклад, заданими польського Інституту справ публічних, який у 2000 році підготував рапорт «Польща – Україна: взаємний образ», 50% українців мали цілком позитивний образ Польщі, ще 39% – нейтральний і лише 11% – негативний. Важливо підкреслити, що цей образ загалом сформований подіями 90-х рр. Тільки в 7% українських респондентів він асоціювався з історією, ще і 9% – з українсько-польськими стосунками. Натомість 77% українських респондентів вважало, що нинішні взаємини між українцями та поляками «дуже добрі» або «радше добрі» й лише 4% вважали їх «радше поганими» [22, с. 49–50].

Зараз спостерігаємо дещо іншу тенденцію – ставлення громадян Польщі до українців суттєво погіршилось. Як повідомляє «Європейська правда», посилаючись на видання *Gazeta Prawna*, про це свідчать результати соціопитування, проведеного в Польщі Центром дослідження громадської думки (CBOS). Наприклад, лише кожний четвертий має позитивне став-

лення до українців (24%), тоді як антипатію відчують 40% опитаних [16].

Однак не будемо забувати, що правильно поставлене питання вже містить у собі половину відповіді, і ставлення до «українця» може суттєво відрізнятись від ставлення до «українського націоналіста». Окрім того, не варто забувати про можливі політичні причини, що штовхають на змалювання польсько-українських відносин у темних тонах.

Якщо ж говорити про ставлення українців, то варто пам'ятати, що неможливо говорити про єдиний і цілісний «стереотип поляка» в уявленнях українців. Погджуємось із Л. Зашкільняком, який наголошує на тому, що суспільна свідомість сучасних українців залишається «розмитотою» та розколотою в політичному, етнічному, соціальному, культурному та всіх інших відношеннях, а тому не може бути представлена як властива всім українцям однаковою мірою [6, с. 69].

Подолання українсько-польських стереотипів – це справа не одного покоління. Однією з найважливіших ланок, на нашу думку, де відбувається пасивне «втравчання» стереотипного мислення щодо місця України у світі та найближчих сусідів, виступає школа. Період навчання в школі – це час поки в молодих українців ще не повною мірою сформувався критичне мислення й обережне ставлення до інформації. Сторінки підручника та виклад матеріалу вчителем сприймаються як єдина безапеляційна істина. Варто також додати про ще наявні проблеми в сучасній системі середньої освіти – пережитки старої радянської догматичної системи навчання, коли думка в класі поділяється на «вчительську» та «неправильну».

Можемо погодитись із думкою Н. Яковенко з цього приводу: «стереотипні уявлення про свій народ, його героїв/зрадників і його добрих/злих сусідів здебільшого формуються в підлітковому віці: почасти – через історичну белетристику, але головне – через шкільний курс історії». І саме в такому сенсі шкільна історія «набуває

ширшого значення, ніж ординарна пізнавальна дисципліна, бо, по суті, є чинником потужного впливу на колективну свідомість нації в найзагальнішому сенсі» [20, с. 366].

Т. Гошко наголошує на тому, що оскільки українські історики протягом довгого часу «змушені були вести непримирнену «війну пер» за формування самостійної версії(й) історії України із сусідніми історіографіями, насамперед польською та російською», то зрозуміло, що історіографія в запалі боротьби продукувала численні міфи [4, с. 35].

Український дослідник В. Середа зауважила кілька важливих методологічних упущень, властивих шкільним підручникам як в Україні, так і в Польщі, які сприяють поширенню, а не подоланню українсько-польських стереотипів. Найголовніше, на нашу думку, це представлення польського (і українського) суспільства в минулому як гомогенної спільноти без жодних внутрішніх суперечностей і розбіжностей («все польське суспільство пішло на боротьбу...», «польська шляхта захопила українські землі» і так далі). Також важливою рисою є яскраве позитивне зображення представників українського народу (гарні, сміливі, щедри, працьовиті й таке інше) та негативне зображення поляків (пихаті, свавільні, жорстокі...) [15, 393–397].

Відомо, що освіта несе в собі й патріотично-виховну функцію. Патріотизм, повага до славетних предків і національних героїв прививаються на уроках історії численними розповідями про подвиги І. Сірка, Д. Вишневецького, І. Богуна тощо. Однак таке тяжіння до «героїзації історії» неодмінно супроводжує вкорінення у свідомість молодого покоління негативного забарвлення сусідніх народів, оскільки наявність героїв обов'язково передбачає й наявність «злодіїв», яких ті повинні покарати. Ми в жодному разі не закликаємо ігнорувати славетну козацьку історію, однак не треба забувати, що, вивчаючи історію, варто, перш за все, навчитись не засуджувати окремі етноси

чи суспільні утворення, а розуміти обставини, які в той час керували ними.

Як вирішення проблеми можна згадати той факт, що вже створена й діє українсько-польська підручникова комісія з провідних польських та українських істориків, на засіданнях якої піддано критиці стереотипні уявлення про минуле двох народів та їх висвітлення у шкільних підручниках [13, с. 151–153]. Звісно ж, такі комісії треба збирати регулярно, зважаючи на темпи «впровадження» нового матеріалу в шкільні підручники та зміни концепцій трактування національної історії.

У польських підручниках, які аналізувались, українці виступають як упосліджена група, що боролась за свої права, але слабка й нездатна до самостійного досягнення своїх цілей. Цим пояснюється безперервний пошук помічника, протектора. У трактуванні польських авторів підручників українці частенько виступали знаряддям маніпуляції – особливо німців та австрійців [12, с. 143–144].

Історичні перипетії, через які проходить народ, суттєво впливають на формування національних особливостей та усвідомлення свого місця у світі. Зокрема, досить популярною є думка, що почуття образи та зачеплені національні амбіції сформували в українців психологічний «комплекс кривди», а в поляків – «великопанського подиву» перед тим, хто зазнав самих майже «добродійств», а насмілюється висловлювати претензії [14, с. 591].

Для підтримування стереотипів та їх актуалізації важливу роль відіграють масмедіа. Сьогодні важко переоцінити гіпнотично-дидактичний вплив новин телебачення, популярних інтернет-блогів чи псевдонаукових видань. У своїй діяльності ці ресурси керуються метою заволодіти увагою аудиторії, тому викривлення (або й вигадкування з нічого) фактів і домислів – звичайна річ. Стикаємось із класичним прикладом дії «ідолу театру» Френсіса Бекона – коли люди формують свою думку під впливом авторитетних для них джерел інформації, не підда-

ючи їх «просіюванню» на достовірність [2, с. 27].

Іншою проблемою у взаємовпливах преси й суспільної думки є спосіб, у який інформація потрапляє до реципієнтів (читачів). В умовах сучасного суспільства швидкий потік інформації не дає соціуму змоги отримувати її всю з першоджерел [18, с. 619]. Якість та об'єктивність переданої інформації часто залежить від особистості реципієнта, його освіченості та складу розуму. Тому ми не завжди можемо впевнено говорити про рівень об'єктивності поширюваної в суспільстві інформації через ЗМІ.

Безперечно, неодмінним чинником формування стереотипів та упереджень є й особистий досвід українців, що виїжджають до Польщі на навчання або заробітки й тривалий час проживають поруч із поляками. Нерідко трапляється таке, що ці українці натрапляють на досить холодний прийом, що викликано невдоволенням поляків через втрату робочих місць. Ще одна причина прохолодного ставлення поляків до представників українського етносу – дедалі частіші випадки використання українцями символіки УПА, що викликає в поляків досить болючі спогади. Натрапляючи на недобррозичливе ставлення (або банальну невідповідність очікуванням), окремі індивіди часто пере-

носять свою суб'єктивну думку про конкретних поляків на весь польський етнос, оповідаючи про свій негативний досвід друзям і близьким, у такий спосіб поширюючи негативне ставлення до наших західних сусідів.

На нашу думку, сьогодні українці майже позбавлені мовленнєвих і поведінкових стереотипів щодо поляків, мало звертають уваги й на проблеми історичних колізій минулих століть (чого, правда, не можна сказати про поляків). Ми вважаємо, що найбільш вагомою причиною існування упереджень щодо поляків виступає особистий досвід українських заробітчан. Справедливо було б припустити, що одна з можливих причин цього – праця українців у ролі низькокваліфікованих працівників (збирання врожаю, прибирання, керування автомобілем, будівництво, інші види фізичної праці).

Вважаємо, що тема впливу стереотипів на культурну (і не лише) співпрацю України та Польщі має зайняти належне місце в сучасних наукових працях. Із тематично близьких досліджень вважаємо за доцільне надалі проаналізувати статистику ставлення поляків до українців, що займаються інтелектуальною працею (викладачі, лікарі, інженери тощо), а також ставлення польської молоді та викладачів до українських студентів у Польщі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «DoRzeczy»: «Холодна війна щораз гарячіша. Україна contra Польща». URL: <http://www.radiopolsha.pl/6/115/Artykul/335928> (дата звернення: 08.06.2018).
2. Бэкон Ф. Новый Органон. Сочинения: в 2 т. Т. 2. М.: Мысль, 1972. 582 с.
3. Герасимчук Т. Україна – Польща: стратегічне партнерство. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. Тернопіль: Вид-во ТДПУ, 2002. Вип. 5. С. 168–174.
4. Гошко Т. Чужа доба своєї історії: інтерпретації литовсько-польської доби в українському історіописанні. Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. 2015. Вип. 6. С. 35–44.
5. Зарецька Т. Міжнародна наукова конференція «Міграція-історія-культура» (м. Варшава, 2000 р.). Український історичний журнал. 2001. № 2. С. 157–158.
6. Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. Проблеми слов'язознавства. 2011. Вип.60. С. 68–80.
7. Касьянов Г. Украина между Россией и Европой: превратности выбора. Новая и новейшая история. 2005. № 3. С. 76–81.
8. Колесник В. Україна – Польща: від «рівновіддаленості» до «стратегічного партнерства» (перша половина 90-х років ХХ століття). Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки: науковий журнал. Серія: Міжнародні відносини. 2009. № 3. С. 49–53.

9. Кравчук А. Стереотип поляка у мовній свідомості української молоді. Вісник Львівського університету. Серія: Філологія. 2009. Вип.48. С. 212–222.
10. Липпман У. Общественное мнение. М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.
11. Литвин В. Україна: Європа чи Євразія? К.: ВД «ЛіТерра», 2004. 512 с.
12. Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: мат-ли Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 15–16 грудня 2005 р.). К.: НАН України, Інститут історії України, 2008. 264 с.
13. Полянський П. Про Українсько-польську комісію експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. Український історичний журнал. 1999. № 1. С.151–153.
14. Сенич М. Подолання польсько-українських стереотипів у політичних концепціях паризької «Kultury». Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. / упоряд. М.М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 591–596.
15. Середа В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів. Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 389–390.
16. Ставлення поляків до українців сьогодні найгірше за останні 10 років – соціопитування. URL: <https://www.unian.ua/society/10039736-stavlennya-polyakiv-do-ukrajinciv-sogodni-naygirshe-za-ostanni-10-rokiv-socopituvannya.html> (дата звернення: 04.06.2018).
17. Стрільчук Л., Стрільчук В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва: монографія. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 258 с.
18. Хахула Л. Стереотипи польсько-українських відносин у польській пресі 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. Вип. 17. С. 618–622.
19. Шиприкевич О. Вплив етнічних стереотипів на етнонаціональні взаємини в Україні (відображення в ЗМІ). Народна творчість та етнологія. 2011. № 1. С. 45–52.
20. Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. С. 366–382.
21. Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат (політико-економічний та секторальний аналіз): монографія. Львів: Світ, 2011. 398 с.
22. Konieczna J. Polska – Ukraina: wzajemnywizerunek. Warszawa, 2001. 89 s.

ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИКА-ВОСТОКОВЕДА А.Е. КРЫМСКОГО ПО ИСТОРИИ КАБАЛЫ

STUDIES OF THE HISTORIAN-ORIENTALIST A.E. KRYMSKY ON THE HISTORY OF KABALA

Балагадирова Парвана Тебриз гызы

докторант

*Института истории имени А.А. Бакиханова
Национальной Академии наук Азербайджана*

История древней Албании является одной из сложных и обширных проблем. В I-VII вв. Албания занимала обширную территорию на севере от главного Кавказского хребта до реки Араз на юге, от Иберии на западе до Каспийского моря на востоке. Делается экскурс в древнюю историографию Азербайджанской Албании – отмечаются труды Страбона и Плиния. Важное место занимает вопрос о местоположении древней Кабалы в исследованиях других ведущих авторов по проблеме, который последовательно раскрывается автором статьи. Здесь освещены исследования самого А.Е. Крымского по истории Албании, а также экономической и политической жизни древней Кабалы – столицы Албании, о походах хазар, гуннов, арабов и других захватчиков Албании.

Ключевые слова: А.Е. Крымский, Древняя Албания, Кабала, Шеки.

Історія стародавньої Албанії є однією з складних і великих проблем. У I-VII ст. Албанія займала велику територію на півночі від головного Кавказького хребта до річки Араз на півдні, від Іберії на заході до Каспійського моря на сході. Робиться екскурс у давню історіографію Азербайджанської Албанії – відзначаються праці Страбона і Плінія. Важливе місце займає питання про місцезнаходження стародавньої Кабали у дослідженнях інших провідних авторів з проблеми, яке послідовно розкривається автором статті. Тут висвітлені дослідження самого А.Е. Кримського з історії Албанії, а також економічного і політичного життя стародавньої Кабали – столиці Албанії, про походи хазар, гунів, арабів та інших загарбників Албанії.

Ключові слова: А.Е. Кримський, Стародавня Албанія, Кабала, Шеки.

The history of ancient Albania is one of the complex and extensive problems. In the I-VII centuries. Albania occupied a vast territory in the north from the main Caucasian ridge to the Araz River in the south, from Iberia in the west to the Caspian Sea in the east. An excursus is made to the ancient historiography of Azerbaijan Albania – the works of Strabo and Pliny are celebrated. An important place is the question of the location of ancient Kabala in the studies of other leading authors on the problem, which is consistently disclosed by the author of the article. The research of A.E. Krymsky himself on the history of Albania, as well as the economic and political life of ancient Kabala – the capital of Albania, about the campaigns of the Khazars, Huns, Arabs and other invaders to Albania are covered here.

Key words: A.E. Krymsky, Ancient Albania, Kabala, Sheki.

Постановка проблемы. Древняя Азербайджанская Албания, охватившая территорию современной Азербайджанской Республики и некоторые соседние территории, является одним из древнейших государств и занимает значительное место в античной и средневековой истории Кавказа. В I-VII вв. Албания занимала обширную территорию на севере от главного Кавказского хребта до реки Араз на юге, от Иберии на западе до Каспийского моря на востоке [1, с. 12].

Албанский историк Моисей Каланка-туйский в «Истории албан» отмечал, что, «Албания чарующая страна, расположенная среди высоких гор Кавказа со многими богатыми дарами природы. Великая река Кура (Кюр – Б.П.) течет спокойно по ней, принося с собой большие и малые рыбы, и она впадает в Каспийское море. Поля вокруг него изобилуют хлебом и вином, нефтью и солью, шелком и хлопком, бесчисленными оливковыми деревьями. В горах находится золото, серебро,

медь и охра. Есть и хищные звери, львы, тигры, барсы, дикие ослы, орлы и т.д.» [16, с. 25].

Наиболее яркий и богатый материал по античной истории обнаружен в крупнейшем городе древней Албании – Кабале, долгое время бывшей столицей государства. Изучением столицы Албании занимались многие ученые.

Две статьи выдающего историка-востоковеда А.Е. Крымского, посвящены данной теме. Первая статья А.Е. Крымского под названием «Страницы из истории северного или Кавказского Азербайджана» (Классической Албании), опубликована в 1934 году и посвящена древнему городу Кабала, вторая статья посвящена Шеки.

Формулировка целей статьи. В предлагаемой вашему вниманию статье мы попытаемся выяснить отдельные вопросы истории Албании, отмеченные А.Е. Крымским, и провести анализ фактов и мнений других исследователей.

Изложение основного материала. Вышеуказанные статьи А.Е. Крымского носят преимущественно историко-географический характер. А.Е. Крымский пояснял, что его задачей является представить историю Кабалы и Шеки. На деле же вопрос о Шеки он затрагивает только попутно и на нем специально не останавливается. А что касается истории Кабалы, то он и ее не представляет, так как вопрос о местоположении этого древнего города в его время продолжал оставаться спорным. История Кабалы у А.Е. Крымского неизбежно сводится к перечню всех упоминаний Кабалы или Кабалаки, имеющих у античных, а также у арабоязычных авторов [22, с. 28].

Известно, что первые упоминания об Азербайджанской Албании встречаются в древнегреческих и римских источниках. По мнению К.Г. Алиева, первое подробное описание Албании представлено в «Географии» Страбона, жившего в конце I в. до н.э. – начале I в. н.э.

Одним из ранних источников по древней Азербайджанской Албании, исполь-

зованных Страбоном, были сведения географа III в. до н.э. Эратосфена, которые в свою очередь, восходят к отчету Патрокла, путешествовавшего по Каспийскому морю [3, с. 6]. А.Е. Крымский высказывает мнение относительно отсутствия сведений о Кабале у Страбона. Он предполагал, что это обстоятельство связано с тем, что переписанные сочинения Страбона дошли до нас не полностью. Однако, А.Е. Крымский на основе других источников проследил историю Кабалы до XIV в. По этому поводу он отмечал: «Как бы то ни было, первый раз имя «Cabalasa» мы в письменно-констатированном виде встречаем не у Страбона, а уже у Плиния (вторая половина I в.)» [17, с. 293].

Изучение территории и границ Албании – один из спорных вопросов ее истории. А.Е. Крымский затронул вопросы границ Албании, он указывал, что в настоящее время «трудновато указать с безусловной точностью даже местонахождение Кабалы», той древней, старейшей столицы албанцев, того главного города для обоих берегов реки Куры, который лежал вдали от моря, где-то в глубине левобережья, до сих пор еще определенно невыясненным пункте, во всяком случае – западнее, чем Шемаха, восточнее чем Нуха (Шеки) [17, с. 292].

Он писал, что «Кабалака» проникла в греко-римский мир, несомненно, через тех историков – деэписателей «великого триумвира – Помпея», которые сопровождали его в римском походе 66-65 г. до н.э. на Албанию или получали сведения от других очевидцев, участвовавших в походе [17, с. 292].

А. Яновский, Б. Дорн, С.В. Юшков и др. также затрагивали вопросы о границах и территории исторической Албании. Например, С.В. Юшков в своей статье «К вопросу о границах древней Албании» представил анализ сведений древних авторов и, опираясь на данные античных авторов, указал, что древняя Албания включала в себя территорию Азербайджана и Дагестана, а на севере

граничила со скифско-сарматскими племенами [24, с. 136-145].

Однако необходимо отметить, что включение всей территории Дагестана в состав Албании, не совпадает с исторической действительностью.

Разобрав письменные источники в пользу подобного толкования северных границ Албании, К.Г. Алиев пришел к совершенно правильному заключению о том, что «ни один автор древности не дает повода для утверждения, что Албания включала в свои пределы весь современный Дагестан, простираясь до Терека или Сулака» [2, с. 46].

А. Яновский, основываясь на первоисточники, локализует Албанию в бассейне реки Алазань, по соседству с Шеки и Ширваном. Город Кабалу он помещает недалеко от реки Турианчай» [25, с. 106-107].

Б.А. Дорн в 1875 г. предложил свою топографию для Кабалы [14]. А.Е. Крымский отмечал, что «Дорну было известно указание А. Казембека, что Шекинский уезд состоит из двух магалов: Ареш и Каб(а)ла» [17, с. 33]. Б.А. Дорн не был согласен с А. Яновским по вопросу о местонахождении Кабалы, которую тот помещал на реке Туриан, где произвел археологические раскопки на мусульманском кладбище, где топоним «Кабала» еще сохранился. Однако Б.А. Дорн локализовал столицу Албании Кабалу между реками Гирдыман и Ахсу [14, с. 345]. Такая локализация Кабалы находится в противоречии с исторической действительностью.

А.Е. Крымский, используя персоязычную географию 983 г. «Худуд-ел-алем», фиксировал Кабалу между Шеки, Бардою и Ширваном, и округ Кабалы – вслед за округом Шеки, по течению реки Куры [17, с. 304].

Однако, некоторые историки, ссылаясь на значительно поздние средневековые источники, причем мало достоверные, пытаются поместить Кабалу далеко за пределами Албании. А.Е. Крымский указывал на мнение известного востоковеда Г. Лестренджа, который мимоходом

утверждал, что после сообщения о Дербенде, будто «в горах, возле Дербенда находилась крепость Кабала», а в английском переводе Г. Лестрендж определенно пояснил: «Кабала не далеко от реки Кура» [19, с. 93].

А.Е. Крымский подверг критике Е.С. Токайшвили и Н.А. Караулова, которые локализовали Кабалу не только далеко к западу от Шеки, но совсем за границей Албании. По этому поводу он высказывал следующее мнение: «Оспаривать эту слишком уж очевидную несуразность даже не приходится» [17, с. 305].

По мнению выдающегося азербайджанского историка Аббас Кули ага А.К. Бакиханова Албания на севере ограничивалась Ширваном и Дербентом [7, с. 18-19].

Персидские Аршакиды и Сасаниды вели одинаковую политику по отношению к народам Южного Кавказа, т.е. они с целью укрепления своей власти в вассальных от них государствах сажали родственных им правителей. Так поступили Сасаниды с Албанией в VI-VII вв., утвердив здесь родственных Михранидов [21, с. 184]. К концу второй половины I в. н.э. на албанском престоле утвердилась династия албанских Аршакидов. А.Е. Крымский отмечал, что Кабала уже тогда была столицей для династии албанских Аршакидов [17, с. 294].

Низвержение Аршакидов в III в. новой династией (Сасанидской) не повлекло за собой низложения Аршакидов в Албании; они там с резиденцией в Кабале, продержались еще свыше двух столетий, включили в свои владения и правый берег реки Кур, и даже породнились с Сасанидскими шахами [17, с. 294]. Автор при этом упоминает албанского царя Урнаира.

А.Е. Крымский, касаясь религии Албании, отмечает, что Урнаир распространил в Албании христианство [17, с. 295]. При этом необходимо отметить, что религия в Албании, как и всякой другой страны, развивалась в основном как составная часть политического строя. Первые сведения о проникновении христианства в Албанию относятся ко II в. н.э.

[20, с. 117]. Миссионеры христианства во II в. нашей эры предпринимали попытки распространить христианскую религию среди жителей Албании [24, с. 48].

А.Е. Крымский также отмечал, что царская столица – Кабала превратилась в уважаемую кафедру христианского епископа, и подпись «епископа капалакского даже несколько веков спустя продолжала ставиться в законодательных постановлениях церковных соборов Албании на первом месте после подписи патриарха – католикоса, хотя тогда Кабала уже не была столицей края» [17, с. 295].

Т.Мамедов утверждает, что резиденцией албанских католикосов первоначально был город Чога, близ Дербента [20, с. 127].

С. Ашурбейли также отмечала, что в V в. в Кабале находилась резиденция епископа [5, с. 34].

А.Е. Крымский высказывал мнение о том, что Кабала перестала быть столицей Албании после прекращения албаноязычной династии в V в., при Сасанидском шахиншахе Фирузе (459-484) в 464 г. [17, с. 295].

С. Ашурбейли подтверждала, что в I–V вв. Кабала была резиденцией албанских царей Аршакидов, но с V в. она стала резиденцией марзбанов, назначавшихся Сасанидами. В VI в. в связи с нашествием хазар резиденция марзбанов была перенесена в Партав. Кабала входила в состав хазарских владений до 737 г., когда она была завоевана арабами [5, с. 34]. Этого мнения придерживается и О.Ш. Исмизаде [15, с. 58].

Пехлевийские и арабские источники («Шахристианиха – йи Еран», Ибн Хордадбех, Балазури, Ибн Хаукал и др.) сообщают об укреплении существующих городов Ширвана и Азербайджана и об основании новых городов Сасанидскими правителями. Так, Кубаду I (488–531 гг.) приписывают основание Кабалы, Бейлагана и Барды, а Ануширвану (531–579 гг.) – Шабарана, Каркара, Бабал-Абваба, Дербенда и Маската. Однако известно, что ряд городов Азербайджана существовал до V–VI вв. [5, с. 32].

Согласно О.С. Исмизаде, некоторые средневековые арабоязычные и персоязычные источники ошибочно приписывают основание Кабалы Сасанидскому шахиншаху Кубаду I, правившему в 488-531 гг. Однако о существовании главного города древней Албании (Кабалы) античные авторы упоминают намного раньше, чем эти источники и географы, поэтому постройку, относимую к Кубаду I, вероятно, следует понимать как восстановление и укрепление после разрушения [15, с. 59]. А.Е. Крымский отмечал, что Кубад I, соорудивший целую цепь укреплений на севере, обратил внимание и к г. Кабала: по сведениям арабоязычных авторов, он «застроил» ее, т.е. необходимо полагать, создал и здесь укрепление на случай северных вторжений [17, с. 296].

В статье А.Е. Крымского имеются сведения о неоднократных нашествиях гуннов, сабиров, хазар и др. тюркских племен на Албанию.

Ю. Джафаров отмечает, что гунны были первыми тюркоязычными племенами, вступившими на землю Албании [13, с. 4].

Обеспокоенные бесконечными нашествиями тюрок с севера и опасаясь их могущества, сасанидские правители Кубад I и Хосров Ануширеван для защиты и охраны своих северных границ от набегов тюркских кочевников в V–VI вв. построили ряд грандиозных укреплений, валов и знаменитую Дербенскую стену [5, с. 62; 12, с. 183].

А.Е. Крымский подчеркивал, что во времена Хосрова I Ануширвана, ок. 558 г. Хазарское население Албании усилилось дополнительными тюркскими пришельцами. Необходимо отметить, что А.Е. Крымский считал сабиров и хазаров частью целого, а И.М. Артаманов доказывал, что сабиры (савиры) и хазары – разные племена. И.М. Артаманов отмечал, что хотя хазары были ближайшими родственниками болгар, но они все же отличались от савиров и барсилов, представляя особое племя [4, с. 202].

А.Е. Крымский отмечал, что в 627–628 гг. хазары завоевали Албанию [17, с. 298]

З.М. Буниятов в своей статье «Из истории Кавказской Албании VII–VIII вв.» писал: «В конце VI – начале VII вв. в результате политического сближения Хазарского хаганата с Византией византийский император Ираклий настоял на выступлении хазар против Ирана. Воспользовавшись этим, хазары несметными полчищами производили набеги по стране по повелению Ираклия» [11, с. 150].

А.Е. Крымский высказывал мнение, что хазары обосновались в Кабале, и позднее арабским завоевателям Кабала стала известна под двойным названием: «Кабала-Хазары» [17, с. 298].

Т. Мамедов также, как и А.Е. Крымский, считает Кабалу столицей хазар [20, с. 67].

По сообщению Балазури, древняя столица Аррана Кавалак (араб. Кабала) называлась также «Хазаран» [8, с. 597].

А.Е. Крымский отмечал, что хазары были в Албании в течение ста лет. Этот факт подтверждал в своем исследовании академик З. Буниятов [9, с. 24]. Он отмечал, что Арран хотя и не был постоянно под властью хазар в течение ста лет, однако их контроль над страной и вторжения были почти непрерывными. Они все время держали страну в напряжении, взимая с нее большую дань [9, с. 91]. Хотя А.Е. Крымский писал, что господство хазар в Арране и их опустошительные набеги закончились около 373 г., З. Буниятов считает, что вторжение хазар на территорию Аррана были даже в конце VIII в. – в 796 или 799 гг. [9, с. 91].

Водворение сельджуков в XI в. в Южном Кавказе ничем печальным на судьбах Кабалы не отразилось. В XII в. Кабала оказалась городом не только не разоренным, но и, по-видимому, еще очень богатым. В это время на Кавказе возвысилась Грузия. Кабала и Шеки были захвачены грузинами в 618 г. х. (1221 г.) после того, как монголы, опустошив Южный Кавказ, ушли через Дербендский проход на север [10, с. 168].

Около 1120 г. Кабала подвергся нашествию грузинского царя Давида II. Он в борьбе с сельджуками напал на Кабалу и «привез оттуда в свое царство множество золота, серебра и разных богатств», шелковых материй. А.Е. Крымский отмечал, что шелководство, наряду с земледелием и садоводством, составляло главный источник богатства Кабалы [17, с. 302].

В 1227 г., 624 г. х. визирем Кабалы и Шеки был Сафи ад-Дин Мухаммад Туграи, назначенный султаном Джалал ад-Дином после вторичного захвата Тифлиса. Эти города были захвачены грузинами у владельца Ширвана за несколько лет до этого, когда грузины были еще сильны [10, с. 168].

А.Е. Крымский на основании сведений Хамдаллаха Казвини признавал, что «страшное Джингиз-ханово лихолетье Кабала вполне благополучно пережила или по крайней мере не была сметена с лица земли, но наиболее трагически для нее моментом считается конец XIV в., когда на Грузию и на Албанию нахлынули орды Железного Хромца Тимура и вели на этой территории разорительную борьбу против золотоордынского хана Тохтамышша» [17, с. 303]. А.Е. Крымский, опираясь на сообщение Шерифеддина Йезди, отмечал, что Тимур, действуя (г.х. 788 – христ. 1386) в области р. Куры, сильно погромил страну Шеки и направившись на зимовку в Карабаг, расположенный на другом (правом) берегу р. Куры, стоял сперва лагерем – долгонько, как видно, – в «местности Кабала» («мовзи-и Qabale»), и туда в этот сборный пункт пришли его полководцы, которые грабили разные места Кавказа [17, с. 303].

Выводы. Таким образом, исследуя работы А.Е. Крымского и подведя итог вышесказанному, приходим к выводу, что одним из значительных городов Албании была Кабала. Она возникла на рубеже IV–III вв. до н.э. и просуществовала до XVIII в. До V в. Кабала была столицей Азербайджанской Албании, местом пребывания албанских царей. Несмотря на то, что столица Азербайджанской Алба-

нии по политическим и, вероятно стратегическим соображениям, со второй половины V в. н.э. была переведена на правобережье реки Куры, в Барду, город

Кабала продолжал оставаться одним из крупных политических, административных, религиозных, ремесленных, торговых и культурных центров страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Azərbaycan tarixi. VII cildə. II cild. Bakı: Elm, 2007, 608 s.
2. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 238 с.
3. Алиев К.Г. Кавказская Албания (I в. до н.э. – I в.н.э.). Баку: Элм, 1974. 360 с.
4. Артаманов М.И. История Хазар. 2-ое издание, Санкт-Петербург: филологический факультет СПбГУ, 2002. 560 с.
5. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (IV-XVI вв.). Баку: Элм, 1983. 344 с.
6. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990. 236 с.
7. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку: Элм, 1991. 304 с.
8. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва: Наука, 1968. 757 с.
9. Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку: изд-во АН Азерб. ССР, 1965. 404 с.
10. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225). Баку: Элм, 1978. 270 с.
11. Буниятов З.М. Из истории Кавказской Албании VII-VIII вв. Вопросы истории Кавказской Албании. Баку: изд-во АН Азерб. ССР, 1962. С. 149-180.
12. Гусейнов Р.А. О тюрках IV-VII вв. в зоне Кавказской Албании. Вопросы истории Кавказской Албании. Баку: изд-во АН Азерб. ССР, 1962. С. 181-191.
13. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Азернешр, 1993. 107 с.
14. Дорн Б. Каспий. О походах древних русских в Табасаран. Санкт-Петербург: типография императорской АН, 1875. 718 с.
15. Исмизаде О.Ш. Кабала – столица древней Кавказской Албании. Вопросы истории Кавказской Албании. Баку: изд-во АН Азерб. ССР. 1962. С. 54-73.
16. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Avrasiya press, 2006. 296 s.
17. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании). С.Ф. Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности 1882-1932: Сборник статей. Ленинград: изд-во АН СССР, 1934. С. 289-305.
18. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классической Албании). Шеки. Сборник «Памяти Н.Я. Марра». Ленинград: изд-во АН СССР, 1938. С. 369-384.
19. Le Strandge G. The lands of the eastern caliphate (Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur). Cambridge: 1905. 596 p.
20. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV-VII вв. Баку: Маариф, 1993. 216 с.
21. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). Москва-Ленинград: изд-во АН СССР, 1959. 389 с.
22. Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании. Исторические записки. Т. I. Москва, 1937. С. 129-148.
23. Яновский А. О древней Кавказской Албании. ЖМНП, 1846, ч. 52, с. 97-192.

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ДУАЛІЗМ І ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ СПЕЦИФІКИ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА (I–XI СТ.)

CHRISTIAN DUALISM AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE SPECIFICS OF THE POLITICAL SPHERE OF EVERYDAY LIFE OF SOCIETY (I–XI CENTURIES)

Лукашенко А.І.,

*кандидат історичних наук, доцент, докторант
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

У статті простежено специфіку впливу християнської ідеології на формування політичної системи доби раннього середньовіччя. Також з'ясовано особливості духовно-політичного симбіозу та його впливу на повсякденне життя суспільства. Виявлено створену правлячою духовно-політичною елітою систему правопорядку.

Ключові слова: Церква, християнський дуалізм, влада, християнізація, імперія, католицизм, православ'я.

В статье прослеживается специфика влияния христианской идеологии на формирование политической системы эпохи раннего средневековья. Также выяснены особенности духовно-политического симбиоза и его влияния на повседневную жизнь общества. Выявлена созданная правящей духовно-политической элитой система правопорядка.

Ключевые слова: Церковь, христианский дуализм, власть, христианизация, империя, католицизм, православие.

The article traced the specific influence of Christian ideology in shaping political system early medieval era. Also found especially spiritual and political symbiosis and its impact on the daily life of society. Discovered created by the ruling spiritual and political elite system of law and order.

Key words: Church, Christian dualism, power, Christening, empire, Catholicism, Orthodoxy.

Постановка проблеми. Проблема влади і релігійності завжди була актуальною не тільки у наукових колах, але й серед широких верств населення. Моральне обличчя політичної еліти завжди цікавило і цікавить громадськість. У період глобалізаційних процесів у світі та державотворчих перетурбацій в Україні актуальним є вивчення джерел християнського вчення, на основі якого і будувалася політична влада. Саме на ранньохристиянській інтерпретації святого писання створювалася тогочасна вертикаль влади, принцип якої можна відстежити і понині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню згаданої проблематики присвячено чимало праць когорти дослідників. Так, питання політичної влади у системі координат християнства

розглядали Августин Блажений, Тертуліан. Аналізом впливу духовного начала на повсякденну історію, зокрема – на політичну еліту та Церкву, займалися такі вчені, як Ж. ле Гофф, А. Гуревич, Н. Тальберг, А. Шураки, М. Еліаде, Ж. Мінуа та ін. [1]. Проте нині залишається відкритим питання механізму використання Церквою та світською елітою ідеології християнського дуалізму.

Формулювання цілей статті. Мета даної статті полягає у виявленні основних методів і прийомів експлуатації ідеології християнського дуалізму у становленні могутнього інституту світської та духовної влади.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до розгляду світської влади, для початку розглянемо правову основу,

у межах якої існувало тогочасне суспільство. Власне саме юридичне поле чітко відображає сутність моделі духовно-світського симбіозу влади. А юридичні засади, у свою чергу, формувалися на основі світоглядних християнських поглядів, стрижневою ідеєю котрих є дуалізм. Так, загальний характер права, як і всіх інших життєвих компонентів, у середні віки великою мірою визначався християнським ученням. Церква була провідником демократичної концепції права, що мала біблійну основу, а саме – спиралася на послання апостола Павла. Його теорія божественного права висувала тезу про загальне панування закону, встановленого Богом. Акт хрещення, перетворення «тваринної людини» у християнина, вірного члена церкви, сприймався як нове народження. Член товариства вже не *homo naturalis*, а *homo christianus*. Хрещення, що являло собою особливий спосіб інституціоналізації індивіда у середньовічних колективах, накладало на нього правові зобов'язання, порушити які він не міг, але участі у створенні яких він не брав. Право взагалі не створюється людьми, воно – встановлюється Богом (*lex est donum Dei*). Члени Церкви як спільнота вірних, яка охоплює і духівництво, і мирян, не рівні між собою: духівництво стоїть вище мирян, у середовищі яких знову-таки немає рівності, бо в усіх них – різні «заслуги» перед Богом, хоча за природою люди всі рівні. Ієрархія заслуг і служб допускає неоднакові права індивідів. Становище людини у суспільстві ґрунтується на його службі. Вище положення займає Богом встановлений монарх, а людське тіло – мікрокосм – душею, так і політичним тілом управляє монарх, ставлення якого до підданих можна вподібнити ставленню голови до членів. Влада монарха не залежить від волі керіваних. Він підпорядкований одному Богу і служить тільки йому. Але Церква наголошувала, що монарх Божою милістю несе відповідальність перед нею, бо лише Церква сповіщає Божу волю. Государ не пов'язаний жодними земними законами.

Усі піддані отримують закон від государя і зобов'язані йому цілком коритися як особі, що отримала помазання Боже. Злочин проти государя – зрада і гріх, тим самим злочинець ображав представлену у монарху Божественну силу. Так, саме це давало змогу насаджувати власні порядки й управляти масами. Наприклад, у зв'язку з масовим закріпаченням селян на початку IX ст. посилилися масові хвилювання.

При Карлі Великому і його наступниках було прийнято низку постанов проти бунтівних селян. Капітулярій 810-811 рр., погрожував озброєним селянам, що збирали свої ополчення. Капітулярій «Про справи, що розглядалися з єпископами і абатами від 811 року» був спрямований проти змов озброєних осіб. Капітулярій 821 року вимагав від сеньйорів, щоб вони перешкоджали їх закріпаченим боротися з господарями. Приблизно тоді ж було прийнято Диденгофський капітулярій, про який ідеться нижче: «Щодо змов, хто б не осмілився їх організувати, якою б клятвою вони не скріплялися, ми виносимо потрібне рішення. По-перше, де б унаслідок цього не було вчинене зло, винуватці цього караються, помічники ж їх караються по одинці, окремо один від одного, бичами і їм вириваються ніздрі. Якщо зло не буде вчинено, то все-одно вони караються бичами і по черзі виривають один в одного волосся...» [2]. Подібна ситуація склалась і у північній Європі, про що свідчить такий документальний факт: «І щоб зберегти ці рішення, на кожних зборах бунтуючого народу обирали по 1-2 уповноважених, котрі винесли б на загальнодержавне обговорення хвилюючі питання <...> відрубавши їм руки і ноги, відіслав до однодумців. Заспокоєні у такий спосіб селяни поспішили повернутись до сільськогосподарських робіт» [3].

Але водночас у середньовічну добу ми знаходимо джерела, які об'єктивно пояснюють причини повстань і бунтів: «Ми називаємо повстанцями тих, кого самі змусили стати злочинцями. І вони змушені були захищати своє життя, після того як побачили, що абсолютно втратили сво-

боду» [4]. Так, очевидним є таке: не згода, а безумовний послух, вірність підданих – основний інгредієнт права. Піддані не можуть впливати на право внаслідок своєї необізнаності і відсутності розуму. Крім того, суверен навіть має верховенство (*dominium*) над власністю підданих і розпоряджається нею в інтересах громади. В основі таких ідей лежала думка про пріоритет загального блага над інтересами індивідів, що і гарантував Государ. Право, як і «суспільне тіло», безсмертне, тоді як людина смертна. Істотним є благо цілого, а не окремого індивіда. Останній мислився цією теорією повністю поглинутим суспільством – великим єдиним організмом, в якому кожен член виконує певну функцію, має власне покликання (*vocatio*). Індивід, отже, не існує сам для себе. Важлива не особистість, а обіймана ним посада, служба, яку він несе. Таким чином, право конкретизується в образі правителя – втіленні ідеї права. Лише церква компетентна вирішувати, в яких випадках монарх, який зловживав своєю владою, перестає бути Божим ставлеником і слугою. Відомо, що ідеологи папської теократії намагалися на практиці, і не завжди без успіху, здійснювати ці принципи: така була політика пап Григорія VII та Інокентія III. Однак ідеологи необмеженої монархії Божою милістю стверджували, що король не підвладний Церкві і є земним втіленням Бога. Священна природа влади імператора і короля легко пояснювалась уявленням про те, що спільність людей і влади включає у себе Бога. Знаходимо яскраве підтвердження тотальності духовно-світського синкретизму у насаджуванні панування: «Хто ввірветься у церкву силою або візьме звідти щось силою або потаємно, або спалить церкву, буде покараний смертю. Таким же чином карається смертю будь-хто, якщо вб'є єпископа, пресвітера або диякона. Хто з племені саксонського буде ухилитися від хрещення, не з'явиться для здійснення над ним таїнства, буде покараний смертю. Піддається смертній карі кожен, хто порушить вірність королю. Так

само буде покараний кожен, хто вб'є свого господаря або господиню» [5].

Христа нерідко зображували як государя. Акти коронації земного правителя незмінно супроводжувалися релігійними ритуалами, конкретно і зримо виражали божественний характер його влади. Оскільки джерелом права вважався Бог, то звідси випливало, що право не може бути несправедливим чи поганим, воно – добро, благо за самою своєю суттю. Право і справедливість – синоніми. Злим, поганим може бути лише порушення права. Подібно до того, як зло у світі вважалося недоліком блага, так і несправедливість породжувалася незастосуванням права. При цьому було дотримано всіх зазначених його ознак: право повинне бути розумним, служити благу всіх і належати до компетенції влади, яка його проголошує. Настільки ж невіддільною ознакою права була його старина. У своїй повноті як ідея право відображене у моральній свідомості, і з неї черпаються ті чи інші правові норми, з якихось причин ще невідомі людям. Право не виробляють знову, його «шукають» і «знаходять». Так, закони англосаксонського короля Альфреда розпочинаються з довгого вступу, що містить десять заповідей та інші біблійні настанови, а також короткий виклад історії апостолів і рішення церковних соборів, вселенських і англійських. Власну законодавчу діяльність Альфред оцінює дуже скромно: «Я не наважився записати багато свого, бо не можу передбачити, що саме знайде схвалення у наших наступників». Ідея про те, що правитель повинен піклуватися про охорону наявного права, бути милостивим і справедливим, пронизує численні середньовічні «Королівські зеркала», які містили повчання монархам і роблять акцент на їх індивідуальних якостях. Це й природно в епоху, коли королівська влада ідентифікувалася з особистістю государя. Вступаючи на престол, король присягає праву. Ніякого особливого державного права середні віки не знають. Правитель повинен поважати звичай і правити від-

повідно до нього. Якщо він порушує закон, піддані не повинні підкорятися несправедливості. «Людина зобов'язана чинити опір своєму королю і його судді, коли незабаром той творить зло, і повинен перешкоджати йому всіма способами, навіть якщо він доводиться йому родичем або паном. І цим він не порушує своєї присяги вірності», – зазначало «Саксонське зеркало». Ісидор Севільський наголошував, що король – той, хто чинить по справедливості, – інакше він не король (*Rex eris si recte facies, si non facias, non eris*). Злісне порушення права государем позбавляє його законних підстав влади та звільняє підданих від присяги, яку вони принесли йому. Обов'язок дотримуватися права впливає не з договору, а з уявлення про універсальну силу права, якій усе підпорядковано. Отже, право пов'язує всіх, воно, власне, і є загальним зв'язком людей. Цей принцип докорінно суперечить теократичній концепції, згідно з якою князь стоїть вище закону і підвладний одному Богу. Проте, отримуючи у певних випадках право опору незаконному правителю або государю, який не виконує своєї законної місії, народ не має права змінювати форму правління; на зміну старому монарху повинен прийти новий. При цьому государ повинен мати спадкові права на престол і отримати згоду на помазання з боку духовництва та здобути підтримку знаті. Підтвердження цього знаходимо у Григорія Турського: «Коли Хлодвіг був у Парижі, то таємно послав до сина Сигіберта (король рипуарських франків), щоб сказати йому: «Батько твій старий і кульгає на хвору ногу. Якщо він помре, тобі за правом дістанеться разом з нашою дружбою його королівство». Тоді той, сповнений бажання стати правителем, планує батьковбивство... Але за божим правосуддям сам потрапив до ями, котру вирив для свого батька...» [6]. Урешті, за свідченнями Григорія Турського, люди Хлодвіга вбили батьковбивцю, а сам Хлодвіг використав цю ситуацію у власних інтересах, виступивши перед народом убитих ним же лідерів: «Стосовно

мене, то я у цій справі не учасник, тому що не можу проливати кров своїх родичів і чинити такі грішні справи. Але якщо вже так сталося, то ось вам моя порада: зверніться до мене, щоб бути під моїм захистом» [7].

Принцип верховенства права та справедливості і незалежності їх від монарха виявлявся у практиці середньовічної юстиції. Так, хоча в Англії судді були на державній службі, вони проявляли незалежність від государя і не перетворювалися на простих виконавців його волі: у випадках, коли закон і звичайне право суперечили волі короля, королівські судді ставали на бік права. Цей же принцип лежав в основі виступів феодалів проти королів, які порушували право і звичаї країни. Відомо, що «Велика хартія вольностей» стала наслідком такого виступу англійських баронів і лицарів, що вважався цілком законним і впливав з самої сутності правових порядків в Англії. Внесення у «хартію» постанови про створення комісії з двадцяти п'яти баронів, які не тільки повинні були обмежувати владу короля, але у разі порушення ним «хартії» зобов'язані були витіснити його зі зброєю в руках. З точки зору середньовічної свідомості у понятті законного повстання (*bellum iustum*) не було нічого парадоксального. У нормальних умовах піддані підпорядковані своєму законному государю. Але їх покора виражається не стільки у пасивній слухняності, скільки у вірності. Відмінність вірності (*fidelitas*) від простої покори полягає у наявності певних умов, при яких «вірні» служать своєму пану, і в елементі взаємності: васал Християнський дуалізм і його вплив на формування специфіки політичної сфери повсякденного життя суспільства (I–XI ст.) зобов'язаний вірністю панові, а той, у свою чергу, бере на себе зобов'язання перед ним. Поширена точка зору, що взаємини між сеньйором і васалом будуються на договорі. Однак таке розуміння соціальних зв'язків середньовіччя частково їх модернізує, уподібнюючи феодалні взаємини буржуазному

контракту. Насправді, в основі зв'язку вірності і заступництва лежала ідея підпорядкування закону і правителя, і керованих: вірність обох сторін була їхньою вірністю праву. Власне, вони присягали на вірність не тільки один одному, але й тому вищому принципу, якому були підпорядковані. Оскільки право мислилося як старовинне, саме посилення на старовину надавало йому авторитет. «Не зрушуються з місця каменів, які встановив твій батько – вчив монах V століття Вінцент Лерінський. Бо якщо нововведення треба уникати, то давнини слід триматися; якщо нове нечисте, то старе вчення святе». Статичність – основна риса середньовічної свідомості. Ідея розвитку, як ми переконалися вище, йому чужа. Світ не змінюється і не розвивається.

Найдревнішими і найвпливовішими факультетами у середньовічних університетах, разом з богословськими, були юридичні. Рецепція римського права в Європі, породжена цілим комплексом соціальних, економічних і політичних причин, справила величезний вплив на всі боки суспільного життя. Право розумілося не тільки як загальний стан суспільства у цілому, але одночасно і як найважливіша ознака кожного його члена. Люди характеризуються насамперед своїм правовим статусом. Як і у варварському суспільстві, при феодалізмі статус невіддільний від особи. Зазвичай статус був спадковим і від батька діставався синові. Однак він міг бути змінений. Наприклад, селянин, який пішов від сеньйора до міста, отримав особисту свободу і, зробившись бюргером, членом міської громади, цеху, змінював власний статус. Будь-хто з вільних і навіть залежний, принісши омаж – присягу вірності сеньйору, міг стати лицарем і набував належні лицарству юридичні права. Мирянин, прийнявши священство, вступав до кліру – особливої правової групи, яка користувалася спеціальними привілеями. Тому середньовічні станові та інші правові категорії населення не являли собою застиглих замкнутих каст із забороною переходу з однієї в іншу.

Соціально-правова мобільність у феодальному суспільстві була досить велика. Але істотною рисою правового статусу людини у середні віки було те, що статус – успадкований чи набутий – як і раніше залишався безпосередньо пов'язаним з внутрішньою природою людини і, згідно з уявленнями тієї епохи, впливав на його моральний вигляд і суттєві риси його характеру, визначав його сутність.

У праві соціальні статуси нерідко описуються у моральних категоріях. Знатних іменують «кращими», «достойними», тоді як простолюдини фігурують під іменем «низьких», «підлих», «гірших». Суспільство, згідно із середньовічними законами, ділилося на «благородних» і «чернь». Статус людини залежить, насамперед, не від його майнового стану, а від того, якими правами він володіє. Найбідніший дворянин вище найбагатшого городянина, бо гроші і навіть володіння земельною власністю не дають офіційного визнання і широких прав – необхідне благородне походження або монарша милість для того, щоб бути знатним і повноправним. Феодальне суспільство – суспільство станове. При подібних установах щодо права його роль у системі суспільних зв'язків була справді величезна. Середньовічне право не було внутрішньоузгоджене і давало привід для різних тлумачень і тяжб. Справедливість не була зорієнтована на істину у сучасному розумінні: істинним вважали те, що було доведено у суді за допомогою клятв і присяг, неухильного дотримання всіх призначених звичаєм процедур. Клятвам, ритуалам, ордаліям і поєдинкам вірили більше, ніж будь-яким речовим доказам, бо вважали, що у присязі розкривається істина і урочистий акт не може бути виконаний усупереч волі Бога. Найменше відхилення від прийнятої формули означало одне: збився з тексту той, хто не правий, і Бог не допускає, щоб винний виграв тяжбу. Істина могла бути явлена тільки в абсолютно чіткому і нічим не порушеному формалізмі судового процесу. Так, підтвердження цього знаходимо у Законі про ордалії [8]: «Якщо ордалія прово-

диться водою, то нехай вона буде розігріта до кипіння... Якщо звинувачення просте, то рука повинна бути опущена у воду до зап'ястя, а якщо звинувачення тяжке – то до ліктя» [9]. Як помічаємо, на таких «божественних судах» забувалися деякі християнські істини, зокрема: «Не суди та несудимий будеш»; «Люби ближнього свого як самого себе». Говорячи про середньовічну фальсифікацію документів, М. Блок наголошує на парадоксі, що полягає у тому, що з поваги до минулого у середні віки прагнули зобразити його не таким, як воно було, а таким, яким воно повинно було б бути. До підробки вдавалися і окремі особи, і релігійні та світські установи, які прагнули довести власну респектабельність і законність. Заснування Паризького університету датували ще до часів Карла Великого, а Оксфордський був заснований ще при королі Альфреді, Кембридж – при легендарному Артурі. Унаслідок неісторичності мислення документи підробляли не у стилі того часу, до якого вони нібито належали, а у стилі свого часу. Середньовічні хроністи незмінно проголошували істину своєю головною метою. Тим часом їх твори нерідко наповнюють фантастичні відомості і вигадки, не кажучи вже про те, що багато чого вони замовчували. Очевидно, істина з тодішньої точки зору являла собою щось інше, ніж наукова істина нового часу: вона повинна була відповідати ідеальним нормам. Релігійний умонастрій епохи сприяв появі пророків, вождів і божих посланців. Люди жили в атмосфері чуда, що вважалося повсякденною реальністю. Самостійно мисляча особистість була розвинена порівняно слабо, колективна свідомість домінувала над індивідуальним. Віра у слово, зображення, символи була безмежна і не зустрічала жодної критики: за цих умов фальсифікація мала великий успіх. Легковірність середньовічних людей загальновідома. Віра у вигадки про тварин, які розмовляють і про відвідини людей нечистою силою, у видіння і чудесні зцілення,

поклоніння мощам та іншим священним предметам, схильність пояснювати соціальні явища положенням небесних світил і інші надприродні знамення та багато іншого не дивують, якщо пам'ятати про панування релігійної ідеології, про неуктство і неграмотність переважної маси населення, про відсутність наукового мислення і регулярних засобів інформації. Тяжке життя забитого селянства неминуче породжувало сподівання на чудесну допомогу. Середньовічні люди вірили не тільки у Страшний суд, який настане у «кінці часів», але й у негайні божі карі і нагороди. Тому пояснення потребували не чудеса, а їх відсутність. Так, знаходимо у джерелах: «Усі очікували рішення служителів церкви, щоб підкоритися їм з таким же послухом, якби голос з неба промовляв, оскільки страшила людей пам'ять про лиха минулого часу (Рауль Глабер має на увазі голод 1027 року) А святі місця по всіх церковних областях шанувати, щоб з вечора середі і до ранку понеділка ніхто зі смертних не смів будь-що віднімати силою. Тому, хто осмілиться це здійснити – смертна кара, або вигнання» [10].

Висновки. Отже, симбіоз політичної і духовної влади освятив божественною природою государів і духовних лідерів, а гріховність викорінював винятково у простих смертних. Синтез духовного і політичного передбачав підпорядкування європейських народів єдиній ідеології християнства, завдяки якій можна було маніпулювати населенням, звинувачуючи його у гріховності і обіцяючи рай у потойбічному житті, за послух реальній земній владі. Так, у дійсності інститут духовної влади перетворився в епіцентр гордині та мирської гонитви за наживою, про що красномовно свідчать наведені вище факти. Система права того часу відображала подвійні стандарти: всездозволеність для церковної та світської влади, яка нехтувала біблійними чеснотами і заповідями, насаджуючи християнство разом із закабаленням населення у систему феодалізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Минуа Ж. Дьявол. М.: Астрель, 2004. 119 с.; Тальберг Н. История христианской церкви. К., 2004. 352 с.; Элиаде М. История веры и религиозных идей. Том 3: От Магомета до Реформации. URL: <http://www.gumer.info/bogoslov/Buks/Relig/Eliad/4/13.php>; Шураки Андре. Жизнь людей Библии. М.: Молодая гвардия, 2004. 264 с.; Гуревич А.Я. Культура и общество Средневековой Европы. М., 1989. 256 с.; Августин Блаженный. Сповідь. К., 1994. 268 с.; Апологетические сочинения Тертуллиана. Апология: пер. Н. Щеглова. Отцы и учителя Церкви III века. Антология. М., 1996. Т. 1. 448 с.
2. Диденгофский капитулярий. Из истории средневековой Европы. М., 1957. С. 169–170.
3. Гийом Жюмьежский. История норманнов. Хрестоматия по истории средних веков / под ред. Н.П. Грацианского, С.Д. Сказкина. М., 1949. Т. 1. С. 643–644.
4. Сальвиан. О правлении Божьем. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н.П. Грацианского, С.Д. Сказкина. М., 1949. Т. 1. С. 80–81.
5. Капитулярий об областях Саксонии. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В.М. Корецкого. М., 1961. С. 33–34.
6. Григорій Турський. Історія франків. Війна франків з вестготами. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н.П. Грацианского, С.Д. Сказкина. М., 1949. Т. 1.– С. 107.
7. Там само. С. 109.
8. Ордалія – це суд божий, при якому забобонні середньовічні люди вирішували хто правий, а хто винний, випробовуючи людей фізичними муками, а потім дивилися «що показав Бог».
9. Закон об ордалії. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. М., 1961. С. 491–492.
10. Противодействие феодальным войнам. Хроника Рауля Глабера. Социальная история средневековья / под ред. Е.А. Косминского, А.Д. Удальцова. М.; Л., 1927. Т. 1. С. 249–250.

РОЗДІЛ 4 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(479.24)

ИЗ ИСТОРИИ НАЛОГОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В КАЗЕННЫХ ДЕРЕВНЯХ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

FROM THE HISTORY OF TAX LEGISLATION IN STATE VILLAGES OF NORTHERN AZERBAIJAN IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

Севда Абдуллаева
докторант

Ленкоранского государственного университета

В представленной статье рассматриваются вопросы налоговой системы Северного Азербайджана в первой трети XIX века после захвата этих земель русскими оккупационными войсками. Указывается, что здесь продолжала существовать налоговая система ханских времен, однако собранные налоги уже шли в царскую казну и в больших размерах. Для решения некоторых проблем в этой области был принят ряд положений, отдельные статьи которых освещаются в данной статье. В частности, упор делается на анализе «Бакинское» «Положение об учреждении, об их общественном управлении и о государственных и общественных повинностях сельских обществ». Здесь рассматриваются также принятые в дальнейшем положения, которые в целом изменили налоговую систему сельского хозяйства Северного Азербайджана.

Ключевые слова: Российская империя, Северный Азербайджан, Бакинская губерния, казенная деревня, налоговая политика, закон, недоимок.

У представленній статті розглядаються питання про податкову систему Північного Азербайджану у першій третині XIX століття після захоплення цих земель російськими окупаційними військами. Указується, що тут продовжувала існувати податкова система ханських часів, однак зібрані податки вже надходили у царську скарбницю, і у великих розмірах. Для вирішення деяких проблем у цій галузі було прийнято ряд положень, окремі пункти яких висвітлюються у даній статті. Зокрема наголос робиться на аналізі «Бакинське» «Положення про заклад, про їх громадське управління і про державні та громадські повинності сільських товариств». Тут розглядаються також прийняті надалі положення, що змінили податкову систему у цілому сільському господарстві Північного Азербайджану.

Ключові слова: Російська імперія, Північний Азербайджан, Бакинська губернія, казенне село, податкова політика, закон, недоїмок.

The presented article considers the issues of the tax system of Northern Azerbaijan in the first third of the XIX century after the seizure of these lands by Russian occupation forces. It is pointed out that the tax system of the Khan times continued to exist here, but the collected taxes already flowed into the royal treasury, and in large amounts. To solve some problems in this area, a number of provisions have been adopted, some of which are covered in this article. In particular, the "Baku" "The Provision on the Establishment, on their Public Administration and on State and Public Obligations of Rural Societies" is analyzed in more detail. Here we also consider the provisions adopted in the future that generally changed the taxation system of the agriculture in Northern Azerbaijan.

Key words: Russian Empire, Northern Azerbaijan, Baku Province, state village, tax policy, law, arrears.

Постановка задания. После захвата Северного Азербайджана в первой трети XIX века российскими оккупационными войсками, налоговая система в этих краях почти не подвергалась серьезным изменениям.

Формулировка целей статьи. Целью статьи является анализ налоговой системы Северного Азербайджана в первой трети XIX века после захвата этих земель русскими оккупационными войсками.

Изложение основного материала. 19 июня 1849 г. был издан закон о ликвидации добавления земских налогов к общей сумме всех налогов, а также о введении всеимперских налоговых порядков в Закавказском крае, работа по подготовке нового налогового закона для этого края немного ускорилась. Согласно новому проекту по Южнокавказскому краю бюджет необходимо было составить в соответствии с налоговыми доходами края. Для определения налогов и для составления бюджета в Тифлисе под непосредственным руководством самого начальника гражданского управления Южнокавказским краем был учрежден специальный временный комитет. Смета налоговых поступлений и расходов, составленная этим комитетом с его же участием, обсуждалась в совете главного управления Закавказским краем, и после него представлялась на утверждение со стороны наместника. Первоначально было предусмотрено составление трехлетней сметы [6, с. 353].

В Шемахинской губернии работы по составлению нового налогового законопроекта по казенным деревням губернии были поручены губернской налоговой комиссии. По проекту предусмотрено было распределение населения по различным налоговым разрядам. В некоторых особых случаях предусматривалось уменьшение налоговых взиманий [7, с. 89].

По этому законопроекту подати должны были взиматься с отдельных дымов по специальному списку, составление которого поручалось сборщикам податей. Но,

как правило, конкретные порядки сбора податей определялись только в самих крупных общинах. Очень часто подати взимались без какого-либо списка. Крестьяне, которые не были в состоянии вовремя платить налоги, вынуждены были брать в долг у ростовщика под огромные (от 40 до 80%) проценты, и это заканчивалось тяжелыми последствиями для крестьян [5, с. 204].

18 ноября 1853 г. было издано распоряжение «О некоторых мерах по поземельным податям в Закавказском крае» [8, с. 560]. Согласно этому распоряжению, до составления особого положения по земельным налогам в Южном Кавказе, были приняты некоторые меры [8, с. 560]. Эти изменения в Северном Азербайджане остались в силе вплоть до начала XX века.

В 1853 г. кавказским наместником был утвержден запрет на свободное перемещение места жительства крестьянами Южного Кавказа. Этот запрет был применен и в отношении казенных крестьян. Контроль над соблюдением этого запрета был поручен начальникам уездов [4, с. 170].

24 апреля 1859 года были объявлены условия открытой распродажи недвижимой собственности по личным искам [9, с. 380-381]. Дело в том, что кавказский наместник в своем особом обращении к российскому царю особенно подчеркивал, что торговля собственностью, проводимая в городах Южного Кавказа, не имеет успехов из-за местных особенностей края, а также из-за удаленности от центральных рынков. После этого обращения царь Александр II (1855–1881) на основе Положения Кавказского комитета утвердил особые правила об открытой распродаже собственности на основе личных исков.

Согласно этим правилам: во-первых, после получения разрешения для назначения новой распродажи собственности, реализация этой распродажи могла производиться не в центральных городах, а в близлежащих уездных городах, как это предусматривалось по статье 2145 выше-

упомянутого сборника гражданских законов; во-вторых, учитывая местные условия, первая распродажа недвижимого имущества (оцененное ниже 1000 руб.) по требованиям кредиторов могла быть произведена не в местных губернских, а в местных уездных управлениях; а купля-продажа имущества, оцененное дороже 1000 руб. (если оно продавалось по личным искам) переводилась из уездных судов в соответствующее губернское управление [9, с. 381].

Исследования показывают, что податное бремя казенных крестьян постоянно усиливалось. Например, ряд новых податей, применяемых среди казенных крестьян-скотоводов, еще больше усложнило их положение. Если раньше эта категория казенных крестьян пользовалась лесами бесплатно, но с разрешением лесничих, то согласно закону от 14 марта 1864 г. была определена специальная оплата за пользование лесами как пастбищами.

В дальнейшем такие положения были составлены и утверждены для каждой губернии в отдельности. Так, для Бакинской губернии такие Положения были утверждены 28 сентября 1866 года [10, с. 57-68], для Елисаветпольской губернии – летом 1870 года и т.д. «Бакинские» Положения назывались так: «Положение об учреждении, об их общественном управлении и о государственных и общественных повинностях сельских обществ».

Согласно 11 статье «Бакинского» Положения, собрание членов сельского общества имело право определить общественные сборы, правила разделения и сбора различных казенных и других податей и налогов, сельское собрание также получало право разрешить другие многочисленные вопросы, связанные с определением, разделением, сбором, подсчетом налогов и т.д. [10, с. 59].

Согласно 74 статье «Бакинского» Положения оплата казенными крестьянами государственных и местных налогов сохранялась в прежнем виде. В этой статье перечислялись и повинности казен-

ных крестьян, которые наряду с выплатой государственных и местных сборов, налогов и податей должны были также выполнять многочисленные общественные повинности [10, с. 67].

Даже некоторые законодательные акты, предусмотренные вроде бы для совсем других отраслей, хотя бы опосредованно, влияли на быт и благосостояние казенных крестьян. Так, 6 февраля 1873 г. Устав об акцизных сборах с табака был распространён и на Южный Кавказ [11, с. 200-201]. Этот шаг был направлен на развитие табаководства в крае. Согласно ему, для каждого пуда табака-сырца, импортируемого из-за границы, был установлен таможенный сбор в размере 4 руб. 40 коп., а для каждого пуда высушенного табака – 26 руб. 40 коп. А для импорта табака из Персии вообще требовалось особое разрешение самого Министерства финансов. 1 мая того же года в Закавказском крае было открыто акцизное управление и узаконено применение акцизных сборов на табак и напитки [12, с. 536].

Согласно новым правилам, утвержденным кавказским наместником 29 марта 1874 г., с 1875 года назначались новые цены за пользование лесными пастбищами (яйлагами) по Южному Кавказу. Согласно новым правилам, получивших название «сабалахо» или «сабалаш» новые пастбищные цены определялись согласно численности скота в отдельных стадах; для каждой головы крупного рогатого скота она была равна 10, а для мелкого рогатого скота 1 коп. [1, л. 58]. Все прежние льготы и освобождения по оплате за пользование яйлагами были ликвидированы или же аннулированы. И право пользования яйлагами необходимо было приобретать заранее, путем покупки особого разрешительного билета, где указывались номер билета, дата его выдачи, название выделенного пастбища, имя арендатора этого пастбища, имена пастухов, численность скота по отдельным видам, сумма выплаченного сабалашного сбора. Если своевременно не приобретался такой билет, то плата за яйлаги взималась в двойном

размере [1, л. 58]. Но отсутствие нормальной статистики, невозможность ведения нормального контроля за численностью скота, за работой арендаторов и государственных налоговых чиновников обусловило ликвидацию сабалашной системы уже в 1882 году [18, с. 86].

Подготавливаемый новый закон, который предусматривал определение цены за пастбищами в соответствии с территорией пастбища и который должен был облегчить сбор пастбищной платы и положить конец неразберихе в этой отрасли. И в местных, и в центральных органах власти хорошо осознавали, что давно пора подготовить и применить стабильные правила в области налоговой системы и для земледельческих и для скотоводческих сельских обществ [18, с. 87-88]. Недаром очень скоро имперский министр государственного имущества статс-секретарь М.Н. Островский поднял вопрос перед Кабинетом министров Российской империи об определении новых правил по использованию яйлажных и кишлажных пастбищ на Южном Кавказе. Комитет министров со своей стороны, учитывая значение скотоводства, а также роль различных пастбищ в быту и жизни сельского населения Южного Кавказа счел «приемлемым пересмотр правил использования этих пастбищ» [13, с. 396]. Наконец, после многочисленных обсуждений и поправок 29 июня 1884 г. был принят закон «Об определении правил пользования кишлажными и яйлажными пастбищами в Закавказье» [13, с. 396-397].

По новым правилам в Бакинской губернии для каждой десятины яйлажных пастбищ была установлена арендная плата в 12 коп. Согласно этому закону в этой губернии арендная плата каждой десятины кишлажных пастбищ была определена: для Муганского региона в 5 коп., а для остальных кишлагов – 8 коп. [18, с. 91]. Согласно новому «пастбищному» закону арендная плата за яйлаги должна была выплачена заранее – в апреле-мае, а за кишлаги – в октя-

бре и ноябре каждого года. Новый закон стал применяться уже с 1885 года.

Начиная с 17 мая 1898 г., царское правительство стало применять новые правила, узаконившие оценку крестьянских земель. Эти правила предусматривали предоставление права крестьянам для продажи земельных угодий по официальным ценам, установленным государством. Такая купля-продажа оформлялась предоставлением особых официальных документов – купчей и др. [2, с. 129].

Значительные изменения в налоговых делах казенных деревень произошли в самом конце XIX – начале XX вв. 1 мая 1900 г. император Николай II (1894-1917) утвердил собственноручно «Основы землеобеспечения государственных крестьян Тифлиской, Елисаветпольской, Бакинской и Эриванской губерний» [14, с. 389-391].

Согласно новому закону земельный надел передавался в постоянное пользование сельским обществам. Как видно, царское правительство, оставаясь верным своей феодальной природе, не решилось передать землю в частную собственность основным сельским производителям – казенным крестьянам. Согласно закону 1 мая 1900 г. способы пользования земельными наделами (общинный, подымный, смешанный и т.д.) определялись решением сельских собраний, где участвовали все совершеннолетние крестьяне (мужчины). Решение схода считалось принятым, когда его поддерживала 2/3 часть участников схода. Но незавершенность межевых работ, слишком громоздкие процедуры составления документов, подтверждающих права сельских обществ не позволяли быстро реализовать предусмотренные изменения. Поэтому практически реформы 1900-1904 гг. никаких кардинальных изменений в землепользовании казенных крестьян не произвели: государственная казна продолжала оставаться единственным собственником всех казенных земель, в т.ч. земельных наделов казенных крестьян. Новыми реформами вводились новые подати: вместо подымного налога стали взимать государ-

ственную оброчную подать, сумма которой определялась сообразно территории земельного надела каждого крестьянского хозяйства. Кроме того, крестьяне должны были платить также земский налог, выполнять многочисленные мирские повинности [14, с. 389-390].

Законом предусматривалось право крестьян на пользование лесоматериалами из казенных лесных дач, но за особую плату. Закон запрещал отчуждение земельных наделов. Крестьяне имели право передавать право пользования приусадебными участками другим хозяевам, но с разрешения сельских органов. При этом специальные судебные решения не требовались [14, с. 390-391].

Но в реальной жизни землепользование казенных крестьян в норме отличалось от предусмотренных официальными законами правил.

Поэтому одной из основных задач реформ 1900–1904 гг. было обеспечение стабильного сбора земельных наделов и податей. И уже 12 июня 1900 г. Государственный Совет Российской империи утвердил «Закон о ликвидации подымных податей, взимаемых в пользу государственной казны и введении государственной оброчной подати и государственного земельного налога», который вступил в силу с 1 января следующего 1901 года [15, с. 778-782].

Закон предусматривал составление трехлетней сметы сбора государственной оброчной подати и земских сборов. Согласно новым правилам, на каждое трехлетие определялись средние налоговые оклады для каждой десятины в различных экономических зонах. На самом деле общие суммы налоговых сборов как бы «спускались» сверху – с имперского Министерства финансов, а кавказские власти разделяли эти суммы между губерниями, губернские власти между уездами, а последние уже между сельскими общинами. И тогда все сложности и тяжести в конце концов ложились на плечи крестьян [15, с. 778; 16, с. 772-784].

По данным сметы 1901–1903 гг. по Южному Кавказу ежегодная сумма государственной оброчной подати, предусмотренная для поступления в государственную казну, составляла 1 769 578 руб. Сумма государственной оброчной подати с каждого дыма казенных крестьян колебалась от 2-х до 10 рублей; но большинство дымов платило по 4 руб. 50 коп. в год. По некоторым источникам дохода (леса, рыболовства и т.д.) сумма этой подати составляла 7% чистого дохода, а с недвижимого городского имущества и с построек, где функционировали промышленные и торговые предприятия, 2% стоимости этих построек [16, с. 783].

Местные и центральные власти неустанно искали новые источники казенных доходов. Например, в 1910 году в Главном Управлении земледелия был подготовлен проект закона «О взимании особого налога с хлопка, вывозимого из Средней Азии и Южного Кавказа во внутренние рынки». В проекте, спешно отправленном для обсуждения в III Государственную Думу, предусматривалось введение 50 копеечного налога с каждого пуда очищенного хлопка. А это приводило к дополнительной налоговой нагрузке в размере от 12 до 20 руб. с каждой десятины хлопковых плантаций [17, с. 80]. После многочисленных обсуждений и исправлений Николай II 5 октября 1914 г. утвердил этот закон [3, с. 12].

Выводы. Проведенное исследование, сведения многочисленных и различных источников показывают, что за весь рассматриваемый период налоговая политика царизма, проведенная в казенной деревне Северного Азербайджана, в том числе в казенных селениях Бакинской губернии, первым делом служила фискальным интересам государственной казны. Эта политика носила полуфеодалный характер; за весь период существования колониального режима царизм никак не хотел упускать из своих рук такого стабильного источника дохода как казенные земельные уго-

дья. Налоговая политика официальных властей никак не учитывала интересов многочисленных сельских тружеников, не соответствовала условиям всеразвивающегося капиталистического рыночного хозяйства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 13, siy. 1, iş 5.
2. Исмаилов М.А. Государственные крестьяне Азербайджана в конце XIX в. Труды Института Истории АН Азерб. ССР, т. 11, 1957, с. 111-156.
3. Кавказское хозяйство, № 23, 1914.
4. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в. Ч. 2.
5. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 5, ч. 2. Тифлис, 1887.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 24. Отделение первое. 1849 год. СПб., Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1850. Закон. 23 338.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 26. Отделение второе. 1851 год. СПб., Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1852. Закон. 25 709.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 28. Отделение первое. 1853 год. СПб., Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1854. Закон. 27 704.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 34, Отделение первое. 1859 год. СПб., Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1861, Закон. 34 412.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 41. Отделение второе. 1866 год. СПб., Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярий, 1868. Закон 43 678.
11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 48. Отделение первое. 1873 год. СПб., Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярий, 1876. Закон 51 866.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 48. Отделение первое. 1873 год. СПб., Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярий, 1876. Закон 52 189.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 4, 1884 г. СПб., Государственная типография, 1887. Закон 2 340.
14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 20. 1900 г. СПб., Государственная типография, 1902. Закон 18 509.
15. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 20. 1900 г. СПб., Государственная типография, 1902. Закон 18 856.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 20. 1900 г. СПб., Государственная типография, 1902. Закон 18 857.
17. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Баку: Элм, 1990.
18. Варавин П.С. Летние и зимние пастбища Закавказского края. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. V, часть 1. Тифлис, 1888.

ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ЧОРНОМОРСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

LATIN AMERICAN STUDIES IN PETRO MOHYLA BLACK SEA NATIONAL UNIVERSITY

Богданова Т.Є.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики*

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Виокремлено основні напрями досліджень у галузі латиноамериканістики у ЧНУ імені Петра Могили. Перший напрям, репрезентований працями Л. Вовчук, В. Погромського, Т. Пронь, спрямований на висвітлення історичних зв'язків Південної України з країнами Латинської Америки. Другий напрям досліджень, представлений працями Т. Богданової, Т. Жолонко, А. Хмель, О. Шевчука, зорієнтований на аналіз провідних трендів розвитку Латинської Америки та з'ясування місця регіону ЛАКБ у сучасній системі міжнародних відносин. Різні аспекти міжамериканських відносин посідають одне з чільних місць у наукових пошуках кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧНУ імені Петра Могили.

Ключові слова: латиноамериканські дослідження, ЧНУ імені Петра Могили, Південь України, США, ЛАКБ (Латинська Америка та Карибський басейн).

Выделены основные направления исследований в сфере латиноамериканистики в ЧНУ имени Петра Могили. Первое направление, представленное трудами Л. Вовчук, В. Погромского, Т. Пронь, освещает исторические связи Южной Украины со странами Латинской Америки. Второе направление исследований, представленное трудами Т. Богдановой, Т. Жолонко, А. Хмель, А. Шевчука, ориентировано на анализ ключевых трендов развития Латинской Америки и определения места региона ЛАКБ в современной системе международных отношений. Разные аспекты межамериканских отношений занимают одно з главных мест в научных поисках кафедры международных отношений и внешней политики ЧНУ имени Петра Могили.

Ключевые слова: латиноамериканские исследования, ЧНУ имени Петра Могили, Юг Украины, США, ЛАКБ (Латинская Америка и Карибский бассейн).

The basic research directions of Latin-American Studies in Petro Mohyla Black Sea National University have been separated. The first one represented by works of L. Vovchuk, V. Pogromskiy, T. Pron, is devoted to highlighting of historical ties between the South of Ukraine and Latin-American countries. The second one represented by works of T. Bohdanova, T. Zholonko, A. Khmel, O. Shevchuk, focused on the key trends of Latin America development and clarifying of the LAC region place in the modern system of international relations. Different aspects of Inter-American relations are one of the main spheres in scientific researches of Foreign Policy and International Relations Department of Petro Mohyla Black Sea National University.

Key words: Latin-American Studies, Petro Mohyla Black Sea National University, the South of Ukraine, USA, LAC (Latin America and Caribbean).

Постановка проблеми. Латиноамериканські дослідження в Україні тривалий час знаходились на периферії наукових пошуків вітчизняних науковців, лише останнім часом спостерігається деяке пожвавлення даного напрямку у наукових установах та ВЗО Києва, Львова, Одеси та інших міст України, у т.ч. і Миколаєва.

Провідним навчальним закладом та науковим осередком Миколаївщини є Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Цього року кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧНУ імені Петра Могили відзначає 15-річчя від початку підготовки фахівців-міжнародників у даному навчальному

закладі. За цей час на факультеті політичних наук, на якому відбувається підготовка фахівців із галузі знань «Міжнародні відносини», сформувалися декілька наукових шкіл, однією з яких є латиноамериканські дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз розвитку наукових шкіл вітчизняної латиноамериканістики майже відсутній. Згадаємо лише працю М. Засядька [1], яка окреслює основні періоди та напрямки у розвитку даного напрямку досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою даної роботи є виокремлення провідних напрямів у розвитку латиноамериканістики у ЧНУ імені Петра Могили, висвітлення здобутків і визначення перспектив подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу. Перший напрям досліджень – історичні зв'язки земель Північного Причорномор'я з країнами Латинської Америки у ХІХ–ХХ ст. – репрезентований працями Людмили Вовчук, Віктора Погромського та, деякою мірою, Тетяни Пронь. Наукові пошуки Л. Вовчук присвячені становленню та розвитку дипломатичних і консульських установ у портових містах Південної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. [2]. Автор зазначає, що перші консульські установи на Півдні України з'являються у Херсоні та Одесі на початку ХІХ ст., активізація ж економічного життя у Російській імперії у цілому і на Півдні України зокрема у пореформений період мала наслідком збільшення консульських установ у портових містах Російської імперії. Автор наводить відомості про наявність у Миколаєві бразильського консульства у 1860 – 1900-х рр., а в Одесі – консульств Чилі і Перу (1877), у Херсоні – Перу (консул А. Анатра) [3, с. 212-213]. Напередодні Першої світової війни в Одесі також діяли консульства Аргентини (1911), Панами (1907) та навіть Уругваю (1915) [3, с. 215]. Характеризуючи діяльність консулів іноземних держав у громадсько-політичному та економічному житті Одеси, Л. Вовчук приділяє

увагу висвітленню діяльності віце-консула Бразилії Г. Рафаловича (1882–1887) та віце-консула Я. Бродського (1911–1917) [4, с. 124].

Праці В. Погромського у царині латиноамериканістики зосереджені на висвітленні українсько-аргентинських зв'язків, серед яких привертає увагу висвітлення процесів єврейської колонізації Аргентини вихідцями з південноукраїнських губерній Російської імперії [5], взаємин УСРР з Аргентиною у міжвоєнний період [6], а також з'ясування специфіки формування української етнічної спільноти в Аргентині [7]. Автором з'ясовано, що Аргентинська Республіка стала єдиною з країн Латинської Америки, що визнала уряд УНР (1921) та встановила з ним дипломатичні відносини. Повноважним представником УНР в Аргентині став М. Шумицький, водночас Аргентина перетворюється на країну політичної еміграції для українців. На думку В. Погромського, українська діаспора в Аргентині яскраво віддзеркалює долю всіх «хвиль» еміграції з українських етнічних земель, зокрема відзначено високий відсоток єврейського та німецького населення серед мігрантів із Півдня України (через порт Одеса), натомість у міграції з Буковини, Волині, Галичини перевага належала етнічним українцям, що підтверджується статистичними відомостями та даними про релігійну приналежність [7, с. 84-85]. Деякі аспекти процесів рееміграції українців з країн Латинської Америки до СРСР після Другої світової війни висвітлені у публікаціях Т. Пронь [8].

Другий напрям досліджень, репрезентований працями науковців ЧНУ імені Петра Могили, охоплює широке коло питань як міжамериканських відносин, так і відносин країн ЛАКБ з іншими регіонами світу. Проблемне поле досліджень миколаївських латиноамериканістів містить такі ключові тренди, як:

1) латиноамериканська політика Вашингтону та відносини США з провідними країнами регіону ЛАКБ;

2) зовнішні виклики гегемонії США в Америках, насамперед з боку КНР, ЄС та РФ;

3) боротьба з наркобізнесом як провідний напрям безпекової співпраці американських держав;

4) процеси регіональної інтеграції;

5) конфлікти у ЛАКБ та шляхи їх розв'язання;

6) внутрішня та зовнішня політика провідних країн Латинської Америки;

7) латиноамериканський вектор зовнішньої політики Іспанії;

8) співробітництво Південь-Південь і роль у ньому Бразилії та ін.

Низка праць співробітників кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики та перших розвідок студентів магістрантів під їх керівництвом присвячена латиноамериканській політиці США, зокрема у статті декана факультету політичних наук, професора Олександра Шевчука здійснений порівняльний аналіз стратегій адміністрацій Дж. Буша-мол. та Б. Обама щодо регіону ЛАКБ [9]. Автор дійшов висновку про малу ефективність зовнішньополітичного курсу адміністрації Дж. Буша-молодшого на латиноамериканському напрямі та, як наслідок, визначив низку проблем, з якими зіткнулась демократична адміністрація Б. Обама після приходу до влади у 2009 р., розв'язання яких ще більш ускладнювалось афганською й іракською кампаніями, до того ж в умовах світової фінансово-економічної кризи [9, с. 18]. Зовнішньополітичні пріоритети кандидатів у президенти США 2016 р. та місце Латинської Америки в їх програмах, порівняльний аналіз зовнішньополітичних стратегій Б. Обама та Д. Трампа висвітлювали у своїх працях О. Шевчук [10] та І. Тихоненко [11]. Ще одним напрямом наукових пошуків указаних авторів є з'ясування зовнішніх викликів гегемонії США в Америках, насамперед, з боку КНР та РФ.

Еволюція американсько-кубинських відносин за адміністрацій Дж. Буша-молодшого та Б. Обама, міграційна

та санкційна політика аналізуються у публікаціях Тетяни Богданової [12], Тетяни Жолонко [13], Юлії Седляр [14]. Серед причин потепління американсько-кубинських відносин за другої каденції Б. Обама Т. Жолонко виділяє такі [13, с. 32]:

1) розуміння демократичною адміністрацією США неефективності обраного курсу;

2) зміна міжнародних реалій. Серед подій, які, імовірно, вплинули на припинення протистояння, можна назвати зменшення активності «осі добра» після смерті У. Чавеса, згорання політики ізоляціонізму щодо іншого антагоніста США – Ірану, а також військові дії на Сході України, які називають проявами нової «холодної війни». Вказані обставини змушують США до нових кроків щодо розширення свого геополітичного впливу та підтримання статусу лідера у регіоні;

3) лібералізація всередині самої Куби. З приходом до влади Р. Кастро на Кубі відбулися економічні реформи: почав розвиватися дрібний та середній бізнес, до країни було залучено прямі іноземні інвестиції, було дозволено приватизацію житла. Р. Кастро навіть заявив про готовність до 2018 р. піти у відставку, щоб звільнити дорогу для молоді (у квітні 2018 р. новим головою Куби обраний Мігель Діас-Канель – авт.)

Проблема взаємодії США з провідними країнами Латинської Америки у сфері боротьби з наркобізнесом, причини та результати запровадження «Плану Колумбія» та «Ініціативи Меріда» також знайшла своїх дослідників, зокрема Євгена Сінкевича, Юлію Олійник та ін. Проблема наркоторгівлі гостро стоїть у міжамериканських відносинах. Маючи глибоку історію, фінансове й військове підґрунтя, систему зв'язків та інформації, наркокартелі здійснюють свою діяльність на і поза американським континентом [15, с. 198]. Розглядаючи діяльність картелів Гольфо, Лос Зетас, Сіналоа, Лос Негрос, дослідники аналізують і механізми контролю наркотрафіку,

зокрема діяльність Управління по наркотиках США (DEA) та механізм щорічної сертифікації країн світу у сфері боротьби з наркобізнесом та наркотрафіком. На думку Є. Сінкевича та А. Копилової, після подій 11 вересня 2001 року боротьба з наркобізнесом отримала більш агресивний характер, що яскраво засвідчили «План Колумбія» та «Ініціатива Меріда». Основна частина допомоги США припадала на Колумбію, яка у 2003 році вийшла на перше місце після Афганістану та Іраку за фінансовими впливами з боку США [151, с. 199-200; 16, с. 142-143].

А. Хмель, Д. Біляєв, М. Малишева [17-19] сфокусували свої наукові пошуки на з'ясуванні особливостей латиноамериканської політики Іспанії, колишньої метрополії для більшості країн регіону ЛАКБ, її взаємодії зі США, ролі у розв'язанні регіональних конфліктів тощо. Анастасія Хмель підкреслює, що США потребує зовнішнього стратегічного партнера у Латинській Америці та політичної сили, яка може бути стабільною ланкою у регіоні, якою може стати Іспанія [17, с. 211]. Політичне співробітництво країн Латинської Америки та Іспанії полягає у вирішенні конкретних проблем регіону (Іспанія традиційно, поряд з США, виступає свого роду міжнародним арбітром у вирішенні політичних криз регіону), а військове (продаж зброї і технологій) співробітництво Іспанії та ЛАКБ в останні роки набуває нові вектори розвитку. На сьогодні значення ЛАКБ як регіону-постачальника енергетичних ресурсів зростає, зауважує історик, отже, і роль Іспанії як посередника зміцнюється. А. Хмель дійшла висновку про роль Іспанії у ЛАКБ як посередника у діалозі США – ЛАКБ з найбільш дискусійних питань міжамериканських відносин [17, с. 211-212].

Взаємодія Іспанії з країнами Латинської Америки щодо зменшення конфліктогенності відбувається у двох площинах: регіональній і міжрегіональній, а основними факторами, що впливають на якість співробітництва, виступають ідео-

логічні засади партій і лідерів, які представляють Іспанію та країни регіону, економічний стан держав, наявність спільних проблем, розповсюджених на території двох, або більше країн регіону та місце Іспанії у структурі сучасних міжнародних відносин (наприклад, головування у міжнародних організаціях). Порівнюючи діяльність урядів Х.М. Аснара, Х.Л. Сапатеро, М. Рахоя, дослідники А. Хмель та Д. Біляєв з'ясовують зміни у латиноамериканському векторі зовнішньої політики Іспанії, пов'язані, насамперед, з ідеологією Народної чи Соціалістичної партії [18, с. 57-58].

Тетяна Богданова та магістранти Н. Дольна, А. Кабаєва, О. Кожевнікова та ін. приділяють увагу провідним напрямкам зовнішньої політики країн регіону, зокрема Аргентини, Бразилії, Венесуели, Колумбії, Чилі, аналізуючи як відносини з Вашингтоном та сусідніми державами [20-24], так і європейський, тихоокеанський вектори зовнішньої політики цих держав, а також співробітництво у рамках Південь-Південь та роль у ньому, насамперед Бразилії (БРІКС, ІБСА та ін.) [25-26].

Процеси регіональної інтеграції та діяльність міжнародних організацій у регіоні, зокрема ОАД, АЛБА, УНАСУР, Тихоокеанського альянсу, привернули увагу таких науковців як завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики професор Олександр Тригуб [27], а також Т. Богданова [28-29], магістранти В. Асауленко [30], А. Кабаєва [31] та Ю. Шпаковська [32]. Серед інших питань діяльності даних організацій дослідники висвітлюють їх роль у процесах урегулювання регіональних конфліктів, фолклендського, венесуельсько-колумбійського тощо.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що автор дійшов висновку про те, що протягом останнього десятиліття у ЧНУ імені Петра Могили сформувалась школа американських і латиноамериканських досліджень, яка має широкі перспективи для подальших

наукових пошуків. Автором виокремлено два основних напрями наукових пошуків, що здійснюються представниками кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики ЧНУ у галузі латиноамериканістики: перший – дослідження історичних зв'язків земель Північного Причорномор'я з країнами Латинської Америки у XIX–XX ст., другий – з'ясування ролі держав ЛАКБ у сучасній системі міжнародних відносин, а також міжамериканські відносини за доби постбіполярності.

Перспективи подальших наукових пошуків миколаївських учених у сфері

латиноамериканських досліджень, на нашу думку, полягають у наступному: 1) компаративний аналіз діяльності дипломатичних представництв країн Латинської Америки на території України наприкінці XIX – на початку XX ст., у добу Української національної революції 1917-1920 рр., у 1920-ті рр.; 2) сучасні тренди розвитку міжамериканських відносин, латиноамериканська політика адміністрації Д. Трампа; 3) «Українська криза» та ставлення до неї латиноамериканських країн, висвітлення подій в Україні на шпальтах латиноамериканських мас-медіа та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Засядько М.В. Особливості розвитку латиноамериканістики в Україні. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Київ, 2008. Вип. 76. Ч. 2. С. 201-206.
2. Вовчук Л.А. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2014. 20 с.
3. Вовчук Л.А. Становлення дипломатичних установ у портових містах Чорноморсько-азовського басейну Російської імперії (1785-1919 рр.). Науковий вісник. Вип. 3.34: історичні науки. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2013. С. 210-218.
4. Вовчук Л.А. Консули Одеси в економічному житті Південної України (XIX – початок XX ст.). Краєзнавство / НСКУ; Ін-т історії НАНУ. 2012. № 2. С. 121-126.
5. Погромський В.О. Південь України в контексті єврейської колонізації Аргентини кінця XIX – початку XX ст. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2012. Вип. 57(2). С. 52-56.
6. Погромський В.О. Взаємини Радянської України з республікою Аргентина у 1919-1939 рр. Чорноморський літопис. 2011. Вип. 4. С. 38-42.
7. Богданова Т.Є., Погромський В.О. Українська етнічна спільнота в Аргентині наприкінці XX – на початку XXI століття. Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. № 4. С. 82-86.
8. Пронь Т.М. Повоєнний рух репатріантів та реемігрантів на Батьківщину. Гілея. Київ, 2005. Вип. 3. С. 132-147.
9. Шевчук О.В. «Латиноамериканський» вектор зовнішньополітичної стратегії адміністрацій президентів США Дж. Буша-молодшого та Б. Обама. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2014. Вип. 121 (Ч. I). С. 15-23.
10. Шевчук О.В. Зовнішньополітичні пріоритети США напередодні президентських виборів 2016 р. Американська історія та політика. 2016. № 1. С. 192-198.
11. Тихоненко І.В. Стратегія національної безпеки США як інструмент підтримки глобального лідерства та міжнародного порядку за адміністрації Б. Обама та Д. Трампа. Політичне життя. 2018. № 1. С. 158-163.
12. Богданова Т.Є., Опаленик Ю.О. Проблема міграції як складова американсько-кубинського конфлікту на сучасному етапі. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2011. Вип. 46(4). С. 694-699.
13. Жолонко Т.В. Американсько-кубинські відносини після звершення «холодної війни» (1991–2015 рр.). Наукові праці. Т. 264. Вип. 251. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 30-34.
14. Седляр Ю.О. Еволюція американсько-кубинського конфлікту у постбіполярний період або чому санкції не діють? Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. Вип. 108(1). С. 52-60.
15. Сінкевич Є.Г., Копилова А.В. Міжамериканська система наркоторгівлі: прибутковість й вигода або збитки та наслідки. Чорноморський літопис. 2014. Вип. 9. С. 197–201.

16. Олійник Ю.О. Ініціативи США щодо взаємодії в боротьбі з наркобізнесом у Латинській Америці. Наукові праці. Т. 147. Вип. 134. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. С. 141–143.
17. Хмель А. Відносини Іспанії зі США в Латиноамериканському регіоні на початку XXI століття. Американська історія та політика. 2016. № 2. С. 205-213.
18. Хмель А., Біляєв Д. Вплив Іспанії на врегулювання конфліктів у регіоні ЛАКБ у 2000-2016 рр. Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 2 (14). Т. 3. С. 54-59.
19. Малишева М. Латинська Америка як регіональний вимір у зовнішній політиці Іспанії. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 90. Ч. I. Київ, 2010. С. 98-99.
20. Богданова Т.Є. Поворот у зовнішній політиці Колумбії за адміністрації Х.М. Сантоса (2010-2012 рр.). Наукові праці. Т. 198. Вип. 186. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. С. 45-48.
21. Богданова Т.Є., Кабаєва А.І. Позаконтинентальний напрям у зовнішній політиці Колумбії на початку XXI століття. Гілея: науковий вісник. Київ, 2014. Вип. 85(6). С. 357-359.
22. Богданова Т.Є., Кожевнікова О.В. Енергетичне співробітництво Венесуели з КНР за адміністрації Уго Чавеса. Наукові праці. Вип. 224. Т. 236. Політологія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. С. 72-75.
23. Богданова Т., Шпаковська Ю. Американсько-чилійські відносини на початку XXI ст. Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 2(18). Т. 2. С. 86-89.
24. Богданова Т.Є., Шпаковська Ю.А. Зовнішньополітична діяльність Мішель Бачелет на посаді президента Чилі. Наукові праці. Т. 297. Вип. 285. Політологія. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 111-116.
25. Богданова Т.Є., Дольна Н.А. Бразильсько-африканський діалог за адміністрації президента Ділми Руссефф (2011-2013 рр.). Емінак: Науковий щоквартальник. 2013. № 1-4(7). С. 64-69.
26. Богданова Т.Є., Дольна Н.А. Роль форуму ІБСА в розвитку співробітництва Південь-Південь. Наукові праці. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Вип. 200. Т. 212. Політологія. С. 14-17.
27. Тригуб О.П., Кабаєва А.І. Діяльність Канади в Організації американських держав (1990–2015). Наукові праці. Т. 264. Вип. 251. Історія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 42-46.
28. Богданова Т.Є. «Боліваріанська альтернатива для Америки» та її місце у процесах американської інтеграції. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Київ, Миколаїв: Вид-во Український центр політичного менеджменту, 2009. Вип. 16. С. 382-386.
29. Богданова Т.Є., Вігерич А.В. Екваторський фактор у колумбійсько-венесуельському конфлікті. Наукові праці. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 168. Т. 180. Історія. С. 75-79.
30. Асауленко В. Відносини США із країнами Боліваріанського альянсу за президентства Барака Обами. Емінак: науковий щоквартальник. 2013. № 1-4(7). С. 33-39.
31. Кабаєва А. Роль Колумбії у процесах регіональної інтеграції на початку XXI ст. Емінак : Науковий щоквартальник. 2012. № 1-4(6). С. 43-47.
32. Шпаковська Ю. Роль США у фолклендському конфлікті. Емінак: науковий щоквартальник. 2012. № 1-4(6). С. 59-62.

НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА ЦАРСКОЙ РОССИИ В СКОТОВОДЧЕСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

TAX SYSTEM OF TSAR RUSSIA IN THE CATTLE-BREEDING OF NORTHERN AZERBAIJAN AT THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

Анар Керимли

диссертант

*Институт истории имени А.А. Бакиханова
Национальной Академии наук Азербайджана*

В статье сообщается о насильственном захвате азербайджанских природных ресурсов российскими империалистами в конце XIX – начале XX веков. Здесь отражено как российский имперский человек применял очень жесткую и сложную налоговую политику в земельной собственности. Критикуется позиция советской историографии о том, что якобы в сельском хозяйстве Азербайджана до реформы 1870 г. преобладала натуральная рента. Однако еще в средние века в Азербайджане товарно-денежные отношения были на достаточно высоком уровне развития, а в период ханств применялись как денежные, так и натуральные налоги. Отмечается, что после проведенной в 1870 году царскими властями налоговой реформы положение крестьян еще более ухудшилось.

Ключевые слова: Азербайджан, реформы, налоговая система, налоги, товарно-денежные отношения.

У статті повідомляється про насильницьке захоплення азербайджанських природних ресурсів російськими імперіалістами наприкінці XIX – початку XX століть. Тут відображено як російський імперський службовець застосовував дуже жорстку і складну податкову політику у земельній власності. Критикується позиція радянської історіографії про те, що нібито у сільському господарстві Азербайджану до реформи 1870 р. переважала натуральна рента. Однак ще у середні століття в Азербайджані товарно-грошові відносини були на досить високому рівні розвитку, а у період ханств застосовувалися як грошові, так і натуральні податки. Зазначається, що після проведеної у 1870 році царською владою податкової реформи становище селян ще більше погіршилося.

Ключові слова: Азербайджан, реформи, податкова система, податки, товарно-грошові стосунки.

The article reports on the forcible seizure of Azerbaijani natural resources by Russian imperialists in the late 19th and early 20th centuries. It reflects how the Russian imperial man applied a very tough and complex tax policy in land ownership. Criticized the position of Soviet historiography that allegedly in the agriculture of Azerbaijan before the reform of 1870, natural rent predominated. However, in the Middle Ages in Azerbaijan commodity-money relations were at a sufficiently high level of development, and in the period of the Khanates, both monetary and natural taxes were applied. It is noted that after the tax reform carried out in 1870 by the tsarist authorities, the situation of the peasants worsened even more.

Key words: Azerbaijan, reforms, tax system, taxes, commodity-money relations.

Постановка проблеми. Виследуемый период на окраинах, в том числе и в Северном Азербайджане, в отличие от центральной части царской России применялась присущая ему система налогообложения. В этот период в расчет не были приняты ни характер местности, ни низкая производительность труда, ни условия людей,

занятых разведением скота, ни непригодность пастбищ и другие, связанные с этим важные проблемы. Так, применяемая в хозяйственных областях центра империи система налогообложения таким же образом использовалась и на ее окраинах. Возникавшие в это время недовольства явились частью общих противоречий.

Формулировка целей статьи. Целью статьи является анализ событий, происходивших в Азербайджане в конце XIX – начале XX веков и насильственный захват азербайджанских природных ресурсов российскими империалистами, а также анализ налоговой политики в земельной собственности.

Изложение основного материала. В исследуемый период налогово-товарно-денежные отношения занимают важное место в социально-экономической системе. Известны два пути развития и обновления социально-экономических отношений. Происшедшие в результате идущего снизу процесса развития изменения обществом постепенно усваиваются и принимают силу закона. Однако в отдельные периоды у определенных народов ведущие социально-экономические отношения как бы замерзают, препятствуя обновлению общества. В этом случае, открывая путь обновления общества посредством реформ сверху, создается основа для развития.

В этом плане особую значимость приобретает объективная оценка истории уровня развития сельского хозяйства в Азербайджане, в том числе вопросы налогообложения и денежной ренты в скотоводстве. Ряд источников и результаты исследований некоторых ученых дают возможность полагать, что бытовавшее в советской историографии мнение о том, что в сельском хозяйстве Азербайджана, в том числе и в скотоводстве до реформы 1870 г. преобладала натуральная рента и лишь в послереформенный период получила распространение денежная рента, не имеет никакого научного основания. Еще в средние века в Азербайджане оборот товарно-денежных отношений был на достаточно высоком уровне развития, в период существования ханств в соответствии с условиями применялись как денежные, так и натуральные налоги [1, с. 37].

Хищнически эксплуатируя естественное достояние Азербайджана, российская империя в своей политике применяла два

противоречащих друг другу направления. С одной стороны, стремясь превратить Азербайджан в источник сырья для российских заводов и фабрик, целенаправленно способствует появлению здесь фабрик и заводов по производству исходного сырья для нужд внутреннего рынка и развития торговли. С другой стороны, она, препятствуя национальному социально-экономическому, духовному развитию, всячески стремилась укреплять феодальные отношения. Однако в стремлении достичь этого не удавалось не только укрепить феодальные отношения, но наоборот изживала себя главенствующая в феодальных отношениях натуральная рента: она сменяется денежными отношениями. В результате этой политики в 30-50-х гг. XIX века в сельском хозяйстве Азербайджана, в т.ч. и в скотоводстве широкое применение нашло использование наемного труда. Свое развитие получили товарно-денежные отношения, произошел переход на уровень товарного капиталистического производства. В соответствии с этим в российской империи в 1851 г. был подготовлен проект закона о переходе в Азербайджане от продуктового на денежный налог, а с 1852 г. началось его применение. По этой системе повинности государственных крестьян делились на две части: подать и поземельный оброк. Подать была общей для всего податного сословия. Оброк, в зависимости от качества и количества земли, разделялся на несколько категорий.

В результате налоговой реформы положение крестьян еще больше ухудшилось, т.к. новое обложение было значительно выше прежнего. Хотя рента взималась деньгами, размер ее устанавливался в результате пересчета стоимости продуктовой ренты без учета размера надельной земли.

Отступая под натиском экономики, ставшей на капиталистический путь развития и перед необходимостью уничтожения феодальных отношений, правящие круги империи в 1861 г. приняли решение о проведении социальных реформ и лик-

видації крепостного права. Внаслідок проведення реформ передбачалося лише в центральних губерніях російської імперії. Під впливом народних мас селянська реформа в Азербайджані була законодавчо затверджена Положенням від 14 травня 1870 р. Положенням передбачалося регулювання питань про податки та обов'язки [2, с. 317].

Незважаючи на те, що заміна податків на грошові виплати являлася прогресивним кроком, вона повністю не враховувала якість землі та продуктивність праці державних селян, лягла на них додатковим тягарем, погіршуючи та без того важке становище. Царські владні органи були лише зацікавлені в додатковому вилученні на користь казни з державних селян грошових засобів, не враховуючи доходність селянських господарств. В результаті державні селяни Азербайджану були обтяжені великими податками, ніж вони повинні були виплатити.

В результаті проводимої царизмом на місцях земельної та податкової політики послідовно зростало невдоволення населення. В країні очікувалося небезпека селянських виступів. Імперські владні органи були поставлені перед необхідністю проведення заходів з регулювання земельної та податкової системи на Кавказі. З цією метою начальник центральної комісії, створеної міністерством землеробства та державних маєтків, після деяких змін направив проект закону на затвердження. 1 травня 1900 р. імператором Миколаєм II був затверджений закон «Положення», згідно з яким державні селяни Тифліської, Бакинської та Ірванської губерній, як і раніше користувалися земельними ділянками, які передавалися в відповідні селянські громади, села та населені пункти [3, с. 18-23]. Таким чином, держава залишилася власником землі, державні селяни повинні були користуватися ділянками спільно, при цьому сплачуючи державі оброк та несучи тем

самим обов'язок. Ця оброчна повинність була уточнена 12 червня 1900 р. та затверджена законом, ліквідувавши чинну податок, на зміну якого була введена оброчна податок та поземельний податок. Цей закон вступив в силу з 1 січня 1901 року [4, с. 222].

Згідно з законом було визначено наступне: 1) скасувати з 1 січня 1901 р. збираємі на Кавказі чинні, а також різного роду поземельні податки, замість їх встановлювалися державна оброчна податок та поземельний податок; 2) залучити до витрат на земельні обов'язки, крім земель селянських громад, до них не належачих, рівно як і володіння вищих сословій.

В оброчну податок включалися 10-12% чистого прибутку державних селян, не враховуючи поземельного податку.

Після введення цього закону обов'язки державних селян ще більше зросли. Якщо до 1900 року податки, збираємі з кожної родини та з кожного диму по всьому Кавказу, становили суму в 1,5 млн. рублів, то після введення закону вона зросла більше, ніж в два рази. В наступні три роки сума, зібрана з усіх державних селян Кавказу, маючих ділянки, досягла розміру в оброчну податок 3426 тис. рублів [5]. Таким чином, феодальна залежність між державою та державними селянами, вирощуючими цю землю, була збережена.

Серед грошових виплат по податкам однією з головних місць займали т.н. земельні обов'язки. Земельні податки були надзвичайно навантажувальними для державних селян. Крім того, існував податок на користування водою, який являвся власністю землевласця. Розмір даного податку становив до 1/3 виробленої господарством кінцевої продукції.

В досліджуваній період в стосунках державних селян Азербайджану застосовувалася т.н. воїнська повинність, яка збиралася в формі спеці-

ального налога. Введенный в империи закон о всеобщей воинской повинности 1874-го года был введен на Южном Кавказе лишь в 1886 г. По этому закону азербайджанцы в армии не призывались, т.к. по мнению царских властей, являлись неблагонадежными. Вместо призыва в армию по решению царских колонизаторов азербайджанское население должно было выплачивать специальный налог, который составлял средний заработок призываемого лица за три года. Сумма выплат за каждый год составляла 542,8 тыс. рублей [6, с. 111]. Крестьянский труд использовался при проведении дорог и воды в воинские части, при строительстве там зданий, приготовлении пищи и т.д.

Однако ни закон 1 мая 1900 г., ни «Правила» 21 апреля 1903 г. не дали удовлетворительного решения вопроса о земельном устройстве государственных крестьян. Не наблюдалось более или менее заметных сдвигов и в разрешении вопроса о наделении землею частновладельческих крестьян путем выкупа.

Вопрос о выкупных операциях в Северном Азербайджане оставался нерешенным вплоть до принятия аграрных законов 1912–1913 гг.

Зависимые от беков отношения, выражавшиеся в обязанности отбывать натуральные повинности, отсутствие правил о порядке перевода их в денежные, бездействие царского правительства в вопросе о выкупе наделов крестьян имели своим следствием огромное накопление недоимок в пользу беков, запутанность расчетов, принудительное взыскание податей с крестьян, часто при участии полиции.

Тяжесть податного обложения во многих случаях усиливалась неравномерным распределением его между уездами, сельскими обществами и их членами. Материалы обследований, проведенных царскими чиновниками, свидетельствовали о том, что крестьяне, наряду с казенными налогами и общественными сборами и повинностями, были обременены штрафами за порубку леса, лов рыбы в преде-

лах своих же наделов и т.п. Штрафы эти достигали в некоторых уездах десятков тысяч рублей в год.

Распределение сборов в сельских обществах Северного Азербайджана была предоставлена произволу сельских старшин и их поверенных, что почти повсеместно вызывало недовольство крестьян. Еще больше оно усиливалось тем, что сельское общество коллективно отвечало за выплату сборов и податей, неравномерно распределенных между его членами.

В связи с развитием товарно-денежных отношений и увеличением потребности в деньгах беки часто вынуждали крестьян выплачивать подати деньгами, что ставило тех в почти безвыходное положение. Иногда выполнение крестьянами этих податей происходило в смешанном виде, что еще больше запутывало их взаиморасчеты с хозяевами.

Выводы. Обобщая вышеотмеченное, можно прийти к заключению, что в конце XIX – начале XX вв. высшее положение в гражданском обществе занимали крупные владельцы скота, использующие капиталистические методы в скотоводческом хозяйстве Азербайджана. Вторым социальным слоем в скотоводстве являлись обуржуазившиеся землевладельцы и беки. Третье положение в господствующей группе владельцев скота являлись кулаки, вышедшие из различных социальных слоев и сословий, в ходе хозяйственной деятельности использующих наемный труд и товарное производство. Хозяйства, основу которого составлял семейный и частично наемный труд, принадлежали середнякам, которые являлись переходным социальным слоем от крупных хозяев к более слабым. Состоящее в среднем из 50-250 голов скота и опирающееся на семейный труд хозяйство, являлось середняцким. К слабому слою относились хозяйства, использующие семейный труд и имеющих в собственности до 50-ти голов скота. Наемное сословие составляли те, кто по тем или иным причинам потеряли собственный скот, но имея традиционные навыки

в этой области, вынуждены были продавать свою рабочую силу крупным владельцам скота.

Несмотря на проведение земельных реформ в этот период, тяжесть непомерных податей по-прежнему сохранялась. Люди, занятые в сельском хозяйстве были вынуждены выплачивать малджахат, бехре, бигяр, оброк и другие повинности [7, с. 221-222].

Основанные в Азербайджане на капиталистических началах скотоводческие хозяйства, принадлежащие крупным владельцам скота, бекам, буржуазии и кулакам обеспечивали потребности не только внутреннего рынка, но и вывозили животноводческую продукцию в первую очередь в развитые капиталистические страны. Даже мелкие владельцы скота были привлечены к участию в этом рынке посредством ростовщиков. Вся потребность населения городов Азербайджана – формирующихся центров промышленно-

сти и другой части населения в продуктах животноводства обеспечивалась и доставлялась либо самими производителями, либо посредством торговцев на внутренние и внешние рынки.

Товарно-скотоводческие хозяйства Азербайджана целиком опирались на использование наемного труда. В конце XIX – начале XX вв. товарно-денежные отношения пустили глубокие корни в скотоводстве Азербайджана.

Скотоводство, став специализированной отраслью в общественной системе разделения труда в Азербайджане, развивалось на специфических капиталистических основах.

Известно, что, несмотря на все ухищрения и попытки оживления феодальных податей и повинностей в Российской империи, они, разрушаясь, исчезали в процессе развития капитализма и во всех областях главенствующее место заняла денежная рента.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Гасанов И.М. К истории подготовки рескрипта 6 декабря 1846 г. *Труды Института истории и философии АН Азерб. ССР*, т.4. Баку, 1954.
2. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
3. Антелава И.Г. Государственные крестьяне Грузии в XIX в. Т. 1. Тбилиси, 1969, 483 с.
4. Богданова Н.Г. Аграрные отношения в Азербайджане в 1870-1917 гг. *Исторические записки*, №12, 1941, с. 200-227.
5. Кавказское хозяйство, №14, 1909.
6. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. Москва: Наука, 1972, 256 с.
7. Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века. Баку: Элм, 1957, 236 с.

МУЗЕЙ ЗАПОВІТУ Т. Г. ШЕВЧЕНКА: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ**MUSEUM OF TESTAMENT OF T. SHEVCHENKO:
HISTORY AND PRESENTATION****Кухарєва Н.М.,***завідувач науково-дослідного відділу
«Музей Заповіту Т.Г. Шевченка»**Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*

У статті висвітлюється історія створення та функціонування Музею Заповіту Т.Г. Шевченка у складі НІЕЗ «Переяслав». Подається історія будинку Козачковських, в якому жив і працював Тарас Шевченко. Розкривається мета створення музею. Пропонується розробка структурного та тематико-експозиційних планів експозиції музею, який має три складові: історичну, меморіальну та літературно-художню. Частково розкривається діяльність музею як одного із найпотужніших відділів Заповідника впродовж десяти років існування.

Ключові слова: будинок та садиба Козачковських, Музей Заповіту Т.Г. Шевченка, музейно-виставкова експозиція, структурний та тематико-експозиційний плани, культурно-мистецькі заходи, відвідувачі.

В статье раскрывается история создания и функционирования Музея Завещания Т.Г. Шевченко в составе НИЭЗ «Переяслав». Подаётся история дома Козачковских, в котором жил и работал Тарас Шевченко. Раскрываются цели создания музея. Предлагается разработка структурного и тематико-экспозиционного планов музея, который имеет три составляющие: историческую, мемориальную и литературно-художественную. Частично раскрывается деятельность музея как одного из наиболее значимых отделов Заповедника на протяжении десяти лет существования.

Ключевые слова: дом и усадьба Козачковских, Музей Завещания Т.Г. Шевченко, музейно-выставочная экспозиция, структурный и тематико-экспозиционный планы, культурно-зрелищные мероприятия, посетители.

The article covers the history of the creation and functioning of «Museum of «Testament» of T. Shevchenko» as part of the NIER «Pereyaslav». The story of Kozachkovsky's house, in which Taras Shevchenko lived and worked, is presented. The purpose of the museum is revealed. It is proposed to develop structural and thematic-exposition plans of the museum exposition, which has three components: historical, memorial and literary-artistic. Partly reveals the activity of the museum as one of the most powerful departments of the Preserve for ten years of existence.

Key words: house and manor of Kozachkovsky, Museum of «Testament» of T. Shevchenko, museum and exhibition exposition, structural and thematic-exposition plans, cultural and artistic events, visitors.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється тим, щоб пропагувати діяльність однієї з національних скарбниць – Музею Заповіту Т.Г. Шевченка, якому у квітні виповнилося десять років з дня його створення. Музей є популяризатором заповітів Кобзаря, зберігає пам'ять про перебування Т.Г. Шевченка на Переяславщині, про його роботу в Археографічній комісії у перший приїзд у серпні 1845 р., про літературну творчість на Переяславщині, а також літературну спадщину Кобзаря

періоду заслання, де подаються спогади та описи Переяславщини та йдеться про спілкування і дружбу з переяславським лікарем А. Козачковським.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про створення експозиції музею, про його окремі напрямки діяльності йшлося у публікаціях Н.М. Кухарєвої, про історію будинку та садибу Козачковських поданий матеріал у статтях старшого наукового співробітника музею С.С. Дембіцького.

Формулювання цілей статті. Метою запропонованої статті є розкриття істо-

рії створення та функціонування Музею Заповіді Т.Г. Шевченка у меморіальному будинку А. Козачковського впродовж десяти років існування.

Виклад основного матеріалу. У меморіальному будинку переяславського лікаря Андрія Козачковського 18 квітня 2008 р. було відкрито експозицію Музею Заповіді Т.Г. Шевченка.

Будинок споруджений у 1820 р. Осипом Козачковським, батьком Андрія Козачковського, високоосвіченою людиною, ректором Переяславських духовних приходського та повітового училищ. За свідченнями старожилів міста та нащадків А. Козачковського, зокрема О.Г. Козачковської – дружини онука А. Козачковського та Т.А. Козачковської – правнучки А. Козачковського, у будинку було чотири входи і дванадцять кімнат: вітальня, покої для гостей, будуар, їдальня, спальні, кухня, коридори, а також дві веранди і ганок [2, с. 226].

У 20-х роках ХХ ст. садиба А.О. Козачковського, згідно з наказом Наркомосвіти УРСР від 25.02.1919 року «Про передачу поміщицьких маєтків, дачі монастирських будинків у користування дитячої колонії», була націоналізована. У 1930-х рр. репресована родина Козачковських змушена була виїхати до Таджикистану. Будинок, конфіскований органами місцевої радянської влади, було передано у володіння домоуправління та організації «Заготзерно» під розташування приватних квартир та адміністрації контори. Внаслідок нового пристосування у будинку влаштовано додаткові перегородки, двері, а зовні ганки. 1935 р. будівля зазнала переробки центрального входу – ганку зі сходами. Загалом, будинок зберігає риси класичної архітектури і є типовим зразком середнього шляхетського садибного будинку Переяславщини [1, с. 107].

Згідно з рішенням уряду у 1946 році у колишньому будинку А.О. Козачковського було відкрито історико-краєзнавчий музей спочатку у трьох кімнатах, а з 1954 року – в усіх дванадцяти кімнатах [7, с. 120]. Два зали історичного музею

були присвячені перебуванню Т.Г. Шевченка на Переяславщині.

Садиба Козачковських займала 656 квадратних сажнів. На сьогодні колишня садиба А.О. Козачковського належить Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав»). Її територія – 4419 кв. м [1, с. 108]. У 1844 р. А. Козачковському за заслуги батька було надано титул дворянина [4, с. 145].

«Історична цінність будинку А. Козачковського, – як зазначено у науковій концепції, – ще й у тому, що він є єдиною пам'яткою у місті, яка репрезентує дворянське дерев'яне житло Переяслава поч. ХІХ ст. з його особливостями розташування, планування, оздоблення. Та найбільша цінність цього будинку меморіальна: у ньому жив і творив Т. Шевченко, тут був написаний духовний заповіт поета своєму народові» [3, с. 65].

Влітку 2004 р. Кабінет Міністрів України виділив кошти у сумі 650 тис. грн. на ремонтні роботи будинку А. Козачковського. Вже давно у головах музейних співробітників витала думка про те, щоб колись у цьому будинку відтворити його інтер'єри, ширше подати матеріали про знайомство господаря з Тарасом Шевченком, про перебування поета на Переяславській землі [5, с. 26].

По Заповіднику було видано наказ №34 від 08. 11. 2007 р. «Про створення експозиції Музею Заповіді Т.Г. Шевченка» [9]. У наказі читаємо: «У зв'язку з початком практичного створення експозиції музею Заповіді Т.Г. Шевченка з листопада 2007 р.:

1. Затвердити творчу групу науковців для створення експозиції у складі:

1. Мельник В.П. – заступник генерального директора заповідника з наукової роботи

2. Годліна Л.О. – головний хранитель фондів заповідника

3. Кухарева Н.М. – зав. відділом музею Заповіді Т.Г. Шевченка

4. Павлик Н.М. – старший науковий співробітник

5. Коломієць О.Р. – старший науковий співробітник

6. Набок Л.М. – старший науковий співробітник

7. Дембіцький С.С. – старший науковий співробітник

8. Бузян Г.М. – зав. відділом археології

Відповідальність за роботу творчої групи зі створення музею Заповіді Т.Г. Шевченка покласти на Мельник В.П. На час її відсутності – на Годліну Л.О.

2. На час тимчасового припинення роботи музею одягу Середньої Наддніпряни у зв'язку з захватом території музею релігійною громадою Московського патріархату наукових співробітників цього музею (Павлик Н.М. та Бондаренко М.І.) направити для робіт зі створення експозиції музею Заповіді з 10 листопада 2007 р. до 2008 р.

3. На час створення експозиції музею Заповіді з 10.11.2007р. створити ремонтно-реставраційну групу працівників заповідника для проведення робіт на об'єкті «Музей Заповіді Т.Г. Шевченка» у складі:

1. Бутник П.В. – реставратор заповідника

2. Ковальчук І.М. – реставратор заповідника

3. Струтинський В.Я. – реставратор заповідника

При необхідності група може бути розширена іншими працівниками.

Відповідальність за роботу групи реставраторів зі створення музею Заповіді покласти на Степового М.О. – заступника генерального директора заповідника з господарської роботи.

4. Відповідальність за створення експозиції музею Заповіді покласти на:

1. Мельник В.П. – заступника генерального директора заповідника з наукової роботи.

2. Кухареву Н.М. – зав. відділом новостворюваного музею Заповіді Т.Г. Шевченка.

3. Глушко Г.І. – заступника генерального директора з розвитку і утримання заповідника.

4. Степового М.О. – заступника генерального директора заповідника з господарської роботи.

Вести у практику роботи відповідальних осіб за створення Музею Заповіді Т.Г. Шевченка щоденні наради зі звітом про пророблену роботу.

Генеральний директор

НІЕЗ «Переяслав» (підпис) М.І. Сікорський».

До групи реставраторів увійшли ще В.В. Шкіра і А.С. Редько.

«Метою створення Музею Шевченкового Заповіді, – як зазначено у науковій концепції, – є відтворення атмосфери оточення старовинного українського історичного міста, будинку, в якому Т. Шевченко пережив високе поетичне піднесення в органічному контексті з українською природою, з усім українським життям, а також досягнення і відтворення всієї глибини творчості Т. Шевченка переяславського періоду, осмислення української історії, ментальності, традицій» [4, с. 144]. Отже, йдеться не тільки про конкретний літературний твір «Як умру, то поховайте...» («Заповіт»), а й передачу музейними засобами Заповіді Т. Шевченка нащадкам: його погляди на українську історію, майбутнє України тощо та тему Заповіді в його широкому філософському, духовному розумінні [3, с. 66].

Експозиція Музею Заповіді Т.Г. Шевченка має три складові: історичну, меморіальну та літературно-художню [2, с. 227]. Подаємо розробку структурного плану Музею Заповіді Т.Г. Шевченка у Переяславі, який був створений та погоджений одночасно з тематико-експозиційним планом науково-методичною радою НІЕЗ «Переяслав» (протокол №4 від 01.07.2005 р.).

Розділ I. Меморіальна кімната: Вітальня будинку А.О. Козачковського

Тема 1. Рід Козачковських.

Підтема 1. Історія переяславського роду Козачковських.

Підтема 2. Історія будинку.

Розділ II. Переяслав історичний

Тема 1. Переяслав старий (X – XIII, 2 пол. XIII – XV ст.),

Підтема 1. Давньоруський Переяслав.

Підтема 2. Переяслав литовських часів.

Тема 2. Відродження Переяслава у XVI ст.

Підтема 1. Переяслав і князі Острозькі.

Підтема 2. Розвиток Переяслава. Магдебурзьке право.

Тема 3. Переяславщина у визвольних рухах українського народу кінця XVI – 30-х рр. XVII ст.

Підтема 1. Утворення Переяславського полку.

Підтема 2. Козацько-селянські повстання (Гуні, Остриниці, Павлюка, Федоровича).

Тема 4. Переяславщина у визвольній війні українського народу 1648–1657 рр.

Підтема 1. Початок та розгортання національно-визвольної боротьби проти польського панування (1648–49 рр.). Створення козацького державно-адміністративного устрою.

Підтема 2. Воєнно-політичні дії національно-визвольної війни 1650–1653 рр.

Підтема 3. Переяслав – один із дипломатичних центрів у роки визвольної війни 1648–1657 рр.

Тема 5. Переяславська рада. Історичне значення та наслідки.

Тема 6. Богдан Хмельницький – видатний державотворець, політичний та військовий діяч.

Тема 7. Переяславщина у 2 пол. XVII – 1 пол. XIX ст.

Підтема 1. Становище в українській державі після смерті Б. Хмельницького. Повстання козаків Переяславського полку.

Підтема 2. Участь козаків Переяславського полку у Північній та Семирічній війнах.

Підтема 3. Участь переяславців у гайдамацькому русі XVIII ст. Ліквідація автономії України.

Підтема 4. Переяславщина у період війни 1812 р.

Підтема 5. Культура Переяслава XVIII – поч. XIX ст.

Розділ III. Меморіальна кімната: покої для гостей, в яких зупинявся Т.Г. Шевченко

Розділ IV. Т. Шевченко і Переяславщина

Тема 1. «Петербурзький Переяслав». Переяславське земляцтво у Петербурзі 1838–1845 рр.

Підтема 1. Знайомство Т.Г. Шевченка з переяславцями. Театральний гурток переяславців.

Підтема 2. Випускники переяславської семінарії (колегіуму) – ядро переяславського земляцтва.

Підтема 3. «Тарасова ніч» 1838 р.

Підтема 4. «Кобзар» 1840 р.

Підтема 5. «Гайдамаки» 1841 р.

Підтема 6. «Гамалія» 1842 р.

Підтема 7. «Назар Стодоля» 1844–45 рр.

Тема 2. Т. Шевченко на Переяславщині. «Три літа».

Підтема 1. Подорож на Переяславщину 1843 р. (Яготин, Березань, Березова Рудка).

Підтема 2. Перший приїзд до Переяслава. «Живописна Україна» (12-21 серпня 1845 р.).

Підтема 3. Літературний вечір 19 серпня 1845 р.

Підтема 4. Другий приїзд до Переяслава. «Переяславська осінь» (29-30 жовтня – кінець листопада – початок грудня 1845 р.). «Кавказ», «Наймичка», «Єрстик», вірш «Три літа».

Підтема 5. Робота в Археографічній комісії.

Підтема 6. В'юнища. Початок грудня – 23-24 грудня 1845. «І мертвим, і живим...», «Маленькій Мар'яні», «Минають дні», «Давидові псалми», «Холодний Яр».

Підтема 7. Переяслав. 23, 24, 25 грудня 1845 р. «Як умру, то поховайте...» («Заповіт»).

Підтема 8. Збірка «Три літа».

Тема 3. Приїзд Т. Шевченка до Переяслава 1859 р.

Розділ V. Заповіти Т.Г. Шевченка

Розділ VI. Меморіальна кімната: кабінет А.О. Козачковського

Розділ VII. Меморіальна кімната: бібліотека А.О. Козачковського

Розділ VIII. Виставкова зала.

В основі побудови експозиції музею лежить тематико-експозиційний принцип. Перший розділ музею «Переяслав історичний» у хронологічній послідовності розкриває історію нашого краю, її розуміння Т.Г. Шевченком (XVI – до 1 пол. XIX ст.). Відтворені меморіальні кімнати: «Вітальня А.О. Козачковського», «Кімната для гостей, в якій жив Т.Г. Шевченко», «Кабінет лікаря А.О. Козачковського», «Бібліотека», які вводять в атмосферу життя і побуту Переяслава XIX ст., наближують до тієї обстановки, в якій жив поет у лікаря А. Козачковського у Переяславі. Літературно-художні теми «Т. Шевченко і Переяславщина», «Заповіти» Т.Г. Шевченка» розкривають велич і глибину поетичних та художніх творів Т. Шевченка періоду Переяславської осені [7, с. 122].

Розділ «Переяслав історичний» у Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка викликав неоднозначну реакцію серед науковців не тільки нашого Заповідника.

Так, автор рецензії, підготовленої філією Національного музею Тараса Шевченка у Києві – музеєм «Хата на Пріорці», Надія Наумова ставила під сумнів необхідність присутності історичного розділу у музеї Шевченкового Заповіту.

Історична тематика присутня у багатьох творах Великого Кобзаря – «Іван Підкова», «Гайдамаки», «Гамалія», у творах, написаних під час перебування на Переяславщині, – «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Єретик», «Давидові псалми», «Холодний Яр» та ін.

Нині музей є одним із найпотужніших науково-дослідних відділів НІЕЗ «Переяслав». У період з 2008 по 2017 рр. музей відвідало близько 100 000 екскурсантів з України, ближнього зарубіжжя та багато іноземців майже з усіх країн Європи, Америки і навіть з далекого Китаю та Японії [6, с. 500].

На базі НІЕЗ «Переяслав» музеєм було організовано та проведено науковий кру-

глий стіл «Тарас Шевченко і Переяслав» (2006 р.), III Всеукраїнські Шевченківські читання, які проходили 25 листопада 2008 р., круглий стіл «Переяславська осінь Кобзаря» до 170-річчя написання «Заповіту» Т. Шевченка – 25 грудня 2015 р. [6, с. 501].

З нагоди відзначення 200-ї річниці від дня народження Т. Шевченка НІЕЗ «Переяслав» провів низку культурно-мистецьких заходів, які слугували активній популяризації творчої спадщини Великого Кобзаря.

18 листопада 2013 р. у приміщенні Будинку освіти наукові співробітники НІЕЗ «Переяслав» провели зустріч із відомими шевченкознавцями: Заслуженим працівником культури України, заступником директора з наукової та видавничої діяльності Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ, виконавчим директором Всеукраїнської асоціації музеїв України С. Гальченком, ст. науковим співробітником відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ О. Федорук, директором видавництва «Веселка», поетом, перекладачем В. Степаненком. На зустріч завітали представники міської ради, учителі та учні шкіл міста, викладачі та студенти ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди», музейні співробітники, члени Переяслав-Хмельницької міськрайонної організації «Просвіта» та громадськість міста [8, с. 215].

24 грудня 2013 р. у приміщенні Музею Заповіту Т.Г. Шевченка відбулася урочиста церемонія нагородження переможців Мистецького конкурсу «Усі ми діти твої, Тарасе», який було організовано НІЕЗ «Переяслав» у рамках святкування 200-річчя від дня народження Т. Шевченка [8, с. 216].

27–28 лютого 2014 р. проводився конкурс читців на краще виконання творів Т. Шевченка, написаних на Переяславщині «Невмируще Тарасове слово» та 25 грудня 2014 р. – пісенний конкурс «Струни Кобзарєвого серця».

Досить цікавим проектом у нашому музеї стало проведення театралізованих екскурсій, які сприяють реалізації нових форм спілкування відвідувача з музеєм, індивідуального підходу до кожного глядача, нетрадиційних методів залучення його до музейних скарбів. Так, у музеї відбулася театралізована екскурсія «Переяславські стежки Кобзаря», ремінісценції «Обніміться ж брати мої, молю вас, благаю...» та «Борітеся-поборете! Вам Бог помагає!..», де були відтворені поезії Кобзаря у вигляді інсценізації. Такі театралізовані дійства є музейним продуктом, який можна замовити у будь-який час, коли виникає потреба у відвідувачів [6, с. 499].

Визначною подією для нашого міста, Заповідника і музею стало проведення 1 квітня 2015 р. заключного гала-концерту міжнародного культурно-просвітницького проекту «Нас єднає Шевченкове слово», присвяченого 201-й річниці від дня народження Т. Шевченка та включенню цієї видатної події до Календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО. Ця дата протягом 2014-2015 років відзначалася в Україні та в усьому світі. 2015 рік ми вважаємо Роком Т. Шевченка на Переяславщині, відзначали 170-річний ювілей «Переяславської осені Кобзаря» та 170-річчя написання «Заповіту» Т. Шевченка у Переяславі.

Організаторами заходу стали Влада Литовченко – Міжнародний Фонд культурного співробітництва, Інна Силантьєва – Фонд підтримки молодіжного та олімпійського плавання, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Київська обласна державна адміністрація.

У рамках заходу проходила концертна програма, в якій виступили зірки сцени України – керівник музичного проекту «Українські Барви» Оксана Стебельська, співак та телеведучий Артур Боссо, Заслужена артистка України, співачка Марина Одольська, Дмитро та Євген Беженарь (гурт «Армані Бойз»), Народна артистка України Оксана Пекун, Заслужений

артист України, співак Андрій Князь, співачка, композитор та автор пісень Наталія Турбіна, танцівник та хореограф-постановник Сергій Костецький, фольклорний гурт «Рожаниця», Заслужена артистка України, співачка Наталія Шелепницька, Заслужений артист України Тарас Яницький, Народна артистка України Наталія Бучинська [6, с. 501].

Співробітники музею приділяють велику увагу пошуку нових форм і методів роботи з дітьми, студентами. Активно діє програма «Музей – школі», в якому подається перелік тематичних екскурсій по музею, тематика лекторію наших співробітників. На базі музею започатковані літературні гостини у Кобзаревій світлиці, проведено 6 пленерів для студентів Київської національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, темою яких було перебування Т. Шевченка на Переяславщині. Роботи студентів демонструвалися у виставковій залі музею.

Зокрема, 5 квітня 2018 року у Музеї Заповіту Т.Г. Шевченка відбулася літературна гостина «З ГЛИБИН ДУХУ»: зустріч з Антонією Цвід, яка презентувала свій роман-трилогію «Кохані жінки Тараса Шевченка» («Возлюбленник муз і грацій», «І темні ночі... і ласки дівочі», «Як русалки місяць ловлять»).

Музей співпрацює з провідними шевченкознавцями не тільки України, а й далекого зарубіжжя. Так, було проведено урочисте відкриття меморіальної дошки на подвір'ї музею на вшанування 200-річчя від дня народження Т. Шевченка, виготовленої у Мюнхені за сприяння родини професора Юрія Бойко-Блохина, засновника шевченкознавства у Німеччині. Учасники заходу спілкувалися з дружиною професора – Дариною Бойко-Блохиною, яка була присутня на відкритті дошки та розповіла про те, як пропагується шевченкове слово у Німеччині.

Музей організовує різноманітну виставкову роботу. Традиційними у музеї є виставки на шевченківську тематику, зокрема «Шевченкові скарби» із колекції нині покійного Предстоятеля Української

Православної Церкви Блаженнішого Митрополита Володимира, «Шевченко в творах митців» (із колекції НІЕЗ «Переяслав»), «Т. Шевченко – художник» (із колекції Національного музею Тараса Шевченка у Києві), «Світ старовинних поштівок» із колекції Шевченківського національного заповідника (м. Канів), «Шевченкіана Івана Марчука», всесвітньовідомого українського художника, члена наукової ради Міжнародної академії сучасного мистецтва, лауреата Національної премії України імені Т.Г. Шевченка, народного художника України із колекції Шевченківського національного заповідника (м. Канів), «Шевченкіана Івана Іжакевича» із колекції Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ та ін. [6, с. 500].

Основні відвідувачі музею – діти. Тому особлива увага спрямована на їхні запити. Хочеться, щоб саме з них виростили друзі музею, активні учасники всіх наших заходів. Багатьма тематичними виставками доводимо дітям передусім те, що потрібно любити Батьківщину, плекати своє національне єство і тим самим підноситися до загальнолюдських ідеалів. Водночас діти є активними безпосередніми учасниками наших виставок. Вихованці дитячої Переяслав-Хмельницької художньої школи, єдиної у Київській області, презентували виставку «Шевченко і Україна».

Також вони є частими гостями у музеї, відвідують наші заходи, знайомляться з виставками, які постійно відкриваються у музеї. Зокрема, 9 лютого 2018 р. у Музеї «Заповіту» Т.Г. Шевченка відбувся літературно-музичний вечір «А згадаймо! Може, серце хоч трохи спочине», присвячений 200-річчю з дня народження Василя Івановича Штернберга – відомого художника ХІХ ст., друга Т.Г. Шевченка, на якому учні місцевої художньої школи знайомилися з його художніми роботами.

Досвід показує, що кількість відвідувань музейно-виставкової експозиції прямо залежна від висвітлення її у ЗМІ, демонстрації репортажів у телевізійному ефірі, випусків радіопередач, повідомлень у пресі тощо. Наш музей налагодив регулярні контакти із місцевими ЗМІ (телеканалом «Альга», газетами «Вісник Переяславщини») через систематичні запрошення їх на заходи музею із детальною інформацією про них. Постійно співробітники музею співпрацювали не тільки із місцевими ЗМІ, а й давали інтерв'ю каналам «Інтер», 5 каналу про перебування Т. Шевченка на Переяславщині, інтерв'ю під час зйомок телефільму «Шевченко для кожного свій» (до 200-річчя від дня народження Т. Шевченка) Інститутом журналістики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, підготували телевиступ на тему «Заповіт Тараса Шевченка» для циклу телепередач про Т. Шевченка «Мене там мати сповила...» для Міжнародного телеканалу УТР, надали інтерв'ю-коментар радіоканалу «Культура» та І каналу Українського радіо про написання Т. Шевченком «Заповіту» у Переяславі. Брала участь у прямому ефірі 3 каналу Національної радіокомпанії України із заступником директора Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України С. Гальченком про Музей Заповіту Т.Г. Шевченка та про перебування Кобзаря на Переяславщині. Надавали інтерв'ю та складали довідки для популяризації унікальних експонатів музею для газети «Аргументи і факти», «Час Київщини», «Голос України» та ін. [6, с. 502].

Висновки. Отже, у статті коротко проаналізовано створення та функціонування Музею Заповіту Т.Г. Шевченка, єдиного в Україні, за десятилітній період його діяльності. Напрацьований матеріал слугуватиме для створення нарису про музей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дембіцький С.С. Садиба А.О. Козачковського. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тарас Шевченко в долі слов'янських народів: діалог через століття і кордони». К.: ННДІУВІ, 2014. 336 с.
2. Кухарєва Н.М. До історії створення Музею Заповіту Т.Г. Шевченка. Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник: Вип. 4: Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, Луцьк–Колодяжне, 19-20 травня 2009 р. Луцьк, 2009. 542 с., іл.
3. Кухарєва Н.М. З досвіду створення експозиції Музею Заповіту Т.Г. Шевченка в Переяславі. Музейна експозиція: сучасний погляд і досвід побудови (матеріали науково-практичної конференції). К.: ДАКККіМ, 2009. 85 с.
4. Кухарєва Н.М., Калінович О.І. Музей Заповіту Т.Г. Шевченка в Переяславі (до 195-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка). Науковий журнал «Краєзнавство», 2009. №1-2. 248 с.
5. Кухарєва Н.М. Музей Заповіту Т.Г. Шевченка – пам'ять вдячних нащадків Шевченкова скарбниці. Матеріали 1-го Всеукраїнського з'їзду музейних працівників, присвяченого 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та актуалізації вшанування пам'яті Великого Кобзаря напередодні його 200-річного ювілею. Черкаси: Брама-Україна, 2012. 188 с.
6. Кухарєва Н.М. Музей Заповіту Т.Г. Шевченка у національному соціокультурному контексті. «Сіверщина в історії України». Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів-Київ, 2017. Випуск 10. 511 с.
7. Кухарєва Н.М., Коркач С.О. Переяславський Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка. «ПЕРЕЯСЛАВІКА»: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. 2015. Випуск 8(10). 264 с.
8. Кухарєва Н.М., Калінович О.І., Коркач С.О. Тарас Шевченко – великий і вічний, невичерпний нескінченний... (заходи НІЕЗ «Переяслав» по відзначенню 200-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка). Науковий журнал «Краєзнавство», 2014 р. №1(86). 287 с.
9. Про створення експозиції Музею Заповіту Т. Г. Шевченка: Наказ №34 від 08.11. 2007 р. НІЕЗ «Переяслав». Книга наказів.

ВЕГЕТАРИАНСЬКА ПЕРІОДИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

VEGETARIAN PERIODICS OF RUSSIAN EMPIRE

Пивоваренко О.А.,

*кандидат історичних наук,**доцент кафедри гуманітарних дисциплін**Національного університету харчових технологій*

У статті реконструйовано етапи, умови та проблеми створення і функціонування вегетаріанської преси у Російській імперії. Виявлено та введено до наукового обігу ряд видань, проаналізовано їх програмні та ідеологічні засади, періодичність, обсяг, вартість тощо. Визначено засновників, головних редакторів та видавців та їхній персональний вклад у розвиток видання. З'ясовано, що найвагомішими були три видання, два з яких виходили у Києві та конкурували між собою. Проаналізовані причини успіху та занепаду видань.

Ключові слова: вегетаріанство, «Vegetarianское обозрение», «Vegetarianский вестник», преса, періодика, Російська імперія, вегетаріанське товариство.

В статье реконструированы этапы, условия, проблемы создания и функционирования вегетарианской прессы в Российской империи. Выявлены и введены в научный оборот ряд изданий, проанализированы их программные и идеологические принципы, периодичность, объем, стоимость и т.п. Определены учредители, главные редакторы, издатели и их персональный вклад в развитие изданий. Установлено, что наиболее весомыми были три издания, два из которых выходили в Киеве и конкурировали между собой. Проанализированы причины успеха и упадка изданий.

Ключевые слова: вегетарианство, «Vegetarianское обозрение», «Vegetarianский вестник», пресса, периодика, Российская империя, вегетарианское общество.

The article reconstructs the stages, conditions and problems of the creation and functioning of the vegetarian press in Russian Empire. A number of publications were discovered and put into scientific circulation. Their programmatic and ideological principles, periodicity, volume, cost etc. were analyzed. Founders, editors and publishers were identified as well as their personal contribution to the development of the publication. It was found out, that there were three of the most important publications, two of which were based in Kyiv and competed with each other. Also, reasons for periodicals' success and fails were analyzed.

Key words: vegetarianism, "Vegetarian Review", "Vegetarian Herald", press, periodicals, Russian Empire, vegetarian society.

Постановка проблеми. У сучасному інформаційному просторі пересічним громадянам надзвичайно складно розібратися у шквалі інформації з будь-якого питання. У той же час із ряду питань, зокрема вегетаріанства, практично відсутня достовірна наукова інформація. При цьому, суспільне зацікавлення вегетаріанством зростає не лише в Україні, а й у світі загалом. Попри це, досі не те, що широкий загал, а й фахівці погано обізнані з історичними реаліями вегетаріанського руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні на пострадянському

просторі практично немає комплексних історичних досліджень, окрім робіт німецького лінгвіста П. Бранга [6; 7], який зосередився насамперед на ідеології та основних діячах російського вегетаріанства і лише окреслив окремі практичні питання функціонування вегетаріанських товариств. У певних контекстах дослідили вегетаріанську періодику українські дослідники В.О. Садівничий [25] та Т.В. Фісенко [29].

Першою публікацією на вегетаріанську тематику на теренах Російської імперії вважається наукова стаття проф. А.Н. Бекетова «Питание человека

в его настоящем и будущем» [3]. Однак, справжньою програмною публікацією з вегетаріанства стало есе Л.М. Толстого «Первая ступень». Ця праця стала програмною для вегетаріанців усього світу, а для вегетаріанського руху Російської імперії – своєрідною «Біблією» [7, с. 89-103]. Ідея створити окремий вегетаріанський журнал належить К.Н. Смірнову, котрий у 1893 р. разом з однодумцями розробив детальну програму журналу, проект якої був поданий до Комітету у справах друку. Клопотання про реєстрацію видання було відхилене [1, с. 34; 7, с. 99, 155, 284]. Інформаційний вакуум заповнювало довгий час видавництво «Посредник». З 1885 р. по 1915 р. воно випустило 30 книг з питань вегетаріанства накладами, що сягали 10 тис. примірників [26, с. 119].

Формулювання цілей статті. Нашим завданням є поступово заповнити прогалини у дослідженнях вегетаріанського руху на українських землях загалом. Дана стаття має на меті ввести до наукового обігу періодичну вегетаріанську пресу Російської імперії, проаналізувати її еволюцію, етапи формування, розвитку та реалії функціонування.

Виклад основного матеріалу. Зі створенням у Санкт-Петербурзі вегетаріанського товариства у 1901 р. ідея створення окремого вегетаріанського журналу постала знову. Втілив її у життя Броніслав Антоновичем Долячко. Заснований ним «Вегетарианский вестник» вийшов у січні 1904 р. [22, с. 24]. Ціль журналу полягала у наступному: «вьяснить беспристрастно на научной почве сильное и слабое стороны вегетарианизма с точки зрения гуманитарной, биологической и врачебной». Видавці свідомо прагнули бути якомога безпристраснішими і вільними від упереджень [11].

Програма журналу передбачала такі розділи: оригінальні статті і наукові повідомлення з питань вегетаріанства; переклади, реферати витяги з іноземних книг і журналів; оригінальні, перекладені статті і повідомлення з питань розведення плодів, городини і приготування з них

консерв; з вегетаріанського кулінарного мистецтва, з публікацією «меню», зі способами приготування страв; статті про дослідження вегетаріанських продуктів; оригінальні і у перекладі статті та повідомлення із загальних питань збереження здоров'я у зв'язку із вегетаріанським режимом харчування; бібліографія і критика; повідомлення про діяльність вегетаріанських товариств у Російській імперії та за кордоном; Внутрішня і закордонна кореспонденція, ілюстрації; питання і відповіді щодо вегетаріанства; оголошення.

Друкувався журнал на хорошому папері великого формату з чудовими ілюстраціями та наскрізною нумерацією колонок на пів року обсягом 28 с. (56 колонок) щомісяця, окрім червня і липня. Кожен номер мав Додаток – 2-4 с., де друкувались оголошення. Річна підписка з пересилкою становила 5 руб., а для дійсних членів вегетаріанських товариств – 3 руб. Окремий номер – 50 коп.

Навколо журналу зібралось невелике коло співробітників і читачів, щиро відданих справі, які і були основними авторами видання. Друкувався журнал у типографії А. Бенке, а незмінним редактором-видавцем був Б.А. Долячко – людина гарно освічена, з великим життєвим досвідом. Він не економив на якості видання, а також замовляв багато перекладів освіченим жінкам у фінансовій скруті. Такі переклади оплачувались негайно по отриманню рукописів, а не після опублікування, як в інших журналах. Окрім коштів, журнал віднімав багато часу у Б.А. Долячка. Редакція видання – Ертелев пров. 3, розташовувалась за місцем проживання Б.А. Долячка, який приймав відвідувачів щоденно з 4-х до 6-ти год. Він нікому не довіряв вичитку коректур, а оскільки він взагалі був неквапливим і маса часу йшла на розмови, то друк йшов туго [10].

У 1905 р., відчуючи гостру потребу у грошах, а також через низку інших обставини Б.А. Долячко був змушений припинити видання журналу, що приносив великі збитки. «Вегетарианский

Вестник» проіснував півтора року (з січня 1904 р. по червень 1905 р.), вийшло 18 номерів [21, с. 125].

Втілити у життя мрію про вегетаріанський журнал судилося за декілька років Йосипу Овшиевичу Перперу, який започаткував «Единственный вегетарианский журнал в России Вегетарианское обозрение» (далі – ВО), що виходив протягом 1909 р. у м. Кишенів, а з 1910 р. по травень 1915 р. у Києві (детальше див.: Пивоваренко О.А. Періодична вегетаріанська преса в Україні на поч. ХХ ст.: проблеми становлення та функціонування. На матеріалах журналу «Вегетарианское обозрение». Часопис української історії / За ред. н.і.н., проф. А.П. Коцура. К., 2018. Вип. 38. С. 87-93).

Московське вегетаріанське товариство з січня 1910 р. також розпочало планування видання власного громадського журналу. Спочатку він мав називатися «Природная жизнь», але невдовзі назву змінили на «Естественная жизнь и вегетарианство». Передбачуваний наклад мав становити 1200 примірників [7, с. 272-273]. До кінця року надійшло позик на видання від різних осіб 1044 руб. 50 коп. Однак Рада товариства запропонувала відтермінувати видання журналу. Було запропоновано обрати комісію для остаточної розробки питань по виданню журналу, оскільки між членами товариства щодо цього питання не було одностайності. Була створена журнальна комісія, яка, вивчивши питання, запропонувала Загальним зборам 12 березня 1911 р. відтермінувати видання журналу і обмежитись виданням альманаху, але комісія лише навесні 1912 р. спромоглася розробити його програму. За розрахунками на видання потрібна була сума у 500-600 руб. Особам, що дали позики на журнал було запропоновано або забрати гроші, або залишити їх на видання альманаху. Проблемою для комісії був пошук особи, яка б могла взяти на себе практичну секретарську роботу. Після тривалих пошуків виконувати ці обов'язки зголосився Н.Н. Гусев [12, с. 143-154].

Редколегія на чолі з П.І. Бірюковим мала на меті розширити рамки вегетаріанства до розмірів загального гуманітарного руху. Видавці прагнули, щоб вегетаріанство сприймалось не як питання їжі, а як релігійно-моральний світогляд. Альманах «Естественная жизнь и вегетарианство» вийшов у світ на початку 1913 р., однак одразу ж був конфіскований на вимогу цензорів [27, с. 127]. У вже готове видання (обсягом 193 с.) довелося терміново вносити зміни. Оскільки сторінки 30-65 були вилучені за вироком Московської Судової Палати від 7 вересня 1913 р., їх заповнили іноземними перекладеними статтями, через що виникла невідповідність у нумерації [7, с. 66]. На жаль, це був єдиний опублікований номер, хоча планувався альманах як періодичне видання.

Відновлення подібного регулярного видання у Москві відбулося лише у 1916 р. Тут став виходити зусиллями послідовників Л.Н. Толстого багато ілюстрований двомісячник «Единение», основним напрямком якого було прагнення до загального оновлення життя. Його авторами стали видатні діячі московської вегетаріанської спільноти. У 1916 р. вийшло 3 номери. У революційному 1917 р. з виходом четвертого номера журнал припинив існування [23, с. 13; 7, с. 300].

Здійснили спробу видання журналу і у Санкт-Петербурзі [18, с. 8]. 1 січня 1914 р. почав виходити найбільш недовговічний на теренах Російської імперії вегетаріанський журнал. Вийшов лише 1 номер «Бюллетеней вегетарианства в С.-Петербурге», хоча планувалось 30 випусків на рік. Засновником журналу був скандально відсторонений, колишній голова Санкт-Петербурзького вегетаріанського товариства Н.П. Євстифєєв та власник приватної вегетаріанської їдальні К.С. Дроздов, які мали на меті зосередитись на практичному вегетаріанстві (харчуванні) з метою його популяризації.

Фінансування журналу передбачалось за прибутки від їдальні, а цільова аудиторія – насамперед Санкт-Петербурзька вегетаріанська спільнота. Але вже у пер-

шому ж номері редакція різко виступила проти Санкт-Петербурзького вегетаріанського товариства. Було чимало різких закидів до інших вегетаріанських видань тощо. Такий контент викликав загальне обурення, тому видання було згорнуто [7, с. 296].

Успіху в організації вегетаріанського журналу вдалося досягнути лише Київському вегетаріанському товариству. Загальні збори 5 листопада 1911 р. ухвалили обрати комісію для розробки проекту вегетаріанського видання [28, с. 325], однак це ніяким чином не просунуло справу. «Вегетарианский Вестник» (далі – ВВ) був організований лише у 1914 р. на особисті кошти І.І. Белецького і Л.П. Корабльова як експеримент, щоб довести можливість такого проекту без значних матеріальних затрат. Щоправда, на початках і просувалась ця ідея практично зусиллями цих двох осіб [9, с. 2].

Започатковуючи журнал видавці зазначали: «Орган наш есть предприятие идейное, отнюдь не коммерческое. Прибыли мы не ищем и ею пользоваться не будем. Весь приход будет израсходован на издание; каждый подписчик вправе ознакомиться со счетоводством издания» [20, с. 6].

Головними завданнями журналу видавці вважали як відображення практичного внутрішнього життя вегетаріанських товариств, так і розробку вегетаріанського вчення і більш точне його формулювання: «Пора разобраться в своих собственных положениях, логически определить себя, выяснить свои слабые стороны, очертить вегетарианство пограничной линией от всего, что не по праву пожелало бы носить имя этого нравственного учения или, убедившись в том, что слово вегетарианство слишком истаскано, слишком много чуждых взглядов под ним проводится» [9, с. 2].

Цій меті підпорядковувався основний зміст: статті з вегетаріанства; художні твори (повісті, оповідання, поезії, вірші у прозі, психологічні етюди, мініатюри, щоденники та інші жанри літератури, що відображають любов до всього живого);

статті з продовольчого питання (діяльність кооперативів, забезпечення харчовими продуктами тощо); огляди діяльності вегетаріанських товариств, груп та окремих прихильників; огляд діяльності інших товариств, близьких за ідеями до вегетаріанства; довідковий відділ, бібліографія і критика, питання й відповіді, рецепти вегетаріанської кулінарії тощо.

Редакція ВВ прагнула створити журнал як дискусійний майданчик для всебічного обговорення програмних питань і неодноразово зазначала: «наши страницы открыты и для наших идейных противников, лишь бы мнения их были искренни и достаточно обоснованы» [9, с. 2]. Необхідно зазначити, що видання дотримувалось задекларованих положень [16, с. 1; 17, с. 3-9].

Орган Київського вегетаріанського товариства ВВ виходив друком з 15 травня 1914 р. до грудня 1917 р. Редактори – Л.П. Корабльов (1914–1915) та О.П. Прохасько (1917). Видавець – І.І. Белецький та Київське вегетаріанське товариство. Планувалось, що ВВ має виходити 20 разів на рік – по два номери на місяць, окрім червня і липня. Однак, на практиці дотриматись цього так і не вдалось. У 1914 р. вийшло лише 6 номерів з 12 (журнал почав публікуватись у травні). Рада київського вегетаріанського товариства через початок Першої світової війни у грудні 1914 р. ухвалила: «ввиду тяжелых условий данного времени, когда даже старинные журналы с большим запасом личных сил выходят нерегулярно и в меньшем объеме, ограничиться выпуском шести номеров «Вегетарианского Вестника», удовлетворив подписчиков номерами 1915 года». Проте, у 1915 р. вийшло лише 16 з заявлених 20 номерів і окрім цього №№ 3-4, 11-12, 13-14, 15-16 вийшли спареними, а №№ 8-9-10 потроєним без відповідного збільшення обсягу. У 1916 р. вихід видання було призупинено і відновлено лише у 1917 р., протягом якого вийшло 11 номерів.

Підписати видання можна було виключно на рік. У 1914-1915 рр. за

1.40 руб., а в 1917 р. за 2.40 руб. з пересилкою. Ціна окремого номеру була 5 і 12 коп. відповідно. Обсяг видання – 16 с. У подвійних-потрійних номерах обсяг збільшувався вдвічі – 32 с. і ціна у роздріб відповідно подвоювалась. Контора і редакція видання у 1914-1915 рр. розташовувалась у Києві на вул. Пушкінській, 12, за адресою Київського вегетаріанського товариства [19, с. 8], а у 1917 р. у квартирі редактора видання О.П. Прохасько – Бібіковський бульвар, 44.

Випустивши лише 2 номери, І.І. Белецький і Л.П. Корабльов поставили перед Київським вегетаріанським товариством питання про припинення видання через особисті обставини видавця, що змушують його виїхати з Києва. На своєму засіданні Київське вегетаріанське товариство після обговорення питання 12 серпня 1914 р. (19 голосів за, 5 утримались, у тому числі І.І. Белецький і Л.П. Корабльов), ухвалило рішення прийняти на себе видання ВВ «предоставивши Совету общества организацию этого дела и выбор уполномоченных от общества редактора и издателя».

Видання переходило у власність Київського вегетаріанського товариства зі значними збитками, що виникли внаслідок безкоштовної розсилки № 1 для ознайомлення. Окрім власне вартості номеру, додалися суттєві поштові витрати. Щоправда, до кінця року планувалось покрити усі витрати, коли стане зрозумілим кількість передплатників та роздрібний попит, але, навіть за несприятливих обставин, на думку Л.П. Корабльова, збитки видання не могли перевищити 300 руб [8, с. 4-6].

Одразу ж Рада товариства обрала редактором Л.П. Корабльова, а видавцем М.М. Пудавова. Третій номер було вирішено видати за кошти Товариства з підписами колишніх редактора і видавця, щоб не затримувати видання. Однак, 9 вересня через відмову М.М. Пудавова бути головою Ради товариства, викликану особистими обставинами, Рада попросила взяти відповідальність за видання від товари-

ства колишнього видавця І.І. Белецького [15, с. 3]. Вони і очолювали видання аж до кінця 1915 р., коли його було призупинено, разом з діяльністю Київського вегетаріанського товариства через військові дії.

З перших номерів ВВ склав відчутну конкуренцію ВО. На шпальтах видання вийшов ряд різких критичних публікацій. Загальними вадами ВО визнавались «узость программы» та «индивидуальная его окраска» [14, с. 11]. Постійно наголошувалось, що після травня 1914 р. ВО «не является единственным вегетарианским органом» [5, с. 7; 9, с. 2; 14, с. 11]. Були і відверто ворожі дописи. Так цілий розділ «Библиография и критика» авторства М. Шерстюкова був присвячений детальному аналізу № 6-7 ВО за серпень-вересень. Автор дорікав виданню за незбалансованість, передрук вже опублікованих в інших виданнях статей та матеріалів. Особливо детальному аналізу була піддана якість перекладів із вказівками на відверті недоречності. ВО було звинувачене, якщо не у перекручуванні інформації, то принаймні у необізнаності. Закінчувався допис уїдлигим зауваженням: «Кстати, продолжительный период размышлений с мая по ноябрь привел редакцию «Вегетарианского Обозрения» к изменению титула: вместо «единственный вегетарианский орган в России», в настоящее время называется «единственным», но уже не органом, а «журналом»!» [5, с. 7-8]. Між тим ВВ ні словом не обмовився на своїх сторінках про закриття ВО, а один з його авторів не полишав нападок на вже не існуюче ВО [30, с. 11-12].

Через проблеми військового часу журнал не виходив впродовж 1916 р. Відновлення видання ВВ стало можливим лише у 1917 р. Редакція відновленого журналу з ентузіазмом сприйняла суспільні зміни, що відбувалися і це відобразилось на публікаціях журналу, які почали носити декларативний характер з відозвами і закличками на злобу дня. Були серед публікацій і відверто популістські заклички до

Київського вегетаріанського товариства безкоштовно розсилати журнал [2, с. 4-5]. У таких дискусіях поступово втрачався серйозний аналітичний зміст, притаманний цьому виданню у минулому.

Багато труднощів добавляла загальна економічна нестабільність, коли абсолютно було неможливо розрахувати час на підготовку і друк часопису [24, с. 3]. Інфляційні процеси призвели до здорожчання паперу, типографської праці тощо. Видавець ВВ (Київське вегетаріанське товариство) ніс збитки настільки великі, що стало неможливо продовжувати випуск журналу. Тільки собівартість (папір, набір і друк) сягнула 60 коп. за примірник. Редактор була змушена оголосити у грудні 1917 р. про припинення видання ВВ [13, с. 5].

Висновки. Отже, поява періодичної вегетаріанської преси була викликана потребами вегетаріанського руху, та була своєрідним відображенням еволюції поглядів у середовищі вегетаріанців. Поява, а часто і функціонування таких видань, була можлива лише завдяки самовідданій праці ентузіастів, що не шкодували ні власних коштів, ні власних сил. Саме за такої умови виданню вдавалось вижити, оскільки широкий загал досить байдуже ставився до цього. Єдиним винятком стала участь Київського вегетаріанського товариства у виданні ВВ. Завдяки цьому вдалося створити виважений і конкурентний журнал. Історія самого Київського вегетаріанського товариства ще потребує досліджень, які ми плануємо оприлюднити найближчим часом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алькор. Письмо в редакцию. ВО. 1910. № 2. С. 34.
2. Бекерман Н. Открытое письмо Киевскому Вегетарианскому Обществу. ВВ. 1917. № 8. С. 4-5.
3. Бекетов А.Н. Питание человека в его настоящем и будущем. Вестник Европы. 1878. Кн. 8. С. 566-605.
4. Библиография и критика. ВВ. 1914. № 2. С. 7.
5. Библиография и критика. ВВ. 1914. № 5. С. 7-8.
6. Бранг П. Особые судьбы русского вегетарианства. Неприкосновенный запас. 2006. № 2 (46). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/2/br10.html>
7. Бранг П. Россия неизвестная: История культуры вегетарианских образов жизни с начала до наших дней / Пер с нем. А. Бернольд и П. Бранг. М.: Языки славянской культуры, 2006. 568 с.
8. В Киевском Вегетарианском обществе. Общие собрания. ВВ. 1914. № 3. С. 4-6.
9. Введение в номер. ВВ. 1914. № 3. С. 1-3.
10. Воейков А.И. Памяти Б.А. Долячко. ВО. 1912. № 6.
11. Долячко Б.А. Задачи журнала. Вегетарианский Вестник. 1904. № 1. С. 4-6.
12. Естественная жизнь и вегетарианство. 1 Альманах Московского Вегетарианского Общества. М.: Тип. Красного календаря, 1913. 193 с.
13. К читателям. ВВ. 1917. № 11. С. 5.
14. Киевское Вегетарианское Общество. ВВ. 1915. № 1. С. 11.
15. Киевское Вегетарианское Общество. «Вегетарианский Вестник». ВВ. 1914. № 4. С. 3.
16. Л.К. Куда идем? ВВ. 1914. № 2. С. 1.
17. Наживин И.Ф. О вегетарианстве и вегетарианцах. ВВ. 1915. № 3-4. С. 3-9.
18. Несколько слов о периодической вегетарианской печати. ВВ. 1914. № 1. С. 8.
19. Несколько слов о периодической вегетарианской печати. ВВ. 1914. № 3. С. 8.
20. От издательства. ВВ. 1914. № 1. С. 6.
21. Перпер И. К истории вегетарианского движения в России. ВО. 1914. № 4. С. 123-125.
22. Перпер И. О современном положении вегетарианства в России. ВО. 1909. № 7. С. 22-26.
23. По журналам. ВВ. 1917. № 2. С. 13.
24. Прохаско О. Еще несколько слов. ВВ. 1917. № 11. С. 3-5.
25. Садівничий В.О. Письменницька публіцистика в контексті періодичних видань вегетаріанської тематики початку ХХ ст. Наукові записки Інституту журналістики. 2014. № 54. С. 107-111.
26. Старый Вегетарианец. «Посредник» и вегетарианство. ВО. 1915. № 4. С. 119.
27. Старый Вегетарианец. По миру. ВО. 1913. № 3. С. 125-127.

28. Старый Вегетарианец. По миру. ВО. 1911. № 8. С. 325.
29. Фісенко Т.В. Часописи «здорового способу життя» на території України початку ХХ ст.
URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2198>.
30. Шерстюков Н. Кое-что о вегетарианстве. ВВ. 1915. №7. С. 11-12.

ІДЕЇ СУВЕРЕННОСТІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ОТЦЯ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА

THE IDEAS OF SOVEREIGNTY IN DISCOURSE THE ETHNONATIONAL POLICY OF AUGUSTIN VOLOSHIN

Цихуляк І.М.,

*аспірант кафедри культурології, релігієзнавства та теології
Чернівецький національний університет*

*Солодкий мій Народу! Ти є сином великої Нації
святого Володимира Великого і Ярослава Мудрого*

Стаття присвячена видатному громадському і політичному діячеві Августину Волошину (1874–1945 рр.) У статті, поруч з викладенням історично-політичного матеріалу, багато місця займають спогади про цю легендарну постать. На основі джерел (спогадів сучасників) досліджено етнополітичні, соціокультурні та навколоукраїнські перипетії першої половини ХХ століття, серед яких українцям випала доля змагатись за свою незалежність. Висвітлено суспільно-політичні обставини, в яких перебували закарпатські русини. Проаналізовано роль А. Волошина у захисті інтересів греко-католицької церкви.

Ключові слова: Карпатська Україна, Католицька Церква, політика, Августин Волошин, культура, національна свідомість.

Статья посвящена выдающемуся общественному и политическому деятелю Августину Волошину (1874-1945 гг.) В статье, наряду с изложением историческо-политического материала, много места занимают воспоминания об этой легендарной личности. На основе источников (воспоминаний современников) исследованы этнополитические, социокультурные перипетии первой половины XX века, среди которых украинцам выпала судьба защищать свою независимость. Отражены общественно-политические обстоятельства, в которых находились закарпатские русины. Проанализирована роль А. Волошина в защите интересов греко-католической церкви.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Церковь, политика, Августин Волошин, культура, национальное сознание.

This article is sanctified to the prominent public and political figure to Augustine Voloshin (1874-1945). In the article alongside with exposition historically – political material, much place occupies remembrances about this legendary figure. On the basis of sources (remembrances of contemporaries) investigational ethno-political, sociocultural peripeteias of the first half of XX centuries among that a fate fell out Ukrainians to compete for the independence. Social and political circumstances there were Zakarpattia Ruthenians in that are reflected. The role of A. Voloshin is analyzed in defense of interests of greco-catholic church.

Key words: Carpathian Ukraine, Church, politics, Augustine Voloshin, culture, national consciousness.

Постановка проблеми. Останні два тисячоліття західна цивілізація, будуючи парадигму співіснування Церкви, держави і суспільства, визначила певною мірою фарватер історичного розвитку, а принцип взаємозв'язку між даними інституціями став однією з привідних тем різногалузевих наук. Акцентованого зацікавлення дослідників викликають мало висвітлені події початку ХІХ століття,

коли внаслідок кардинальних політико-економічних пертурбацій та змін у духовному, культурному і громадському житті відбулася значна переоцінка моделей і вартостей, заснованих на ототожненні Церкви з державою та поєднання релігії з політикою.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розгляд та аналіз діяльності Августина Волошина, та дослідження етнопо-

літичних, соціокультурних та навколо-українських перипетій першої половини ХХ століття, серед яких українцям випала доля змагатись за свою незалежність, а також роль А. Волошина у захисті інтересів греко-католицької церкви.

Виклад основного матеріалу. На порозі третього тисячоліття питання про роль Церкви у відродженні суспільства й оновленні держави знову стає актуальним. Як показує досвід перших років демократизації та розбудови незалежності України, молода держава, попри її щире намагання забезпечити реальну свободу совісті для своїх громадян, ще не спромоглася виробити універсальний *modus vivendi* стосовно Церкви, існування та віросповідні постулати якої, не так давно офіційно заперечувала атеїстична державна ідеологія. Як свідчить досвід минулого та актуальні навколо церковні перипетії, владним структурам притаманно часом невпевнено, інколи надто категорично, але майже завжди незграбно ставитись до Церкви, виявляючи елементарну необізнаність і нерозуміння її внутрішньої сутності.

Варто зазначити, що церковна ієрархія також зволікає з теоретичним опрацюванням та практичним втіленням власної концепції про роль та місце релігії у новому суспільно-політичному плині. На цьому тлі нове українське суспільство, яке змушене вирішувати цілий ряд гострих економічних, соціальних, ідеологічних та інших проблем, залишається якщо не байдужим, то розгубленим і дезорієнтованим у церковно-політичних справах.

Ситуація в Україні ускладнюється ще й тим, що протягом віків тут існували не лише різні християнські Церкви, але й державна влада, з якою місцевому населенню та його душпастирям доводилось мати справу, належала чужинцям. Таким чином на розвиток церковно-політичних традицій впливали зовнішні фактори, які так чи інакше даються взнаки у сучасних взаєминах між Церквою, державою і суспільством. Яким би не було наше сьогоднішнє ставлення до історичних преце-

дентів, вони є реальними, і їх не можна просто відкинути, а варто пізнати та зрозуміти.

Цю науково-історичну «оранку» присвячую спокою вічної пам'яті видатному українському політичному, культурному і релігійному діячеві, священику греко-католицької церкви, прем'єр-міністру автономного уряду Карпатської України, а згодом її президенту – Августину Волошину. Особі, пам'ять про яку утаємничувала радянська ідеологічна система. Позицію і відношення до якої не міг достосувати Ватикан. Великий українець, який у черговий раз став для великих світу цього каменем спотикання і був забутий своїми. І тільки зі здобуттям державної незалежності, ім'я професора, отця Августина Волошина заслужено і законно посіло достойне місце у канві національного диптиху героїв та світочів українського народу. 15 березня (1939 року, день проголошення Карпатської України) 2002 року Президент України Леонід Кучма підписав указ про присвоєння Президенту Карпатської України Августину Волошину звання Героя України (помертньо).

«Великі люди – як монументальні будівлі. Хто близько стоїть, величі їх не бачить... Треба відійти, щоб обкинути їх оком від гори аж до долу...» – писав Богдан Лепкий. З часу здобуття незалежності України та «воскресіння української наукової думки», колосальними зусиллями науковців, культурних та релігійних діячів, митців та педагогів у національну історіографію вписується фрагмент за фрагментом геніальна й харизматична постать – Августин Волошин. Багатогранність священика і політика в одній особі привертала увагу як сучасників Августина, так і людей нової епохи.

«Це не буде однославлення, коли я проведу реальну наступну характеристику постаті отця Волошина. Свою полум'яну пристрасть, увесь жар свого великого серця, всю проникливість достатнього розуму і мудрість та свій талант віддав служінню народові під Карпатами, бо ж

його партія була народною, найменше залежною від чужих впливів. У часі зриву ще більше помолодів душею набрався завзяття, мужнів, досягав надлюдської сили виростав понад усіх політиків того часу. Перед його просвітленим зором відкрився новий світ, нова епоха і завдяки його співпрацівникам і його самого дії у нього розвивалися природні почуття відповідальності за те все, що діялося в його краю. Він усвідомив собі, що вже більше не належить собі самому. Належить людям блискучої доби і всім тим, що прийдуть і народяться у Хусті, Рахові...». Так відзивався соратник Августина український громадський діяч, письменник, Михайло Бажанський [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життя і творчий шлях А. Волошина досліджували В. Бірчак, М. Вегеш, М. Зимомря, М. Кляп, О. Мишанич, П. Чучка. Педагогічну концепцію Волошина щодо формування якостей і навичок учителя вивчали В. Гомоннай, В. Росул. Зміст підручників, написаних Волошином, обґрунтовували Т. Беднаржова, Л. Маляр та інші. Фрагментарно досліджували керівництво Августина Волошина Ужгородською учительською семінарією І. Фекета і А. Штефан. Не залишалась поза увагою гострого пера як критиків, так і однодумців політична віртуозність отця Волошина.

Формулювання цілей статті. Мета статті – розгляд та аналіз діяльності Августина Волошина, та дослідження етнополітичних, соціокультурних та навколоукраїнських перипетій першої половини ХХ століття, серед яких українцям випала доля змагатись за свою незалежність, а також роль А. Волошина у захисті інтересів греко-католицької церкви.

Виклад основного матеріалу. Галицький Митрополит і Архієпископ Львівський Андрей Шептицький, гаряче підтримуючи сподвижницьку діяльність уряду Августина Волошина, писав: «Трудно представити вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині...

прийняли відомість, що Ваша Ексцеленція обняла владу у Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого провидіння, що вас вибрало на провідника народів Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольська любов священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народіві, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і стримуючи не раз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання».

Онук і син священника Августин Волошин народився 17 березня 1874 року у селі Келеничі на Закарпатті. У 1883-1892 роках навчався в Ужгородській гімназії, а з 1893 по 1896 роки – на богословському факультеті Ужгородського університету. До 1900 року навчався у Вищій педагогічній школі у Будапешті. У березні 1897 року надзвичайно талановитий та освічений Августин був висвячений на священника Мукачівської греко-католицької єпархії. Служив капеланом в Ужгороді, викладав в Ужгородській вчительській семінарії у 1900-1912 роках, та був її директором до 1938 року. У 1933 році папа Пій 12-ий іменував о. Августина папським прелатом.

Визнання та достойну повагу Августин Волошин здобуває на теренах національного наукового видавництва. У 1899 році доктор Волошин написав і видав перший на Закарпатті підручник української мови. Автор і видавець близько 42 книг: «Буквар», «Грамматика», «Арифметика», шкільні підручники та посібники, праці з педагогіки, психології, логіки, соціального виховання, дидактики та історії педагогіки. Значення титанічної праці Августина Волошина справедливо відзначив відомий публіцист, політичний діяч В. Гренджа-Донський: «Найбільшою заслугою о. Волошина є те, що у ті часи найбільшої мадяризації пише і видає книжки, шкільні підручники і редагує майже єдину на той час газету

«Наука» <...> Працює у Товаристві святого Василя Великого, а коли мадярська влада закрила це Товариство, організовує разом з іншими друкарню і книгарню «УНІО» [3].

Ще до розпаду Австро-Угорської імперії Волошину судилося стояти біля стерна політичної долі свого краю. Після завершення Першої світової війни карта Східної Європи була розіграна поміж державами-переможцями. У липні 1920 року історичне Закарпаття під назвою «Підкарпатська Русь», всупереч рішенням Народного з'їзду Закарпаття про возз'єднання з Українською Народною Республікою, увійшло до складу Чехословацької Республіки. Ради справедливості слід зазначити, що з-поміж усіх створених держав Європи Чехословаччина була найдемократичнішою, однак це не означало, що стосунки між центральним урядом Чехословаччини і населенням Закарпаття були безконфліктними. Оскільки уряд не виконав своїх зобов'язань щодо забезпечення автономії краю, питання про незалежність Закарпаття призводило до ескалації напруги між Прагою та у цілому східними її провінціями.

Саме у ці часи і аж до проголошення незалежності Карпатської України, отець Августин Волошин виступатиме як один з найуспішніших громадських політичних діячів та державних реформаторів ХХ століття. Ставши прем'єром другого автономного уряду, А. Волошин закликав всіх українців до єднання у боротьбі за майбутнє рідного краю.

Як зауважив член-кореспондент НАН України, професор Олекса Мишанич: «Майже вся історія Закарпаття перших чотирьох десятиліть ХХ ст. пов'язана з іменем Августина Волошина. Ця світла постать активно присутня і у подальшому історичному процесі краю. Її значення ми належно оцінили тільки з кінця 80-х рр., коли почала відроджуватися незалежна Українська Держава. Велінням часу пішли у небуття демагогічні просторікування про «патера», «буржуазного націоналіста», «політичного авантюриста»,

і перед світом постав у всій своїй трагічній величі один із найвидатніших борців за українську національну ідею за Карпатами, президент Карпатської України. Короткочасне існування Карпатоукраїнської держави і її легітимного уряду, очоленого А. Волошином у 1938–1939 рр., засвідчили тяглість національно-визвольних змагань закарпатських українців, прискорили перетворення етнічної маси у народ. Перемогою української Правди за Карпатами у 1939 р. фактично завершився процес консолідації української нації на всіх обширах української території» [10].

У статті «Русини чи українці?», авторство якої приписують А. Волошину зазначається: «У часи великої мовної, підручничкової і національної боротьби, яка оце ведеться на нашому Підкарпатті між трьома напрямками, вороги нашого відродження пустилися шляхом епігонів і на спосіб червоних агітаторів і підлих хитрунів софізмами дурять наш бідний нарід. Не дивуємося їм, бо свідомі самі, що правди не мають за собою, стараються вони прикритою брехнею з'єднувати собі сторонників, тримаючися засади, що кожний середник, хоча б і найбільший злочин, – є добрий, якщо їм помагає до осягнення їхньої цілі. Назви «русин» ми не вирікаємося й не покидаємо її. Нею називалися наші славні князі в Києві й у Галичині й на Підкарпатті, нею називалися наші великі предки, нею називаємося і ми. Ця назва нам була і є дорога і свята. Але коли ми днесь на перше місце видвигаємо й завше підчеркуємо назву «українець-український», то це робимо для того, щоб відрізнити себе від тих, що сталися зрадниками нашого народу й як вовки в овечій шкурі іменем «русини», іменем руського народу, іменем ніби руської культури за мадярські пенге, за польські золоті туманять і продають русина. Вкрали нашу назву «русини» й нею послуговуються в своїй юдиній роботі. Щоб отже, відособнітися від тих справдішних яничарів і зрадників, ми перестаємо вживати стару нашу назву «русини», а вжива-

ємо нашу не много молодшу назву «українці». І цього нашого поступовання ніхто не може нам брати за зле» [1, с. 1].

Автор статті невпинно наголошував: «... ми мусимо видвигати другу нашу назву «українці», щоб більше підчеркнути нашу нерозривну одність із великим українським народом і щоб ясніше зазначити, що ми нічого спільного не маємо з тими, що називаючи себе русинами, туманять і продають наш руський народ» [1].

З настанням 1938 року, у зв'язку зі змінами політичних кон'юктур Східної Європи, почала стрімко наростати конфліктогенна ситуація. У результаті Мюнхенського перевороту Чехословаччина була ліквідована. На міжнародну арену висувалася небезпека нової філософії – ідеологія фашизму, яка згодом сколихне світ. Саме за цих умов і проявилася політична воля, хист та професіоналізм отця Августина Волошина як державника. Не спасувавши перед мегадержавами й не розгубившись на світовій політичній шахівниці, 15 березня 1939 року Сойм Закарпаття проголосив повну державну самостійність, ухвалена парламентом конституція визначила назву держави – Карпатська Україна, державний устрій – президентська республіка, державну мову – українська. Президент – ерудований політик Августин Волошин.

У контексті політично-адміністративної ретроспективи надзвичайно складними були відносини підкарпатських русинів з угорцями [4, с. 170]. Розв'язуючи міжетнічні проблеми шляхом добросусідства, о. Волошин водночас відстоював національні інтереси русинів-українців: «Ми хочемо з нашими сусідами-мадярами жити у згоді, ми готові їм віддати, що їм належить, але наші етнічні границі не пустимо і захоронимо народну єдність» [5, с. 151]. Ще більш болючим для Волошина залишалося соціальне становище та роль самих русинів. У низці часописів міжвоєнного періоду він характеризує як «незавидну долю нашу» [6, с. 90].

А. Волошин добре розумів, що причини тяжкого соціального становища українців

краю лежать не тільки в історичній колізії. Він наголошував, що лише історичні обставини не могли «причинити такий страшний упадок, в якому знаходиться наш руський народ». Таких причин слід назвати принаймні кілька. «Провинили в цьому казари, бо лихвою, паленкою і безсовісними маніпуляціями погубили русина матеріально, морально і тілесно; провинила адміністрація, провинила руська інтелігенція і провинив сам Руський народ». Якби влада й руська інтелігенція «подавали <...> корм культури і воздержовали народ от п'янствования», то й «казар-волк не мог би нападати на русина». А. Волошин пише, що русинське простолюддя виявилось беззахисним в обставинах ліберального законодавства: вовк-лихвар і шинкар не мав би нагоди наживатися на народному безталанні, якби «не подали єму на то свободу ошибочні ліберальні закони і несовісні чиновники, если би була власть скорше узнала свої соціальні должности на нашей бідной Верховині» [10].

Потрапивши в інші соціальні обставини, зазначає А. Волошин, русини виявляли прикметні цінні якості. «Не єсть наш народ «глупим бараном», – заперечує А. Волошин єпископові сейкешфегерварському Оттокарові Прогасці, – но єсть жертвою нещасних обстоятельств і, если отдалятся от него ті обстоятельства, сейчас поднесєся сам своєю силою і не буде бояти од волка». І далі: «Народ наш має много цінних способностей <...> в Америці годен наш русин заробити багато грошей, організує приходи, товариства, будує церкви, школи, імітєся к торговлі, воспитує собі інтелігенцію, словом, указуєся дуже добрим предметом для культурного розвитку» [10].

15 березня 1939 року, попри надзвичайно скрутне геополітичне становище у східній частині Європи, та етносоціальну напругу й розшарування суспільних, політичних, релігійних інститутів, українці здобули бажану незалежність Закарпаття. Знаючи про політичні настрої уряду Волошина, ще у ніч з 13 на 14 березня

1939 року Угорщина, за підтримки гітлерівської Німеччини, розпочала війну проти Карпатської України. 16 березня, угорські війська зайняли Хуст [2]. Через три дні вся територія Карпатської України була окупована Угорщиною [11].

Політична світова еліта з офіційною реакцією не поспішала, що означало мовчазне санкціонування окупації Закарпатської України. Німеччина, на підтримку якої очевидно розраховував Волошин, устами консула у Хусті порадила «не оказувать сопротивления венгерскому вторжению, ибо немецкое правительство в данной ситуации, к сожалению, не может взять Карпатскую Украину под протекторат» [7].

Уряд на чолі з Волошином, вимушений покинути Україну, емігрував до Югославії. Перебуваючи поза межами рідної землі, Августин Волошин закликав українців: «Високо тримаймо національний прапор, а воскресне Україна!»

За любов до своєї землі і українського народу, національні погляди та ідеї, палаючий патріотизм, відданість побудові Української держави, душпастирську вірність Церкві та непримиренну боротьбу проти комуністичної ідеології, 20 травня 1945 року радянськими спецслужбами СМЕРШу Августина Волошина було заарештовано та етаповано до Бутирської тюрми у Москві.

Волошин і Україна єдине ціле. Як у випадку поневолення України, так і під час ув'язнення її Керманіча, світова спільнота мовчала. Мовчав і Ватикан, не дивлячись на арешт священика католицької Церкви. Єдине – не мовчав час і вороги. Нелюдські умови і безперевні фізичні тортури й знущання відбирали сили і здоров'я літнього Волошина.

19 липня 1945 року закінчився земний шлях та перестало битися серце великого і гідного сина України, професора, док-

тора, Президента Карпатської України, Героя України отця Августина Волошина. Вина його перед людиноненависницьким та шовіністичним комуністичним режимом полягала тільки в одному: він народився українцем, українцем хотів жити, любив і поважав свій народ, бажав йому щастя і доброї вільної долі, боронив мову, історію та звичаї свого народу, був патріотом і священиком з вірою у Господа Бога та майбутнє своєї держави – України [3].

У світлі сучасних глобальних викликів та внутрішньо національних проблем варто часто згадувати слова Президента Карпатської України, отця Августина Волошина з його звернення «До всіх українців – на рідних землях і в розсіянні суцях», у важкому для закарпатців квітні 1939 року: «Доля всіх українських земель нині залежить передовсім од нашої праці й сили, і жодний громадянин не може нині усунути од відповідальності. Тому, з Божою поміччю, з вірою у свої сили – усі до нової праці, до нових змагань за волю, честь і щастя Великого Українського Народу» [12].

Нами, чи більш пасувало б сказати пасивно щодо більшості (на наших очах), твориться сучасна і актуальна історія. Ми змагаємося за достойне місце між європейськими народами. Знайомимо світ з національною спадщиною традицій і мови. Несемо між європейські народи красу і цінності християнської культури, розкриваємо генетичну рису – любов до праці та любов до Бога й ближніх, любов до ворогів. Все це спричиняє, як не дивно, етнічні та міждержавні детонації. Сучасній політичній еліті (якщо така є) слід повертатися до думки і мудрості українських пророків і геніїв, які пройшли через подібне націотворче горнило і можуть допомогти тим, хто у нових умовах ХХІ століття знову звалив на себе політичну ношу та став на державотворчу прю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Августин Волошин. «Русини чи українці»? Газета «Свобода». Ужгород, 1937. 2 вересня. Ч. 28. С. 1.
2. Вегеш Микола. Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів: ЗУКЦ, 2004. 414 с.
3. Велич і трагедія президента Карпатської України Августина Волошина (до 66-х років мученицької смерті). URL <https://www.religion.in.ua/10991-velich-i-tragediya-prezidenta-karpatskoji-ukrayini-avgustina-voloshina-do-66-x-rokovin-muchenickoyi-smerti.html>
4. Волошин А. Греко-католицьська церков у Подкарпатській Русі. Волошин Августин. Вибрані твори. С. 170.
5. Волошин А. 3 промови, виголошеної 26-го жовтня 1938 р. на мітингу в Ужгороді. Волошин Августин. Вибрані твори. С. 151.
6. Волошин А. Причини упадка народу нашого. Волошин Августин. Вибрані твори. С. 90.
7. «Карпатская Украина» 1938–1939 гг. Хронос. URL: <http://www.hrono.ru/sobyt/1900war/1939ku.php>
8. Легендарний президент Карпатської України. URL: <http://www.cnt.lviv.ua/wpcontent/uploads/2013/09/%D0%96%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B8-%E2%84%96-1-2-2013.pdf>.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.П. Корецького; Упоряд. Ю.І. Римаренко. К.: Генеза, Довіра, 1996. 942 с.
10. Постать Августина Волошина на тлі історії Карпатської України. Частина 1. URL: http://h.ua/story/364788/http://a-ingwar.blogspot.com/2008/11/blog-post_4145.html.
11. Сайт о Карпатской Украине – онлайн сборник материалов. URL: <http://1939.in.ua/>.
12. Трагічна доля пастиря: Президент Карпатської України Августин Волошин. URL: <http://svoboda.fm/Culture/210200.html?language=ru>.

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 3

Коректура • *Наталія Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Олена Данильченко*

Формат 64x90/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 16,97. Замов. № 0818/98. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.